

**VERZUIM EN VERWACHTING
GELOVIG BELIJDEN
IN DE WERELDECONOMIE**

**WERELD EN
ZENDING
1988/4**

WERELD EN ZENDING

Oecumenisch tijdschrift voor
missiologie en missionaire praktijk,
voor Nederland en België

17e jaargang 1988 - 4
ISSN 0165-988X

Redactie

Voor Nederland:

kernredactie

drs. Rogier van Rossum, voorz.

drs. Jan Heijke, secr.

dr. Jaap van Slageren

drs. Jan Slomp

drs. Arie Kramer, eindred.

drs. Jerry Gort

dr. Henny Groenen

dr. Roelf Haan

drs. Berma Klein Goldewijk

dr. Jan van Lin

drs. Maria Martens

drs. Hans Schravessande

drs. Gerard Siebert

dr. Evert Tuinstra

dr. Frans J. Verstraelen

drs. Jan Voshaar

Voor België:

Toon van Bijnen

dr. Huub R. Boudin

dr. Piet Bouman

drs. Jean Lefebvre

Directie

J. Bergmans

H.A. van Dolderen

drs. H. Lems

W. Pepers

**Wereld en Zending verschijnt vier maal
per jaar en wordt uitgegeven door
de Nederlandse Zendingsraad (NZR)
de Nederlandse Missieraad (NMR)**

Druk: Verhaak B.V., Grave

Adres redactie

drs. A.J. Kramer

Parklaan 9

5211 JH 's-Hertogenbosch

tel. 073-136761

Voor toezending artikelen (in tweevoud)
en boeken ter recensie

Abonnementsprijs

f 35,- / Bfrs 650,- per jaar

Buiten Europa f 40,- / Bfrs 745,-

Studentenabonnement f 25,- / Bfrs 450,-

Losse nummers f 10,- / Bfrs 180,-

(incl. porto)

Administratie voor Nederland

Prins Hendriklaan 37

1075 BA Amsterdam, tel. 020-717654

Voor opgave abonnementen, adreswijzi-
gingen. Losse nummers bestellen door
overmaking van f 10,- op postgiro
5635338 t.n.v. Wereld en Zending, Am-
sterdam of telefonisch 020-717654

Administratie voor België

CMI, Brialmontstraat 11/01

1030 Brussel, tel. 02/2192971

Voor opgave abonnementen en adres-
wijzigingen. Losse nummers bestellen
door overmaking van Bfrs 180,- op post-
rekening 000-1036109-52 t.n.v. CMI,
Brialmontstraat 11/01, Brussel of telefo-
nisch 02-2192971

Copyright

Overname van artikelen alleen met toe-
stemming van de redactie en met bron-
vermelding

**VERZUIM EN VERWACHTING.
GELOVIG BELIJDEN IN DE WERELDECONOMIE**

<i>Arie Kramer</i>	Ten geleide	293
	<i>Oproep</i>	
<i>Ulrich Duchrow</i>	"Gehoorzame navolging" in het economisch leven. Oproep tot geloofsbelijdenis, tot "status confessionis"	296
	<i>Verzuim van kerken</i>	
<i>Harry de Lange</i>	Verantwoording en opdracht. Denken over economie in de Wereldraad van Kerken	304
<i>Kees van der Poort en Betty Broug</i>	Interview met Jan Pronk	314
<i>Theo van Boven</i>	Onherstelbaar verzuim?	321
<i>Theo van Eupen</i>	Het spreken van de rooms-katholieke kerk over de wereldeconomie	324
<i>Jo De Tavernier</i>	De bevrijdingstheologie en de kerkelijke sociale leer	330
	<i>Verwachting van mensen</i>	
<i>Julio de Santa Ana</i>	Opmerkingen over Duchrow's benadering van het vraagstuk van de relaties tussen theologie en economie	335
<i>Richard Dickinson</i>	Vragen bij Duchrow's oproep tot "status confessionis" van het economisch systeem	342
<i>Bert Hoedemaker</i>	Het schema van de wereld en het belijden van de kerk	346
	<i>Praktische ervaringen</i>	
<i>Christian Rave</i>	Raakt de economische orde de "status confessionis"? Een discussie in de Evangelisch-Lutherse Kerk in Nederland	353
<i>Henk Koetsier</i>	Belijden van onderop. Een oproep voor een belijdenisgroep met de slachtoffers van het economisch systeem	357
	<i>Nabeschuwing</i>	
<i>Kees van der Poort en Jan Bouke Wijbrandi</i>	Verzuim en Verwachting, een nabeschuwing: van grote woorden naar kleine profetische stappen	362
	KRONIEK	
	Afrikaanse theologen over bevrijding –	367
	Aziatische theologen over Aziatische theologie	
	VARIA	
<i>Jan Jongeneel</i>	Zevende wereldcongres van missiologen: alleen studie of ook participatie in de missionaire beweging?	369
	BIBLIOGRAFIE	
<i>Leny Lagerwerf</i>	Bibliografie van in Nederland en Nederlandstalig België verschenen missiologische literatuur in het jaar 1987	375
	BOEKBESPREKINGEN	393
	ENGLISH SUMMARIES	399
	INHOUDSOPGAVE JAARGANG 17, 1988	400

Verzuim van kerken, verwachting van mensen. Gelovig belijden in de wereldeconomie

Christenen en economie is geen nieuw onderwerp. Op alle mogelijke manieren zijn christenen, zoals ieder ander, in handel en wandel van de economie betrokken, als consument, werknemer, werkgever, enzovoort. Als er afzonderlijke christelijke organisaties op sociaal-economisch terrein bestaan, zijn deze doorgaans gericht op de belangen van een bepaalde groep deelnemers in de economie.

Christelijke en kerkelijke organisaties voor ontwikkelingssamenwerking vormen een aparte groep. Zij hadden, oorspronkelijk, geen eigen belangen op het oog, maar de noden van kansarme mensen in de Derde Wereld. Evangelisch geïnspireerd lagen aanvankelijk motieven van naastenliefde en medelijden voorop. Gaandeweg voegden zich daarbij zeer krachtig het motief en de doelstelling van rechtvaardigheid, opdat ieder mens ook in sociaal-economisch opzicht tot zijn/haar recht kan komen. De laatste jaren wordt dit rechtvaardigheidsdoel zeer uitgesproken geplaatst in het kader van het wereldeconomisch systeem. Hiermee komen voor de ontwikkelingsorganisaties ook de belangen van de mensen in het eigen land in het spel. In de rijke landen drijft het wereldeconomisch systeem ook steeds mensen naar de rand van het bestaan en onder de sterken in de wereldeconomie bevinden zich vele betrokken christenen.

Kerkelijk spreken

In deze situatie komt het spreken van de kerken in een nieuwe fase. Als het wereldeconomisch systeem zo duidelijk en onvermijdelijk ook miljoenen mensen in mensonwaardige ellende drijft, mogen dan de leidinggevende woordvoerders van de kerken zich nog langer beperken tot inspireren en appèlleren inzake ontwikkelingssamenwerking? Gaat het nu wel of niet om een wezenlijk deel van ons gelovig belijden, als wij de ingebouwde onrechtvaardigheden van het wereldeconomisch systeem aanklagen? De heilheid van de schepping, vrede en gerechtigheid zijn in het geding, niet zomaar als thema voor bezinning, doch als vraag naar een kernpunt van gelovig belijden. Mogen wij daarover ook keuze-makende visies en uitspraken verwachten van een Wereldraad van Kerken, van synodes, van een paus en van bisschoppenconferenties, uitspraken van geloofsbelijdend karakter?

Verzuim van kerken, verwachting van mensen

De *Werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking* van de Raad van Kerken in Nederland is een plaats waar deze vragen al langer en zeer gedegen aan de orde worden gesteld. In oktober 1987, bij het twintigjarig bestaan van de Werkgroep en tegelijk het afscheid van hun voorzitter dr. Henk Koetsier, werd een conferentie over deze vragen gehouden onder het thema "*Verzuim en Verwachting*". Is er in het spreken van de kerken over de wereldeconomie sprake van verzuim tegenover de terechte verwachtingen van miljoenen rechtelozen tengevolge van het wereldeconomisch systeem?

De *Werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking* en de redactie van *Wereld en Zending* hebben in gezamenlijke aanpak de hoofdinhoud van deze conferentie, door Ulrich Duchrow, genomen als uitgangspunt voor dit themanummer. De gemeenschappelijke redactiegroep bestond uit: J. Bouke Wijbrandi, B. Broug, H. Groenen, R. Haan, C. van der Poort, J. Schravessande, A. Kramer.

Oproep

Ulrich Duchrow opent dit thema-nummer met een bewogen en uitdagende oproep. De ideologie van het ongebreidelde kapitalisme misbruikt de christelijke leer. De evangelische keuze voor de schepping is geen vrijblijvende zaak. Een stellingname tegen het economische systeem is een onderdeel van geloofsbelijdenis, dient "*status confessionis*" te zijn.

Alle volgende artikelen zijn kanttekeningen bij of reacties op deze stellingname.

Verzuim van kerken

Harry de Lange schetst hoe in de kring van de Wereldraad van Kerken in de laatste dertig jaren de visies op armoede, de bestrijding ervan en de specifieke plaats van de kerk zich hebben ontwikkeld.

Jan Pronk reageert als ontwikkelingseconoom op de uiteenzetting van De Lange. Vele mechanismen in onze samenleving leveren een economie die mensen terzijde schuift. Is 1987 een ommekeer?

Theo van Boven maakt als jurist kanttekeningen bij het verhaal van De Lange. Bewaking van bestaande wetten is van belang, ook het uitwerken van nieuwe rechtsregels.

Theo van Eupen geeft aan hoe in katholieke kring, met name door het Tweede Vaticaans Concilie, in de pauselijke documenten ontwikkelingen gaande zijn in de visie op de wereldeconomie.

Jo De Tavernier beschrijft hoe bevrijdingstheologen reageren op de sociaal-economische standpunten in de kerkelijke documenten van paus en Vaticaanse curie.

Verwachting van mensen

Julio de Santa Ana geeft de eerste van drie reacties op de oproep van Duchrow. Hij staat achter Duchrows oproep, maar niet achter diens wijze van argumenteren. Theologen en kerken moeten economen niet bestrijden met bijbelse reflecties.

Richard Dickinson heeft kritische vragen bij Duchrows oordeel over de economie. Is het gehele economisch systeem volledig slecht? Komt de vrije economie nooit ten goede aan de armen? Welk ander economisch systeem zou er moeten komen?

Bert Hoedemaker zet zorgvuldig uiteen wat "*status confessionis*" inhoudt. Hij vraagt zich af, wat kerkelijk spreken betekent; kan dat nog wel wereldwijd? Economische problemen hebben altijd ook een plaatselijk karakter. Bestrijding van het economisch systeem moet zeker, maar niet als onderdeel van het belijden.

Praktische ervaringen

Christian Rave beschrijft hoe in de plaatselijke Evangelisch-Lutherse gemeenten in Nederland een bezinning op gang is gekomen over de oproep van Duchrow. De reacties van de plaatselijke gemeenten zullen worden voorgelegd aan de Synode. Een zeer concrete aanpak.

Henk Koetsier constateert met verbijstering, dat in de beleidsorganen van de kerken de meest betrokkenen nooit om de tafel zitten: de gelovige minimumloners, de werklozen, de slachtoffers van het economisch systeem. Uit zijn werk bij het industrie-pastoraat kent hij deze mensen. Hij doet een concrete oproep aan de Raad van Kerken in Nederland om met deze slachtoffers van het systeem een belijdenisgroep samen te stellen.

Nabeschuwing

Kees van der Poort en **Jan Bouke Wijbrandi**, leden van de Werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking, proberen conclusies te trekken uit het voorgaande. Kerken moeten veel meer economische basiskennis verwerven. Kleine maar profetische stappen zijn haalbaar.

KRONIEK

Een tweetal informaties: Afrikaanse theologen over bevrijding en Aziatische theologen over Aziatische theologie.

VARIA

Jan Jongeneel doet verslag van het zevende wereldcongres van missiologen, te Rome in juli van dit jaar, met tweehonderd deelnemers uit zes werelddelen. De enige echt felle discussie ging over de vraag: moeten missiologen alleen studeren of ook participeren in de missionaire beweging?

BIBLIOGRAFIE 1987

Leny Lagerwerf stelde voor de zestiende keer een zeer uitvoerige bibliografie samen van in Nederland en Nederlandstalig België verschenen missiologische en missionaire literatuur.

Arie Kramer
eindredacteur

In dit thema-nummer komen voortdurend de onderstaande termen aan de orde.

Bekennende Kirche

Bekennende Kirche (belijdende kerk) was een beweging binnen de Duitse kerken in de Nazi-tijd, die zich verzette tegen de nazi's en hun sympathisanten binnen de kerk (de "Deutsche Christen"). De Bekennende Kirche nam in 1934 een belijdenisgeschrift aan dat vanuit het Evangelie stelling nam tegen de Nazi-ideologie (de Verklaring van Barmen).

Status confessionis

De vraag naar de "status confessionis" (waarde van geloofsbelijdenis) is vooral afkomstig uit de Lutherse kerk en theologie in Duitsland. Het is de vraag naar de relatie van een bepaald vraagstuk tot

de christelijke geloofsbelijdenis. In Duitsland werd de opstelling ten opzichte van de Joden voor sommigen zo'n vraag. Het staat tegenover vraagstukken waar christenen verschillend over kunnen denken.

In dit nummer is aan de orde of er inzake de vrije markt-economie sprake is van een "status confessionis". De voorafgaande dialoog noemt men een "processus confessionis", een proces van belijden.

Kairos

In het bijbelse spraakgebruik duidt dit Griekse woord op het beslissende ogenblik waarop God de mens voor de keuze stelt van heil of onheil. Het beslissende ogenblik is meestal een moment van crisis, waarin (zoals nu in Zuid-Afrika) voor of tegen de waarheid moet worden gekozen.

"Gehoorzame navolging" in het economisch leven. Oproep tot geloofsbelijdenis, tot "status confessionis"

Christenen mogen zich niet langer vrijblijvend opstellen ten aanzien van het economisch leven. In West-Europa moeten wij eeuwen van verkeerde bijbel-interpretatie overwinnen als het om economische vragen gaat, vragen die ook in het conciliair proces ter discussie staan. De ideologie van het ongebreidelde kapitalisme misbruikt de christelijke leer. De evangelische keuze voor behoud van de schepping mag geen vrijblijvende zaak zijn. Duchrow stelt onomwonden, dat de kerken in gehoorzaamheid aan het geloof een stellingname inzake het economisch handelen tot een essentieel onderdeel van geloofsbelijdenis moeten verklaren, tot "status confessionis".

In maart 1987 belegde de Wereldraad van Kerken in São Paulo, Brazilië, een internationale bijeenkomst van christelijke basisgroepen en bewegingen die zich inzetten voor economische gerechtigheid. Na afloop van deze bijeenkomst werd de volgende verklaring opgesteld:

"Wij erkennen dat kerken en individuele christenen als zij de oproep van Christus werkelijk willen navolgen, initiatieven moeten aanmoedigen en ondersteunen die gericht zijn op de vestiging van een economisch systeem dat uitgaat van het recht op leven voor allen: een economisch systeem waarin het recht op bevrediging van basisbehoeften, menselijke waardigheid en het bepalen van eigen maatschappelijke keuzes besloten ligt.

Wij nodigen kerken, gemeenten, groepen en bewegingen voor gerechtigheid uit zich met ons te scharen achter deze verklaring die de onrechtvaardigheden van het heersende wereld-economische systeem verwerpt als zijnde in strijd met de grondslagen van ons christelijke ge-

loof. Wij roepen allen die zich hierdoor voelen aangesproken op tot het sluiten van een Verbond (covenant) dat Gerechtigheid, Vrede en de Heelheid van de Schepping wil bevorderen."

Belijdenisvraag?

De oorspronkelijke tekst van de oproep is gesteld in de taal van de "belijdende kerk" en stelt de vraag aan de orde of het huidige economische systeem en zijn theologische legitimatie zouden wijzen in de richting van een "status confessionis", een belijdenisvraag, een zaak voor een ondubbelzinnig "ja" of "neen" door de kerken.

Vancouver 1983

Deze vraag naar het wezen van het kerk-zijn was enige jaren eerder ook reeds aan de orde gekomen, in 1983, tijdens de Assemblée van de Wereldraad in Vancouver. Aan de afgevaardigden van de bij de Wereldraad aangesloten kerken werd toen de vraag voorgelegd of er in hun eigen geschiedenis voorbeelden waren aan te

wijzen waarbij het wezen van het kerk-zijn ter discussie had gestaan. Met welke bijbelse en theologische bronnen was men toen deze uitdagingen tegemoet getreden?

Baptisten uit de *Verenigde Staten* zeiden: "Ja, in de 19e eeuw werd het binnen onze kerk aan steeds meer mensen duidelijk dat slavernij in het bijzonder onder christenen een ontkenning was van ons geloof en van de christelijke gemeenschap zelf. Voor ons heeft dat toen geleid tot het "Verbond van de Afschaffing" (Abolitionist Covenant). Nu, in deze tijd, werken wij dan een "Nieuw Verbond van Afschaffing" tegen massavernietigingswapens en militarisme."

De vertegenwoordigers van de *Oosters-Orthodoxe kerken* brachten naar voren dat voor hen het Avondmaal van primaire betekenis was. "Hoe kunnen wij de Eucharistie delen zonder het *leven* met elkaar te delen?" Vanuit de *Evangelische Beweging* werd de reactie aldus geformuleerd: "Wanneer iemand werkelijk bekeerd is door de liefde van Christus, heeft dit tot consequentie dat hij/zij Jezus zal volgen door de Heilige Geest. De gemeenschap van gelovigen kan niet zomaar een formele organisatie zijn, maar moet strijden voor heiligheid in overeenstemming met de Geest. Wanneer het tot een uiterste keuze komt, zijn wij aan God meer gehoorzaamheid verschuldigd dan aan de mensen."

Christenen uit *Latijns Amerika* lieten in Vancouver het volgende horen: "Vanuit ons verstaan van de Bijbel heeft God voor de armen gekozen. Daarom wordt vandaag aan alle kerken gevraagd of zij er voor kiezen in solidariteit met de armen te leven dan wel de posities van de machtigen en rijken willen blijven versterken.

Vanuit de *Zuidafrikaanse kerken* werd de vraag gesteld: "Moeten wij niet opstaan tegen de machten zoals de profeten tegen de koningen, in plaats van te proberen de macht van de staat te legitimeren of de klassen te verzoenen zonder gerechtigheid?"

Daarom roepen wij, vanuit Zuid-Afrika, op tot een profetische kerk in de *kairos* van deze tijd."

De vraag naar het wezen van een belijdende kerk en haar relatie met de economische vraagstukken van deze tijd is klaarblijkelijk aan de orde in de gehele wereld, in verschillende omstandigheden en kerkelijke tradities. De gemeenschappelijke noemer daarbij is het uitdrukking geven aan kerkelijke betrokkenheid op basis van bijbelse tradities.

Lutherse traditie

Alvorens een verband te leggen tussen de zojuist gemaakte opmerkingen en de verschillende aspecten van de wereld-economie van vandaag, wil ik enkele fundamentele categorieën presenteren uit de traditie van de "belijdende kerk" waaruit ikzelf afkomstig ben, namelijk de Lutherse traditie.

Het woord confessie (belijdenis) heeft twee nieuwtestamentische wortels: *homologeō* en *martyreō*.

Homologeō betekent het gezamenlijk spreken als christenen en christelijke gemeenschappen. De "oerbelijdenis" uit het Nieuwe Testament is: Jezus van Nazareth is de Christus, de Messias. Hij is de *kyrios*, de Heer, de aanwezigheid van God en Gods Koninkrijk.

Martyreō, getuigen van dit geloof, kan – zo leert de praktijk – lijden tot gevolg hebben. De heersende mensen en machten vervolgen diegenen die getuigen van het rijk van God dat komen zal. Daartoe veroordeeld door de religieuze en politieke autoriteiten van zijn tijd moest Jezus aan het kruis lijden. Zij die Hem volgen en zich verzetten tegen de aardse machthebbers wacht eenzelfde confrontatie.

Wanneer "Status confessionis"?

Wanneer eindigt de tijd van het "normale" belijden en begint de tijd van "status confessionis", de tijd om on-dubbelzinnig verzet te bieden?

Volgens de traditie van de "belijdende kerk", die het best vertegenwoordigd is in de theologie van Dietrich Bonhoeffer, komt de *kairos* (het moment) voor een "status confessionis", wanneer niet alleen individuen zondigen, maar wanneer de grote instituties in het maatschappelijk leven systematisch ten kwade veranderd zijn. En dat kunnen zowel politieke, economische als kerkelijke instellingen zijn. Wanneer de kerk of organisaties of organen van de kerk deze situatie legitimeren, is de tijd gekomen voor een ondubbelzinnige belijdenis.

Maar deze uitdaging tot belijdenis moet niet betekenen dat christenen en kerken zich opstellen alsof zij het juiste geloof, het gelijk aan hun zijde hebben; integendeel. Belijdenis begint met de eigen belijdenis van zonden. Als kerken hebben "gezondigd" in de zin zoals hierboven bedoeld, dan zal het normaliter niet gaan om een geïsoleerd aspect van het kerkzijn, maar de gehele kerk beïnvloeden. Openstaan voor elkaars inzichten is dan essentieel.

Leerproces

Elke "status confessionis" vraagt om een "processus confessionis". In de traditie van de belijdende kerk kunnen drie dimensies van deze "processus confessionis", dit leerproces, worden onderscheiden: leren herkennen en begrijpen, leren een mening te vormen over de onderhavige problemen en leren in gehoorzaamheid te handelen: een trits die wij ook herkennen in de bevrijdingstheologie.

In het licht van deze drie dimensies wil ik de drie gebieden van het huidige economische systeem aan de orde stellen: produktie (inclusief de produktiefactoren arbeid, kapitaal, land/hulpbronnen), distributie/verdeling en consumptie.

I. De economische werkelijkheid leren zien en begrijpen

De wereldeconomie bepaalt het le-

ven op mondiaal zowel als op plaatselijk niveau. Daarom dienen wij ons als christenen, gemeenten en synoden af te vragen welke voorbeelden we in onze eigen omgeving, maar ook in de internationale verhoudingen kennen, waarin de onrechtvaardige structuren van het huidige wereld-economische systeem tot uiting komen.

Hoe zijn wijzelf als individuen en kerken betrokken bij een onderdeel van dit gecompliceerde netwerk? Wanneer we deze vragen stellen als onderdeel van het leerproces in onze kerkelijke gemeenten, dan is het zeer waarschijnlijk dat deze met een ogenschijnlijk zuiver geweten worden afgewimpeld. Vele van onze kerkelijke gemeenten behoren tot de gevestigde kerkelijke tradities en zullen van mening zijn, dat dergelijke vragen niet direct iets te maken hebben met de eigen verantwoordelijkheid als gemeente. In deze opvatting is er een aparte christelijke diakonale hulpverlening en zijn er ambten met de speciale verantwoordelijkheid om te zien naar de gemarginaliseerden in onze samenleving wanneer welzijnsinstellingen van de staat daarin tekortschieten. In deze gedachtengang is slechts plaats voor het zorg dragen voor de individuele slachtoffers van het beleid van de overheid of van de economische instituties.

Systeem

In het proces van belijden gaat het evenwel om de achterliggende vragen naar de oorzaken en structuren van deze door het economisch systeem in gang gezette negatieve ontwikkelingen. Het doel van het oecumenisch proces van belijden is daarom allereerst erkenning en aanvaarding te krijgen voor het feit dat de meerderheid in de industriële landen, tezamen met de heersende élites in de landen van Azië, Afrika en Latijns Amerika, de armen in het Zuiden en Noorden nog armer maken, opdat zijzelf in overvloed kunnen leven. Er bestaan vele economische mechanis-

men waardoor de centra de periferie verarmen. Een toenemende ontkenning of een verdringing hiervan in West-Europa en de Verenigde Staten, snijdt ons meer en meer af van de oecumene, het ene Lichaam van Christus.

Falende markteconomie

Ik wil ingaan op de tegenwerpingen dat de vrije markteconomie de problemen van een groeiende armoede en verarming in de kapitalistische landen zou hebben opgelost.

Ten eerste zou ik willen wijzen op de tegenkrachten die in de westerse landen zijn ontwikkeld juist om de mensen tegen de voor hen negatieve uitwerkingen van het vrije marktsysteem te beschermen. Ik denk daarbij aan vakbonden, arbeiderspartijen en overheidsmaatregelen in de vorm van sociale wetgeving. Deze maatregelen waren evenwel voornamelijk effectief in Europa en de Verenigde Staten.

Ten tweede wil ik noemen, dat ook in de verzorgingsstaat (welfare capitalism) twee essentiële structurele elementen altijd overeind zijn gebleven, namelijk de accumulatie en de internationalisering van het kapitaal. In toenemende mate exploiteren grote transnationale concentraties van economische macht de zwakheden van de verschillende nationale wetgevingen om hun hoofddoelstelling te bereiken: maximale winst bij een minimale tussenkomst van welke tegenkracht dan ook (vakbonden, arbeiderspartijen, of sociale wetgeving). Om dat doel te bereiken hebben deze transnationale concentraties vaak weinig scrupules in de landen in de periferie, (nog afgezien van hun pogingen internationale organisaties in hun eigenbelang te beïnvloeden).

Maar we behoeven niet zo ver van huis te gaan. Zelfs in de westerse landen is er thans sprake van aantasting van sociale rechten. Naarmate we meer inzicht krijgen in de werking van het wereldeconomisch systeem,

moeten we wel tot de conclusie komen, dat dit systeem drijft op een ingebouwd mechanisme dat steeds grotere delen van de wereldbevolking verarmt of zelfs op offeren in het voordeel van steeds minder mensen.

II. De economische mechanismen bijbels en theologisch beoordelen

De Latijnsamerikaanse bevrijdings-theologie leert ons dat de Bijbel het boek is van een gemeenschap – het boek van Israël, het eerste verbondsvolk *en* van de kerk, het tweede verbondsvolk onder alle natiën. Het eerste dat wij dan ook hier in West-Europa opnieuw moeten leren, is onze economische, sociale en politieke problemen te bezien vanuit het besef een oecumenische gemeenschap te zijn. Dat zal betekenen, dat wij afstand moeten nemen van de traditie van geïndividualiseerde en sterk persoonlijke manier van bijbellezen. De methode van het zogenaamd sociaal-historisch onderzoek kan hierbij behulpzaam zijn, dat wil zeggen het lezen van de Bijbel in de historische context van de tijd van de bijbel *en* in onze eigen sociaal-economische en politieke context. Inzake het economische leven maakte sociaal-historisch onderzoek duidelijk dat Jahweh, de Vader van Jezus Christus en de zender van de Heilige Geest, in overeenstemming met zijn Goddelijke natuur kiest voor de zwakken en de hoogmoedige onderdrukkende machten vernietigt.

Mensen in de marge

"Hebreeërs is niet de naam van een volk, maar verwijst naar groepen gemarginaliseerde mensen binnen de beschavingen van Egypte, Mesopotamië en de stad-staten van Palestina en Kanaän. Met de opkomst van de oosterse beschavingen ontwikkelden zich mechanismen, gericht op het verzamelen van rijkdom in het eigen land en op verovering in het buitenland, zoals door C.F. von Weiz-

säcker is aangetoond in zijn boek *Die Zeit drängt*, München 1986. Hij gebruikt hiervoor het woord "machtszweiging".

Profeten

Onder de druk van dit harde regime ontvluchten vele armen Egypte en Mesopotamië. Tezamen met bevrijde slaven vestigen zij zich op de kale heuvels van Palestina. In deze nieuwe gemeenschap ontwikkelt zich een wetgeving gebaseerd op het geloof in Jahweh en het willen naleven van de tien geboden: eerbied voor het leven, afwijzen van woeker en sociale onderdrukking en een verbod op aanvalsoorlogen. Als dit volk van Israël uiteindelijk toch wil zijn "zoals alle andere naties" (1 Sam. 8:20) en de keuze maakt voor de monarchie als vorm van beschaving (d.w.z. de accumulatie van macht en rijkdom in de handen van het hof, gepaard gaand met onderwerpingsoorlogen; zie 1 Sam 8:11-18), dan lanceren de profeten de strijd tussen Jahweh en zijn volk enerzijds en hun koningen anderzijds.

Baäl

De profeten maken duidelijk dat de structuren van accumulatie, rijkdom en macht afgoderij zijn (bijvoorbeeld Elia's en Elisa's gevecht tegen de Baäl-eredienst tijdens de regering van Achab en Izebel) (1 Koningen: 21 en 22).

Baäl betekent letterlijk: heer en bezitter. Baäl is de god van heren en bezitters. In duidelijke tegenstelling daarmee is de kennis van Jahweh die oproept tot het bijstaan van de armen om hun recht te verkrijgen (Jeremia 22: 16). "Hij deed de ellendige en arme recht wedervaren; toen ging het hem wel. Is dat niet Mij erkennen, luidt het woord des Heren?"

Goed nieuws

Na de ineenstorting van het Koninkrijk in Israël en de ballingschap is de grote vraag: hoe kan God opnieuw Koning worden? Wanneer zal Gods

Koninkrijk komen? Deze kern van Jezus' verkondiging en leven is aldus vervat in deze voorgeschiedenis.

Het is dus duidelijk dat zijn komst met de tekenen van Gods Koninkrijk "goed nieuws voor de armen" is (Lucas 4:18). De rijke evenwel zal grote moeite hebben dit Koninkrijk binnen te gaan en wordt vergeleken met de kameel die door "het oog van de naald" moet proberen te komen (Marcus 10:25).

Nieuw leven

Hiermee kan worden aangetoond waarom de machtigen van Jezus' eigen volk en die van de Romeinse koloniale macht deze (be)middelaar van het komend Koninkrijk, de Messias, moeten kruisigen. Het stort de armen in verbijsterende wanhoop - tot God op wonderbare wijze de Messias weer tot nieuw leven doet ontwaken. Het toont tevens aan waarom de geest van deze nieuwe schepping, uitgestort op de discipelen, nieuwe alternatieve gemeenschappen voortbrengt, die hun bezittingen delen en afzien van agressie op onderwerping gerichte kracht.

Kortom, gegrepen door Gods gerechtigheid "geven zij hun leden als wapenen der gerechtigheid" (Rom. 6) en in hun vrijheid worden ze de hoop van de gehele schepping, die ten prooi is gevallen aan de macht (Rom. 8).

Bijbel-interpretatie

Uit het bovenstaande volgt dat wij in West-Europa eeuwen van verkeerde Bijbel-interpretatie moeten overwinnen als het om economische vragen gaat. Deze vragen die thans weer in het conciliare proces ter discussie staan, hangen ten nauwste samen met de centrale vraag of we in God of in de Mammon geloven en stellen duidelijk meer aan de orde dan uitsluitend de sociale ethiek. De vragen rond het economisch handelen van de mens behoorden ook zeker tot het gedachtengoed van de grote kerken in West-Europa tot en met de Refor-

matie. Met de opkomst van de geld-economie ging het zicht van de kerken hierop steeds meer verloren.

Welke consequenties?

Wat betekent dit alles voor de hedendaagse kerken in het Westen?

Alvorens de verschillende aspecten en mechanismen te analyseren, legt de aangehaalde oproep van São Paulo (1987) de fundamentele tekortkomingen bloot van het kapitalistische systeem, zoals dit zich onder andere manifesteert in de vrije markt en op het terrein van de individuele consumptie.

"Dit overheersende economische systeem is gebaseerd op het dienen van de belangen van de machtigen en de rijken en sluit in toenemende mate een grote meerderheid van de wereldbevolking uit van het bevredigen van hun basisbehoeften" (par. 3). In mijn boek *Global economy today. A confessional issue for the churches* zet ik uiteen waarom deze tekortkoming geen toeval is, maar als doelstelling een integraal onderdeel vormt van het systeem.

Als de productie- en verdelingsmechanismen van de vrije markteconomie weloverwogen gericht zijn op het streven winst te maken, dan sluit dit streven "automatisch" de bevrediging van basisbehoeften uit. Dit betekent dat het huidige economische systeem functioneert ten nadele van het leven van zeer velen, ook al zijn er voldoende hulpbronnen aanwezig om het leven van allen in stand te houden.

Belijden

Christenen en kerken zouden daarom moeten uitspreken en belijden dat zij niet langer een economie kunnen aanvaarden die gebaseerd is op consumptieverlangens en het streven naar winst. Een dergelijke uitspraak zou kunnen gaan functioneren als een onderdeel van het conciliaire proces en zou een duidelijke verwerping moeten inhouden van meer welvaart en macht voor steeds

minder mensen ten koste van steeds *meer* mensen en schaarse hulpbronnen waarbij bovendien ter bescherming van de voorrechten van de kleine rijke minderheid in toenemende mate geweld wordt gebruikt. Kerken en christenen zouden moeten uitspreken, dat zij op basis van hun evangelische opdracht gehouden zijn te ijveren voor een economisch systeem waarin de armen de toetssteen zijn.

Geld

Op het gebied van de productie zijn we thans internationaal in een fase beland waarin de menselijke arbeid steeds minder telt. Markteconomie, in de strikte zin van het "laissez-faire"-liberalisme, ontstond, toen arbeid, kapitaal en land onderworpen werden aan de regels en wetten van de markt. Het doel daarvan was en is, het behalen van maximale winst. Tot aan de moderne tijd waren monetaire zaken niet meer dan een onderdeel van de economie. De economie was grotendeels gebaseerd op de menselijke behoeften in het dagelijks bestaan. Pas in de moderne economie werd geld ter wille van het geld het allesbeheersende principe. Voor velen van ons bestaat er geen "genoeg" om een alternatieve economische categorie te noemen, die door Harry de Lange zo sterk naar voren is gebracht.

Afgoden

Er lijken dus voldoende redenen aanwezig om vragen te stellen bij deze "afgodendienst" van geld en kapitaal, zoals dat ook in São Paulo door een groot aantal Latijnsamerikaanse theologen is gedaan. Afgoden worden in de Bijbel altijd afgebeeld als onderdrukkend en de dood brengend, terwijl Jahweh de God van het leven is, van levende mensen en een levende aarde.

Behalve op deze fundamentele punten dienen kerken en christenen ook zicht te krijgen op de actoren in het

economische systeem en zouden zij deze moeten benoemen: de TNC's, de internationale handelsorganisaties, GATT, de grote banken, het IMF, en de regeringen van de geïndustrialiseerde landen die invloed uitoefenen op de internationale financiële instellingen en organisaties.

Ketterij

Het is van belang, dat de verklaring van São Paulo de uitspraken van de Vancouver Assemblée van de Wereldraad van Kerken betreffende misbruik van de christelijke leer als ideologie van het kapitalisme, heeft herhaald. wij merken daarbij op, dat alle drie de grondslagen van de christelijke geloofsbelijdenis ter sprake komen: het economisch systeem verwoest het leven en de eenheid van de door God geschapen mensheid – het brengt de mensen die Christus wil bevrijden en verenigen tot slavernij en verdeeldheid – het verhindert en verstoort de eenheid van de kerk. De dragers van deze ideologie misvormen de christelijke leer tot ketterij. Want is het geen ketterij als er elk jaar tientallen miljoenen van Gods kinderen en de aarde zelf worden opgeofferd voor de zaak van een bijna mechanisch toenemende hoeveelheid geld en macht in de handen van enkelen? Is het geen ketterij te noemen als kerken hun prediking passief of actief gebruiken om dit systeem te rechtvaardigen?

III. Kerk van Christus zijn en handelen in gehoorzaam navolgen

De wijze waarop de kerk leeft en handelt in gehoorzaamheid aan het geloof is een essentieel onderdeel van het belijden. In onze tijd zullen wij moeten leren, dat dit ook van toepassing is op ons economisch handelen. Dit wil zeggen dat wij, met alle aktie gericht op economische en politieke instituties – ook onze eigen handel en wandel behoren te toetsen: als individuele christenen, als gemeenten en kerken, tot aan de Wereldraad toe.

De kerk wordt door de economische problematiek in al haar dimensies uitgedaagd – niet alleen op het terrein van de diakonie, maar evenzeer

- in het gebed en in het vieren van Avondmaal en Eucharistie;
- in het belijden van Christus als koning over alle machten;
- in de verplichting onrechtvaardige instellingen hun rechtmatigheid te ontnemen;
- in het aanwenden van onze invloed bij hen die een verantwoordelijke positie hebben;
- in het weigeren van medewerking in gevallen van duidelijk onrecht;
- in het uiten van openlijke kritiek;
- in het helpen opbouwen van tegenkrachten;
- in de zorg "onder protest" aan de slachtoffers van het systeem.

Basisbehoeften

Ten aanzien van het consumentengedrag zullen kerken en christenen zich erop moeten bezinnen dat bevrediging van de basisgehoeften van alle mensen het uitgangspunt voor hun handelen zal moeten zijn. Dit zal een principiële verwerping inhouden van de ideologie van de zelfregulerende markteconomie en een kritische houding vereisen ten aanzien van het reclamewezen en de media, die geld en consumentenwensen als hun uitgangspunten zien.

Het alternatief voor een volledig door de markt beheerst consumentisme is echter niet noodzakelijkerwijs een volkomen centrale controle van de uitgaven zoals in het staatskapitalisme en in een centraal geleide economie. Eén alternatief zou bijvoorbeeld kunnen worden gevonden in produktie-consumptie-coöperaties en in de ontwikkeling van gedecentraliseerde autonome economische eenheden (zelfvoorzieningseconomie), gekoppeld aan politieke pressie.

Kerken en vakbonden

Het is daarnaast van het grootste belang dat kerken zich verzetten tegen iedere verdere teruggang in de posi-

tie van zowel hand- of hoofdarbeiders en een verdere uitholling van hun rechten. Voor christenen en kerken in de geïndustrialiseerde landen is het werkgelegenheidsvraagstuk thans een testcase. Gaan we door met een weliswaar kritische, maar toch niet afwijzende houding ten aanzien van het huidige economische beleid of voelen we ons verplicht het te verwerpen? Het is hier dat christenen de meeste kansen hebben sociale partners te vinden waarmee een coalitie kan worden gevormd; namelijk de vakbonden. Door de economische crisis zijn deze wellicht nog meer dan vroeger het geval was bereid actie te ondernemen en vragen te stellen ten aanzien van de structuur van het internationale economische systeem.

Slavernij van de schuld

Gegeven de schulden crisis die op het ogenblik het meest kritische punt is binnen het internationale economische systeem en de kerkelijke betrokkenheid bij het verdienen van interest (in tegenstelling tot in de Bijbel en de kerkelijke traditie tot in de tijd van de Reformatie) zou op z'n minst een symbolische actie een eerste stap kunnen zijn.

Groepen, kerkelijke gemeenten, congregaties, enzovoort zouden onder auspiciën van de Wereldraad van Kerken een *Speciaal Fonds ter bestrijding van de slavernij van de schuld* kunnen oprichten. De fondsen hiervoor zouden afkomstig kunnen zijn van de interest die individuele christenen en kerken verdienen boven de dekking van verliezen door inflatie. Het op die manier bij elkaar gebrachte geld zou kunnen worden aangewend ten bate van de slachtoffers in de Derde Wereld.

Economische alfabetisering

Ten tweede zouden we een *economisch alfabetiseringsprogramma* moeten starten in de kerken van West-Europa. Gegeven de gevestigde belangen van onze grote kerken

lijkt het niet erg waarschijnlijk dat zij hiertoe de eerste stappen zullen ondernemen. Maar het zou fantastisch zijn als ze het wel deden!

Er zou een dicht netwerk moeten ontstaan van onderzoek- en adviesgroepen die al op het terrein van de economie werkzaam zijn, bijvoorbeeld het Oecumenisch Studie- en Actiecentrum voor Investerings, OSACI. Ze zouden gemeenten en kerken kunnen helpen de teloorgegangene deskundigheden inzake de economie terug te krijgen. Ze zouden relaties kunnen aanknopen met werkers en werklozen, zowel hier als in de Derde Wereld.

Het zou ideaal zijn als dit soort groepen zouden worden gesteund door gemeenschappen die het vroeg-christelijk voorbeeld van gemeenschappelijk eigendom weer in praktijk brengen. Deze benadering zou tenminste een eerste stap betekenen op weg naar de economische alfabetisering in de zin van leren zien, oordelen en handelen namens Gods volk en de hele schepping. Op deze wijze zou een belijdende kerk kunnen ontstaan.

Dit brengt ons terug naar het begin. Een vraag naar een "status confessionis" kan alleen worden beantwoord met een "processus confessionis" in alle geledingen van de kerk. Het conciliaire proces van een zich wederzijds verplichten in de strijd voor gerechtigheid, vrede en de heiligheid van de schepping is een uitdaging en een kans.

Dr. Ulrich Duchrow (1935) studeerde theologie in Tübingen, Heidelberg, Zürich en Parijs. Hij promoveerde tweemaal, in 1963 in de kerkgeschiedenis op een proefschrift over Augustinus en in 1968 in de systematische theologie op het proefschrift "Christenheit und Weltverantwortung". Hij is als hoogleraar in de systematische en oecumenische theologie verbonden aan de Universiteit van Heidelberg. Hij is tevens secretaris voor Zending en Oecumene binnen de Evangelische Kerk in de deelstaat Baden.

Vertaling uit het Engels door B. Broug-van der Haven en C. van der Poort.

Verantwoording en opdracht. Denken over economie in de Wereldraad van Kerken

Met zijn oproep tot "status confessionis" plaatst Duchrow in het openingsartikel van dit thema-nummer de vragen van de wereldeconomie volop in de actualiteit. Hij roept christenen op tot een belijdende keuze. De Lange schetst in onderstaand artikel de weg daarheen; hij beschrijft allereerst de ontwikkeling in de laatste dertig jaren van de visies op armoede, de bestrijding ervan en de specifieke plaats van de kerk, met name in de kring van de Wereldraad van Kerken en de uitstraling vandaar naar Nederland. Er is sprake van een "verzuim van de kerken". In het tweede deel spitst hij zijn analyse toe op twee bijzondere punten: de betrouwbaarheid van het Evangelie inzake een keuze voor de armen en de noodzaak van een belijdende stellingname.

I. Ontwikkeling van de visies

Evanston 1954

De Wereldraad van Kerken plaatste het vraagstuk van de ontwikkelings-samenwerking op de agenda van de Assemblee te Evanston (1954). Deze beslissing volgde op het politieke besluit van de Verenigde Staten – spoedig overgenomen door de Verenigde Naties en het merendeel van de westerse landen – om aan de relatie van "ontwikkelde en onder-ontwikkelde landen" hoge prioriteit te verlenen. In de oecumene werd het vraagstuk geplaatst in de sector Kerk en Samenleving en niet bij Internationale Zaken, wat er op zou kunnen wijzen, dat men ook in Evanston het vraagstuk primair zag als een sociaal-economisch en niet als een politiek probleem. De schets van de problematiek is te vinden onder te term "De verantwoordelijke samenleving in wereldperspectief". Het belangrijkste aspect in de korte tekst is het analogie-denken met betrekking tot de landen van Azië, Afrika en Zuid-Amerika. "De volken van deze landen

zijn ontwaakt tot een nieuw besef voor fundamentele menselijke rechten en gerechtigheid en zij verkeren in verzet tegen politieke, economische, godsdienstige en sociale omstandigheden, die hen in banden houden. Er is ook een sterke drang om veranderingen in snel tempo ("rapid social change") te verwerkelijken. Alle maatschappelijke ontwikkelingsprocessen – verhoging van de productiviteit, het opvoeren van de levensstandaard, democratisering van het leven, enzovoort – welke in het Westen in de loop der eeuwen tot stand kwamen, moeten in deze streken tegelijk en binnen enkele tientallen jaren verwerkelijkt worden."¹

Committee Church and Society

De "rapid social change" werd de leidende gedachte in de jaren na 1954. Het betekende het in kaart brengen van de heersende denkbeelden, een overzicht maken van de beschikbare krachten, het vaststellen van de verantwoordelijkheden, zowel voor de kerken in de ontwikkelingslanden zelf als ook in de westerse

landen. Vanuit Genève ontstond onder leiding van dr. Paul Abrecht – krachtig gesteund door de voorzitter van het "Working Committee on Church and Society", de Nederlandse prof. Egbert de Vries – een grote activiteit.

Kerken in de Derde Wereld

Hoe zagen de kerken in Azië, Afrika en Latijns-Amerika hun eigen verantwoordelijkheid? In het formuleren van een antwoord op deze vraag had Azië een grote voorsprong. Reeds in 1952 had een oecumenische studiefaculteit te Lucknow (India) veel aandacht besteed aan de problematiek van de "rising expectations". Paul Devanadan, directeur van het Christian Institute for the Study of Religion and Society gaf de toon aan met zijn rede "The relevance of the Christian Hope to our time". Het politieke vraagstuk speelde in Lucknow een grote rol, dat wil zeggen de ontwikkelingen van politieke instellingen in de jonge landen, maar vraagstukken betreffende landverdeling en industrialisatie werden niet vergeten. Ik kan niet nalaten er op te wijzen, dat de deelnemers van de Assemblee te Evanston een passage uit het Lucknow-rapport volledig citeerden. Na 35 jaar heeft deze passage nog een hoge actualiteit. "Zolang de Amerikaanse buitenlandse politiek in de eerste plaats bepaald wordt door het criterium van anti-communisme, heeft zij in het algemeen de neiging conservatieve en reactionaire politieke groeperingen in Oost-Azië te steunen en dreigt zij de krachten van een gezonde sociale vernieuwing te verzwaken. Deze handelwijze moet het tegendeel uitwerken van wat zij beoogt, omdat ten slotte sociale en geestelijke gezondheid het beste antwoord op het communisme is".² In Afrika lag het veel moeilijker. Het politieke bevrijdingsproces was in de jaren vijftig nog in volle gang en veel minder dan in Azië had men in de kerken nagedacht over de eigen ver-

antwoordelijkheid met betrekking tot de politieke en economische toekomst.

Documentatie

De Vries en Abrecht brachten hun ervaringen in kaart door middel van de publicatie van twee boeken, die kort voor de Assemblee van New Delhi (1961) verschenen.³ De Vries beschreef de omwentelingsprocessen in de politiek, maatschappij en cultuur, waarin de volken van Azië en Afrika betrokken werden, terwijl Abrecht een samenvatting gaf van de resultaten van het studie-programma "The Common Christian Responsibility Towards Areas of Rapid Social Change". De Wereldraad volstond er niet mee alleen een studie te maken over de rol van de kerken in de ontwikkelingslanden. In 1959 vond een consultatie plaats in Thessalonica, waarin ook werd besproken hoe kerken en christenen in de zogeheten ontwikkelde landen hun houding zouden moeten bepalen ten opzichte van de ontwikkelingslanden. Daartoe was in de eerste plaats een zo nauwkeurig mogelijke informatie nodig over de geheel nieuwe vragen, uitdagingen en dilemma's, waarvoor de jonge kerken kwamen te staan.

New Delhi 1961

Voor de medewerkers van Church and Society was het een teleurstelling dat de Assemblee van New Delhi slechts op een oppervlakkige wijze kennis nam van deze resultaten. Deze Assemblee werd gemarkeerd door de toetreding van de orthodoxe kerken en door de fusie met de Wereld Zendingcorporaties, maar men was niet in staat op dat moment nieuwe wegen aan te geven waarlangs kerken de bestrijding van armoede zouden kunnen aanpakken. Het nieuwe Centrale Comité dat in 1962 bijeenkwam, aanvaardde een voorstel om een Wereldconferentie te houden voor de vraagstukken van Kerk en Samenleving, waarin de in-

ternationale problematiek geheel tot zijn recht zou kunnen komen. In feite werd deze conferentie de rechtstreekse voortzetting van de tweede wereldconferentie voor Praktisch Christendom, die in 1937 te Oxford was gehouden. Ik leg een zekere nadruk op het woord "voortzetting" al maak ik daarbij de kanttekening dat in de traditie van de oecumenische beweging sedert 1948 – anders dan vóór dit jaar – niet meer wordt gesproken van "Life and Work", maar van "Church and Society". Dit wijst erop dat de kerken als instituten erkennen dat men een *eigen* verantwoordelijkheid heeft ter zake van mens en samenleving.

Dubbele taak

Wellicht kan het geen kwaad – gezien de vreemde en vervreemdende discussie die in ons land ontstaan is met betrekking tot kerk en politiek – nog eens de woorden in herinnering te roepen uit de boodschap van de Oxford-conferentie, woorden die na vijftig jaar niets van hun betekenis hebben verloren. "Christenen hebben een dubbele taak: in de huidige maatschappelijke orde getuigenis af te leggen van hun geloof en alle maatschappelijke instellingen aan Gods wil te toetsen, zoals deze door hen wordt verstaan. De krachten van het kwaad die de christenen te bestrijden hebben, worden niet alleen in de harten van de mensen als enkelingen aangetroffen; zij zijn ook de bouw der maatschappij binnengedrongen en hebben die aangetast en moeten ook daar worden bestreden. Op de kerk rust de verantwoordelijkheid op te komen voor de juiste verhouding tussen geestelijke en stoffelijke goederen. De mens kan niet leven zonder brood maar hij kan ook niet leven van brood alleen. Menselijke rijkdom bestaat in gemeenschap met God en in Hem met onze naaste. Aan deze gemeenschap moet de gehele maatschappelijke orde dienstbaar gemaakt worden."⁴

Genève 1966 en Uppsala 1968

In deze geest kwam de Wereldconferentie in 1966 bij elkaar en voor het eerst vond een diepgaand en fundamenteel gesprek plaats over wat we nu noemen: de ontwikkelingsproblematiek. Hetgeen daar werd besproken en geformuleerd was de basis voor wat op de vierde Assemblee van de Wereldraad (1968) in Uppsala werd gezien als de wereldwijze opdracht voor de kerken. Nadat in de periode 1954-1966 de nadruk geheel en al lag op studie en consultatie (men kan waarachtig niet beweren dat de kerken in de oecumenische beweging over één nacht ijs zijn gegaan!) kwam het pleidooi van Genève en Uppsala neer op het vergroten van de "resources" ten einde zodoende de armoede krachtiger te kunnen bestrijden. Niet alleen een grotere overdracht van kapitaal, maar ook een verbetering van het prijsniveau en een sterke bevordering van de internationale handel zouden het effect hebben dat de armoede kon worden teruggedrongen.

Taak rijke landen

Uppsala voegde wel iets heel belangrijks toe aan Genève en dat was het vraagstuk van de politieke verantwoordelijkheid van de rijke landen zelf. Ten einde deze verantwoordelijkheid te leren zien kreeg de kerk een eigen opdacht ter zake van bewustwording: het leren zien van de feiten en het combineren van deze feiten (de armoede) met de eigen motivatie en keuze van de centrale levenshouding.

Ter tekening van het klimaat van Uppsala citeer ik enkele zinnen uit de boodschap van deze Assemblee aan de gehele christenheid. Deze woorden worden gekenmerkt door een soort naar voren dringen, een pad effenen naar de toekomst, een vóórloperige ethiek. "Wij hoorden de schreeuw van hen die naar vrede verlangden; van de hongerenden en uitgebuiten die om brood en gerechtig-

heid vragen; van de slachtoffers van discriminatie, die een beroep doen op menswaardigheid, en van de miljoenen die naar de zin van het leven zoeken. God hoort deze schreeuw en oordeelt ons. Hij spreekt ook het bevrijdende woord. Wij horen Hem zeggen: 'Ik ga u voor. Omdat Christus uw zondig verleden wegdraagt maakt de Heilige Geest u vrij om voor anderen te leven. Grijpt in blijde aanbidding en gedurfde daden op Mijn Koninkrijk vooruit'. De Heer zegt: "Zie, Ik maak alle dingen nieuw!"

Nieuwe accenten

Reeds in het begin van de jaren zeventig groeide een begin van twijfel over de gekozen opties. Deze twijfel kwam pas geleidelijk aan de oppervlakte van het beleid, maar wie goed kijkt, kan opmerken dat reeds enkele jaren na Uppsala andere accenten werden gelegd. Ik meen dat we – zonder anderen onrecht te doen – hier de naam van Samuel Parmar moeten noemen als de man die ons daarbij geholpen heeft. Ik gebruik de term "helpen" opzettelijk, omdat Parmar vòòr alles de zaak van de armen zelf heeft gediend en heeft willen dienen. Zijn tragiek was dat hij in zijn eigen land en ook in zijn eigen kerk slechts een geringe klankbodem vond voor zijn helder en diepgefungeerd inzicht. De oecumenische beweging als geheel en in de laatste fase van zijn leven de ontwikkelingsorganisaties in Duitsland en Nederland hebben zeer veel aan hem te danken.

Montreux 1970

Nadat in Uppsala de grondslag was gelegd door de studie van de afdeling *Kerk en Samenleving* werd nadien een nieuwe weg ingeslagen door de oprichter in Genève van de *Commissie voor de Deelname van de kerken bij Ontwikkeling (CCPD)*. Deze nieuwe afdeling startte het werk in 1970 met een consultatie te Montreux, waarin het richtsnoer van de werk-

zaamheden werd geformuleerd. Ter plekke gebruikte Parmar woorden, die de bijl aan de wortel van de te Uppsala geformuleerde concepties legde, al gebiedt de eerlijkheid te zeggen, dat we dat niet direct in de gaten hadden. Er was weliswaar een soort "resources"-conceptie geformuleerd, maar daarbij was toch onvoldoende scherp de vraag gesteld (laat staan beantwoord) of deze vergroting van middelen wel ten goede zou komen of zou kunnen komen aan de *armen* zonder een interne politieke en sociale hervorming in de desbetreffende landen.

Gerechtigheid

De door Parmar geïntroduceerde trits: gerechtigheid – selfreliance – groei (in *deze* volgorde) liet aan duidelijk niets te wensen over. Gerechtigheid is niet zo maar een woord, het is een richtsnoer, oordeel en belofte; gerechtigheid zet ons op het spoor van de tegen-natuur. "Natuurlijke" krachten veroorzaken opeenhoping van macht en rijkdom. Tegen-natuur is letten op iedereen en letten op de ander. Het overwicht van de natuurlijke krachten wordt ook in het Christendom wel eens verdedigd met platitudes zoals "zo is de mens nu eenmaal", alsof we daaraan een boodschap in de echte zin van het woord hebben. Vanwaar toch die behoefte om God telkens een voet dwars te zetten en het dan nog te rechtvaardigen ook met slechte theologie? Sam Parmar begreep dat we er met de simpele inschakeling van de (natuurlijke) economische krachten niet zouden komen en hij waarschuwde er voor, dat dit zogeheten spel van de vrije krachten geen gerechtigheid voortbrengt.

De koerscorrectie begon – zoals gezegd reeds in 1970 – maar zette zich pas later door, met name in het nieuwe studieproject van de CCPD. Ik beklemtoon het woord studie, omdat velen menen te weten dat die afdeling van de Wereldraad een stelletje

straatvechters zijn, die primair van zins zijn het leven van de rijken te vergallen.

Ontwikkelings fonds

Alvorens enkele contouren van dit project te schetsen, wil ik er op wijzen dat in de eerste helft van de jaren zeventig het volle accent kwam te liggen om op basis van nieuwe principes contacten te leggen met kerken in ontwikkelingslanden. Het *Oecumenische Ontwikkelingsfonds* – in hoofdzaak gevoed door de ook in de protestante kerken in Nederland bekende 2% aktie – ontvouwde spelregels, die nogal afwijkend waren van die welke werden gebruikt bij de oecumenische hulpverlening. Afwijkend in zoverre dat bij het fonds door de primaire belanghebbende zelf wordt beslist, waarvoor de beschikbare middelen zullen worden gebruikt. Westerse donors ("toezichthoudende" ogen) komen er niet meer aan te pas. Met andere woorden: machtsverschuiving naar de kerken in de Derde Wereld zelf. Het belangrijke venenffect daarbij is dat men in deze kerken inziet, dat het dragen van een eigen verantwoordelijkheid en het uitwerken van het begrip "self-reliance" soms moeilijker is dan zij aanvankelijk dachten.

Nairobi 1975

De Assemblee van Nairobi (1975) legde wel enkele nieuwe accenten, maar bleef in hoofdzaak toch gericht op de strategie van de Nieuwe Internationale Economische Orde of met de titel van Tinbergens boek: naar een rechtvaardiger internationale orde. In Nairobi werd wel een accent gelegd op de participatie-gedachte, beschreven als de activiteit van de armen zelf om de reeds enige malen genoemde "resources" beter te verdelen. De vraag: kunnen wij wel met goed fatsoen pleiten voor een wijziging in de internationale economische orde zonder tegelijk de economische orde binnen de nationale sta-

ten onbesproken te laten werd wel gesteld, maar niet uitgediept. Mijn indruk is dat we pas sedert kort deze vraag zo klemmend ervaren, dat we er weer over nadenken. Ik kom daarop aan het slot van dit opstel terug.

Het nieuwe project

Onmiddellijk na de Assemblee van Nairobi begon de directeur van de CCPD, dr. Julio de Santa Ana, met een nieuwe studie, waarvan de resultaten in de daarop volgende jaren in drie delen werden gepubliceerd.⁵ Hij zette zich in deze studie aan de beantwoording van de vraag: waar moet de kerk staan en hoe moet zij zich definiëren in het licht van de voortwoekerende wereldarmoede. Zijn doelstelling was om de ethische vraag (het verantwoordelijk handelen) te verbinden met de ecclesiologische vraag (het wezen van de kerk). Als er sprake is van Gods handelen in de wereld, waar wordt dit dan zichtbaar in de arm-rijkverhouding?

Armoede is een kwaad

In de studie van De Santa Ana is de terminologie rijke en arme *landen* (te-recht) verlaten. De schijnwerper wordt gericht op de armoede en de centrale visie is (overeenkomstig de bijbelse gegevens): armoede is een kwaad. Het is een kwaad, omdat armoede leidt tot vernedering van de hulpelozen en verheffing van de machtigen, met als resultaat versterking van de menselijke gemeenschap. Omdat de armoede een kwaad is, is de gelovige gehouden daarin verandering te brengen. In deel één en in deel twee van zijn trilogie laat De Santa zien welk een diversiteit van opvattingen er altijd binnen de kerk is geweest. Dit betreft zowel het ontstaan van de armoede als de oorzaken van de armoede. Jezus zelf wijst op de grote rol van de armen bij de groei van zijn werk. De proclamatie dat het Rijk nabijgekomen is, betekent dat er een proces begonnen is, dat een einde maakt

aan de situatie dat de armen verhinderd worden volop mens te zijn.

De rijken

Moeten de rijken die ook het Koninkrijk op het oog hebben arm worden? Of moeten zij zich bewust zijn van hun machtspositie en dan zo handelen, dat er ruimte komt voor de armen? Als armoede een kwaad is, kan men van de rijke niet vragen zelf arm te worden, maar hoe leren we dan zien, dat armoede een aanduiding is van sociale minderwaardigheid, waarvoor zij (de rijken) verantwoordelijk zijn?

Geschiedenis van de kerk

In de vroege kerkgeschiedenis zien we hoe het probleem van de armoede de gemeenten voortdurend bezighoudt, vooral als de rijken zelf de kerk binnenkomen. Wat betekent dan de praktijk van de broederliefde? Liefdadigheid is *een* antwoord en dat betekent dat de strijd om opheffing van de armoede wordt gestaakt om te worden vervangen door middelen om het lijden van de armen te verlichten. Degenen die de armoede bij de wortels willen aanpakken, gaan tot de minderheid behoren. Dat zet zich voort tot en met de 19e eeuw. Er is sprake van een falen bij de leiding van de kerken om de aard van de economische en sociale processen te doorzien en bij herhaling vindt er een theologische legitimatie plaats van het gebeuren.

Ander spoor

Het is onmiskenbaar dat de oecumenische beweging vanaf het begin op een ander spoor heeft gezeten. Op dit andere spoor – blootleggen van de wortels van de armoede, steun verlenen aan de slachtoffers en aanwijzen van hen, die voor concrete situatie verantwoordelijk zijn – gaat De Santa Ana verder.

De strekking van het laatste deel van de studie is: wij moeten ons niet inspannen voor de armen, maar met

de armen. Als zodanig is het ook een correctie op het denken en handelen van de Wereldraad zelf.

De structurele armoede kan alleen grondig worden aangepakt vanuit een politieke optiek en vraagt derhalve een politieke betrokkenheid. Over een andere, een nieuwe internationale economische orde lezen we in de boeken van De Santa Ana weinig, maar des te meer aandacht besteedt hij aan de gedachte dat voor de armoedebestrijding machtsvorming van de armen zelf noodzakelijk is.

In Nederland

In Nederland is in de afgelopen jaren enige malen een poging gedaan om de visies van De Santa Ana in de bloedsomloop van de kerken te brengen, maar dit is niet gelukt. Ook de Assemblée van Vancouver (1983) gaf daartoe geen nieuwe impuls. Het appèl ligt er nog steeds. Dit appèl is door Hoedemaker omschreven als "het serieuze nemen van de *wereldkerk*, waarmee bedoeld is dat men in de opbouw van de plaatselijke gemeente zich mede laat leiden door ervaringen en vraagstellingen van elders".⁶

Op de vraag of het appèl gehoord zal worden, kom ik verderop in dit opstel nog een keer terug. We zitten in ieder geval met een portie niet gemaakt huiswerk. De CCPD zond geen "maan-brieven" om nu eindelijk eens te antwoorden, maar het meest verontrustende is, dat de kerken in de Derde Wereld dit ook niet doen. Verwacht men niets meer van ons?

II. Enkele bijzondere thema's

Op een tweetal punten wil ik hierna mijn voorgaande uiteenzettingen toespitsen. Beide punten komen er op neer, dat de gelovige inspiratie die christenen uit het Evangelie putten, veel minder vrijblijvend is ten aanzien van rechteloze arme medemensen dan velen zich bewust zijn. Het Evangelie vraagt keuzen.

1. De betrouwbaarheid van het Evangelie

Bijbelse verhalen zijn toereikend om te weten dat iets gedaan moet worden (het is er allemaal al, maar zonder de mens komt het er niet) én om te begrijpen waarom het niet – of traag – gebeurt. Ik wil dit illustreren met twee verhalen, die de meeste lezers op hun duimpje kennen en die wij toch telkens weer tegenover elkaar moeten uitspreken.

Vuur ben ik komen werpen op de aarde en wat is mijn wil, als het reeds ontstoken is? Ik moet gedoopt worden met een doop, en hoe beklemmt het mij, totdat het volbracht is. Meent gij, dat ik gekomen ben om vrede op aarde te brengen? Neen, zeg ik u, veeleer verdeeldheid. Want van nu aan zullen vijf in één huis verdeeld zijn, drie tegen twee en twee tegen drie. Zij zullen verdeeld zijn, vader tegen zoon en zoon tegen vader, moeder tegen dochter en dochter tegen moeder, schoonmoeder tegen haar schoondochter en schoondochter tegen haar schoonmoeder.

Hij zeide ook tot de scharen: Wanneer gij een wolk ziet opkomen in het Westen, zegt gij dadelijk: er komt regen, en het gebeurt. En wanneer gij den Zuidenwind ziet waaien, zegt gij: er zal hitte komen, en het gebeurt. Huichelaars, het aanzien van aarde en hemel weet gij te onderkennen, waarom onderkent gij deze tijd niet? En waarom oordeelt gij niet uit uzelf wat recht is? (Lucas 12:49-58).

Keuze

Deze tekst kan men zien als de nieuw-testamentische voortzetting van het gebod dat Mozes aan zijn volk oplegt. "Het is niet te moeilijk". (Deut. 30:11) Het gaat om de keuze tussen leven en dood en in deze keuze weten we wat recht is en wat krom. Verdrijven wij misschien de tijd door in de sterren te kijken om ons af te vragen wat ons persoonlijk lot is? Er is nauwelijks een bemoedigender

woord te vinden in de Bijbel dan Jezus' woorden: Waarom ook oordeelt gij niet uit uzelf wat recht is? *Dat kan dus.*

Land

En het land zal niet voor altijd verkocht worden, want het land is van Mij, en gij zijt vreemdelingen en bijwoners bij Mij. In het gehele land, dat gij in bezit hebt, zult gij lossing voor het land toestaan.

Wanneer uw broeder verarmt bij u en zich aan u verkoopt, dan zult gij hem geen slavenarbeid laten verrichten. Als een dagloner, als een bijwoner zal hij bij u zijn; tot het jubeljaar zal hij bij u arbeiden. Dan zal hij van u weggaan, hij met zijn kinderen en hij zal het bezit zijner vaders terugkrijgen. (Leviticus 25:23-25 en 39-42). Iedereen die wel eens heeft gewezen op deze woorden uit Leviticus krijgt de opmerking te horen: maar dat is nooit toegepast. De achtergrond van deze dooddoener is uiteraard de financiële en economische weerhaak in het verhaal. Voor bezitters is het revolutionaire taal. In Israël zal het ook wel met een sisser zijn afgelopen.

Interpretatie

Hoe zouden we het verhaal kunnen interpreteren aan het eind van de twintigste eeuw? Om een klein misverstand te voorkomen: jubeljaar heeft niets te maken met jubelen. Het Hebreeuwse woord is jobeel, hetgeen ram of ramshoorn betekent. Jubeljaar drukt dus meer de wijze uit, waarop een bijzondere gebeurtenis bekend wordt gemaakt. De bazuin gaat rond op de verzoendag en daden tot herstel van de rechte verhoudingen gaan de verootmoediging, de inkeer en de boete vooraf. Land en vee moeten worden teruggegeven aan de oorspronkelijke bezitter *zonder* compensatie.

Ongelijkheden

Zou het niet kunnen zijn dat ook toen,

precies zoals in onze maatschappij, natuurlijke hoedanigheden (fysieke handicaps bijvoorbeeld) en persoonlijke tegenslagen ongelijkheden en soms zelfs grote ongelijkheden veroorzaken? zij kunnen er toe leiden, dat de een rijk en rijker wordt en dat de ander arm blijft. Het gevolg is dat de verschillen tussen mensen en groepen (volken) groot worden en zelfs zo groot worden, dat de gemeenschap wordt aangetast, dat wil zeggen dat men geen verantwoordelijkheid voor elkaar voelt en accepteert. Aan de ene kant vernedering en aan de andere kant hovaardij. De samenleving komt niet alleen onder spanning, maar de kwaliteit gaat er onder lijden. Dat is het moment waarop dit gebod klinkt.

Opdracht

Het komt mij voor, dat dit verhaal een hoge graad van aktualiteit heeft. De "natuurlijke" ongelijkheidskrachten brengen in onze (wereld)samenleving verdeeldheid en vijandschap. De spiraal van de verarming haakt in de spiraal van de bewapening. Dit is het moment om wakker te worden en nieuwe opdracht te zien, want opdracht is de kern van de beide verhalen. Opdracht om nieuwe potenties bij mensen te ontwikkelen. Geen bespiegelingen over het wezen van God, maar interpretaties van de wil van God. De psycholoog Eric Fromm heeft er vele malen aan herinnerd, dat de Tora geen gebod kent om in God te geloven, wel om gerechtigheid te realiseren. "Waarom oordeelt gij niet uit uzelf wat recht is?"

Verzuim

Ook over het aspekt dat de dingen niet of traag gebeuren geeft de Bijbel betrouwbare informatie.

In het verhaal van Lazarus en de rijke man is sprake van een onoverkomelijke kloof en het lijkt er op dat deze kloof alleen overbrugd kan worden, als er geluisterd wordt naar Mozes en de profeten. Uit de geschiedenis

weten we, dat er ten aanzien van dit punt sprake is van een menselijk tekort, een onvoldoende zich rekenschap geven, een niet-zien van de tekenen van de tijd. We kunnen het karakteriseren als verzuim. met het verzuim hebben wij een bittere ervaring. Ik behoor tot een generatie, die in de onmiddellijke omgeving heeft gezien en aan den lijve heeft ervaren, dat onverschilligheid en verzuim hebben geleid tot de grote catastrofe: de dood van alleen al zes miljoen joden in vernietigingskampen. Hoe komt het – zo vroegen kinderen aan hun ouders na de wereldoorlog – dat jullie zo lauw reageerden en (in Duitsland) zelfs instemmend reageerden op de komst van het nationaal-socialisme? De nazi's hadden in grote openhartigheid alles gezegd wat ze zouden doen, als ze aan de macht kwamen.

Geweten

En dan rijst de vraag: wat zien wij – de thans levende generaties – niet? We kunnen toch niet aannemen, dat onze ouders en grootouders zoveel slechtere of dommere mensen zijn geweest dan wij thans. Is er wederom sprake van onverschilligheid, van verzuim? Sommigen zeggen: we weten thans veel meer en dat is ongetwijfeld zo. Het weten is sterk uitgebreid. Veel kan geweten worden en *dus* kan geweten gevormd worden. Maar is dat *dus* wel zo vanzelfsprekend? De Engelse historicus Waler Laquer heeft in zijn boek *The terrible secret* aangetoond, dat in 1942 en 1943 alles geweten werd over de vernietigingskampen, niet alleen op het Europees continent, maar ook in Londen en Washington, maar het leidde niet tot geweten. Het beulswerk was bekend, maar er werd niet over gesproken. Er was geen sprake van dat de ander, wiens leven op het spel stond, onze, mijn wereld doorbrak. Niet het geweten, maar het verzuim was het belangrijkste kenmerk van die jaren. De prijs is verschrikkelijk hoog geweest.

Wreedheid

Is er anno 1988 aanleiding ons af te vragen of we wellicht weer in een situatie van verzuim zijn terecht gekomen? Dat wil zeggen, dat we wel weten, weet hebben van, maar dat we er niet naar handelen. Een situatie, die Paulus beschrijft als het leven zonder hart. Miljoenen mensen sterven elk jaar aan uitputting en ellende. Bij de wreedheid van een politiek-economisch systeem, dat de dood continueert, leggen we ons in feite neer. De volgende generatie zal vragen: zagen jullie dan niet waarop dat moest uitlopen?

Valse leer

Als het probleem van het verzuim aan de orde komt, valt al gauw het woord "eigen belang". Egoïsme en eigen belang vallen niet te ontkennen in de geschiedenis van mensen en van volken. Maar laten we er geen leer van maken, met behulp waarvan we gaan legitimeren wat niet gelegitimeerd kan en mag worden. De leer die er op uit is om de dingen te laten, zoals ze zijn, omdat "de mens nu eenmaal zo is". Ik veroorloof mij in dit verband een citaat van de Amerikaanse theoloog Reinhold Niebuhr. "Het in stand houden van de democratische beschaving vereist de listigheid van de slangen en de onschuld van de duiven. De kinderen des lichts moeten gewapend zijn met de listigheid van de kinderen van de duisternis, doch zij dienen zich vrij te houden van hun boosaardigheid. Zij moeten de macht van het eigenbelang in de menselijke maatschappij erkennen, zonder het moreel te rechtvaardigen. Zij hebben deze listigheid nodig, om het eigenbelang zowel individueel als collectief te verschalken, te leiden, te breiden en te betugelen ter wille van de gemeenschap".⁷

Een herhaling van het verzuim is nimmer uitgesloten, maar we moeten ons er voor hoeden om het met een beroep op Hobbes en Machiavelli als onontkoombaar te proclameren. Een

mens kan zich als naaste en als vijand gedragen. Die dubbelzinnigheid lossen we niet op, maar in dit verband is het niet overschillig welke maatschappelijke ordening wij kiezen.

2. Het nieuwe belijden: uitdaging voor de kerk

De ondertitel van het derde boek van Julio de Santa Ana 'Naar een kerk van de armen', dat ik hiervoor noemde, is *Uitdaging van de kerk voor de 21e eeuw*. Over deze uitdaging wil ik aan het slot van dit opstel enkele opmerkingen maken.⁷

Uitgaande van de gedachte dat de eenheid van de mensheid een belofte is, dienen wij ons af te vragen of wij door de stolling van politiek en structuren en systemen niet bezig zijn de verwerkelijking van deze belofte te vertragen of zelfs te verhinderen. Paulus sprak er reeds van hoe mensen de mogelijkheid hebben om de Heilige Geest te bedroeven. Onszelf een vraag stellen – zelfonderzoek – veronderstelt de bereidheid om een leerproces te ondergaan. Centrale vraag bij dit leerproces is (overeenkomstig datgene wat we gehoord hebben van Israëls verzet tegen het noodlot tegen de natuur): is de wereldarmoede een gevolg van wat we zelf gedaan hebben en doen of van wat we zelf nagelaten hebben en nalaten. Kan de fout ook bij ons liggen?

Belijdende keuze

Na de fase van onderzoek (1954-1968), na de fase van actie (1970-ca. 1980), na de fase van het ecclesiologisch accent (1980-nog niet afgesloten) nadert de fase van het concreet belijden. De achtergrond hiervan is dat in toenemende mate duidelijk is geworden, dat de huidige ordening van de economische krachten en machten geen perspectief biedt voor de beëindiging van het massale armoedeprobleem. Deze ordening draagt de dood voor tientallen miljoenen mensen in zich mee. De kerken

kiezen voor het leven. Dat is – naar het woord dat de christenen uit het joodse erfgoed overnemen – zelfs de beslissende keuze: ik neem heden de hemel en de aarde tegen u tot getuigen; het leven en de dood stel ik u voor, de zegen en de vloek; kies dan het leven, opdat gij leeft, gij en uw nageslacht, door de Heer, Uw God lief te hebben, naar zijn stem te luisteren en Hem aan te hangen. (Deut. 30)

Niemand kan beweren dat de kerken niet heel veel geduld hebben getoond in de discussie of de huidige ordening al dan niet de armen kan bevrijden uit hun vernedering. De gedachte groeit dat optimisme niet langer gerechtvaardigd is. Ik ben geneigd te zeggen: we hebben weer eens een andere diepe waarheid van het Evangelie niet willen zien en dat is de uitspraak van Jezus: "Waar uw schat is, daar zal ook uw hart zijn." (Lucas 12:34)

Getemperd ongeduld

Zolang wij in de economie blijven koersen op de gedachte dat toename van de productie (hier en in de Derde Wereld) vanzelf de armoede zal opheffen, is er geen perspectief voor de honderden miljoenen, die aan de bevrediging van de elementaire behoeften niet toekomen. Dit wereldeconomische systeem draagt niet alleen de sporen van de dood in zich, het is zelf de oorzaak van de dood. En dit wereldeconomische systeem is een keuze, waarvoor mensen verantwoordelijk zijn. Ulrich Duchrow heeft dit vraagstuk goed op tafel gelegd in zijn publikatie *Weltwirtschaft heute*. De vraag die hij ons stelt via de ondertitel van zijn boek *Ein Feld für Bekennende Kirche?* dient serieus besproken te worden. Dit kan geschieden in het kader van

het conciliaire proces ter zake van gerechtigheid, vrede en het behoud van de schepping. Ik ben mij er van bewust dat dit een moeilijk karwei zal worden. Het is evenwel niet te vermijden dat de armen weten waar de christenheid staat en gaat staan. Wij zullen er niet aan ontkomen om uit onszelf te oordelen wat recht is. De opbouw van de oordeelsvorming en de daarbij behorende handelingsbereidheid kan geschieden in – om een woord van Hoekendijk te gebruiken – getemperd ongeduld.

1. *Tweede vergadering van de Wereldraad van Kerken, Evanston 1954*, Den Haag, z.j. pag. 134

2. a.w. pag. 137

3. Egbert de Vries, *Man in Rapid Social Change*, London 1961

Paul Abrecht, *The Churches and Rapid Social Change*, London 1961

4. *Rapporten van de Wereldconferentie der Kerken te Oxford en Edinbug*, Utrecht, z.j. pag. 118

5. In Nederlandse vertaling verschenen deze drie boeken van Julio de Santa Ana bij uitgeverij Kok in Kampen onder de titels: *Goed nieuws voor de armen*, *Kloof zonder brug*, *Naar een kerk van de armen*.

6. L.A. Hoedemaker, *Conciliaire gemeenschap of kerk van armen?* in: *Praktische Theologie, een bundel opstellen over plaats en praktijk van de christelijke gemeente*, aangeboden aan Prof.dr. P.J. Rosman Abbing, onder redactie van C.P. van Andel, A. Geense, L.A. Hoedemaker, Den Haag 1980.

7. Reinhold Niebuhr, *De Kinderen des licht en de kinderen der duisterins*, Amsterdam 1948

8. Zie hierover uitvoeriger H.M. de Lange, *Naar een concreet belijden in: Een droom van een Kerk-Mensen uit de Raad van Kerken aan het woord*, Amersfoort 1985.

Dr. H.M. de Lange (1919) studeerde economie aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. In 1966 promoveerde hij op het proefschrift "De gestalte van een verantwoordelijke maatschappij". Hij was een van de oprichters van de Werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking van de Raad van Kerken in Nederland. Thans is hij emeritus hoogleraar toegepaste sociale ethiek aan de Rijksuniversiteit te Utrecht en voorzitter van de Sectie Sociale Vragen van de Raad van Kerken.

Interview met Jan Pronk

Een belijdeniskeuze van christenen inzake de wereldeconomie, zoals Duchrow in het openingsartikel van dit nummer bepleit, heeft niet alleen alles te maken met het Evangelie maar ook met de economie. De Lange kiest in zijn artikel vele vertrekpunten in het Evangelie. Daarom werd het van belang geacht, de uiteenzetting van

De Lange voor te leggen aan de ontwikkelingseconoom drs. J. Pronk, evenals De Lange een van de oprichters van de Werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking van de Raad van Kerken. Twee leden van deze werkgroep spraken met Pronk. Vele mechanismen in onze samenleving leveren een economie die voortdurend mensen onder de streep van menswaardig leven duwt. Pronk vraagt zich af of 1987 het begin van een ommekeer is.

Harry de Lange noemt in zijn artikel het verzuim van de kerken in hun spreken over de Wereldeconomie een menselijk tekort, een niet zien van de tekenen van de tijd. Hij definiëert dat verzuim in termen van ethiek en nauwelijks economisch. Herken je dat begrip verzuim zoals hij het gebruikt en hoe kijk je daar tegenaan vanuit je eigen vak, de economie?

Er zit een nieuw element in dat verzuim. De ontwikkelingen in de communicatietechnologie hebben het ons in feite onmogelijk gemaakt te zeggen, dat wij niet op de hoogte zijn van de schrijnende armoede in de wereld. We zouden dus inderdaad kunnen stellen, dat er sprake is van verzuim, van een wel weten doch er niet naar handelen. Maar de grote vraag die erna komt, is toch hoe dat verzuim te keren. Welke wijzigingen, niet zozeer in de persoonlijke opstelling dan wel in de ordening van de samenleving, zijn noodzakelijk om het onmogelijk te maken dat het verzuim doorwerkt? Dat is de kernvraag. De problematiek komt dagelijks via de media bij alle mensen; politici weten exact hoe de zaak in elkaar steekt; armoede, men weet ervan. Iedereen zal moeten toegeven dat er

onvoldoende gebeurt om internationaal tot een betere verdeling te komen. Hoe bereik je een betere verdeling, een rechtvaardiger ordening? Op die vragen gaat Harry de Lange niet zozeer in.

Groei en verdeling

Als we de term "verzuim", terugblikkend op de afgelopen 20, 25 jaren, typeren in economische categorieën, dan komt het mij voor dat wij in die tijd zijn blijven wedden, tegen beter weten in, op het paard van de materiële, economische groei, waarbij het verdelen voortdurend wordt uitgesteld. Het dilemma tussen groei en verdeling wordt continu onevenwichtig opgelost. Dat hangt samen met de politieke organisatie van de samenleving en het gebrekkig democratisch karakter ervan. De besluitvorming geschiedt door degenen die aan de goede kant van de verdelingschaal zitten en heeft een gebrekkig democratisch karakter. Dat was vroeger vooral zichtbaar in de nationale samenleving. Thans wordt eenzelfde model ook waarneembaar in internationaal verband. Er is nu één markt, één samenleving. Voor deze internationale samenleving is geen ander model voorhanden dan dat van

de nationale samenleving; zij draagt in zich dezelfde kenmerken van ongelijkheid, in haar functioneren dezelfde mechanismen van macht en ongelijke verdeling. De internationale samenleving ontbeert evenwel binnen deze economische schaalvergroting vooralsnog de ingebouwde economische remmingen die binnen het nationale model wel aanwezig zijn.

Ingebouwde mechanisme

Ik heb dat uitgewerkt in mijn lezing over de twee-deling van de maatschappij. (Henk van Andel-lezing 1985). Daarin heb ik aangegeven dat er ingebouwde mechanismen zijn die een omslag ten gunste van de bestrijding van de armoede en ongelijkheid voorlopig tegenhouden. Er zijn momenteel nauwelijks grenzen aan het model van "groei nu" en "verdeling later". Nauwelijks, want ze zijn er wel, grenzen in de tijd en in de ruimte. Die grenzen zijn evenwel verlegd op de schaal van de wereldmarkt en het zal nog lang duren voor we onszelf tegenkomen.

Ordering

Op internationaal niveau weigeren we een aantal lessen te trekken uit de verworvenheden die wij in belangrijke mate voor de nationale samenleving hebben geaccepteerd, zoals een ordeningsmechanisme, een overdrachtsmechanisme, een organisatiemechanisme, een sociaal zekerheidsmechanisme, verzekering van toegang tot allerlei vormen van onderwijs, zorg en werkgelegenheid. Dat is in onze samenlevingen, hoe kapitalistisch deze ook zijn, toch geordend hoe minimaal dan ook. Het gaat bij ons nauwelijks meer om de vraag of deze voorzieningen er moeten zijn, maar hoe zij functioneren. In de internationale samenleving hebben wij deze ordeningsmechanismen nog niet aangebracht. Dat is ons grote verzuim, omdat wij weten en dag in dag uit kunnen zien welke de consequenties daarvan zijn voor dege-

nen aan de verkeerde kant van de verdelingsstreep.

Je hebt destijds meegewerkt aan het Brandt-rapport. Ik herinner me nog het grote enthousiasme alom bij de verschijning. Hoe verklaar je dat op het moment dat het tot politieke besluitvorming moet komen er toch wordt afgehaakt. Verklaar je dat vanuit hetzelfde geloof in het groeimechanisme, of zijn er feitelijke onmogelijkheden, weten wij het wel?

We weten het nooit exact, we maken altijd fouten, maar dat mag nimmer een argument zijn dan maar geen beslissingen te nemen. Er zijn naar mijn mening verschillende oorzaken. In de eerste plaats zie ik een culturele slingerbeweging. In de jaren veertig bevonden we ons in zo'n opwaartse slingerbeweging, richting groei. De jaren dertig waren uitgemond in een gigantische crisis. Als reactie daarop ontstond er een tijd van "dat nooit meer", "hard werken" en "iedereen de handen uit de mouwen". Er leefde toen een sterke behoefte aan ordening op basis van culturele en sociaal-ethische normen. Er werd een begin gemaakt met de inrichting van de verzorgingsstaat. Achteraf bezien kunnen wij gemakkelijk op de feiten wijzen, maar er werd geordend, nationaal en internationaal. Bretton Woods is daar een onderdeel van, de Verenigde Naties, de OECD, het begin van de dekolonisatie. Het was een interessant tijdperk, er werden grote stappen voorwaarts gezet, vooral ten opzichte van hetgeen eraan vooraf was gegaan.

Consolidatie

Normaliter volgt er op een dergelijke periode van verandering een tijd van consolidatie alvorens er sprake is van een reactie. Die consolidatie kwam in de jaren vijftig: economisch gezien bleek het toen echt mogelijk, groei te verwezenlijken en welvaart te verde-len. Geleidelijk aan begon evenwel het succes zichzelf "op te eten". Welvaart leek een vanzelfspreken-

heid. Het werd saai in de jaren vijftig. Toen de reactie kwam was deze deels economisch bepaald, deels sociaal-cultureel en manifesteerde zich wat het laatste aspect betreft als het verzet tegen die vanzelfsprekendheden van de voorafgaande jaren. Op verschillende plaatsen in de wereld op een vrijwel gelijk tijdstip – 1968 – kwamen gevoelens van verzet naar boven ... Parijs, Praag, Amsterdam. Maar ook in de Verenigde Staten. (Ik denk hierbij aan de anti-Vietnam-beweging en aan de strijd voor de burgerrechten.)

Groeiengrenzen

In de jaren zeventig zijn we onszelf tegengekomen. De vermolming van het Bretton Woods-systeem ging ons parten spelen en daarbij de druk vanuit de landen die in dat systeem geïncorporeerd waren geweest. We hadden die confrontatie met onze economische groeiengrenzen lange tijd kunnen tegenhouden door onder andere de manipulatie met de olieprijs en daarna middels recycling van oliegelden, maar in de jaren tachtig is de crisis toch gekomen.

Tegelijkertijd zien we in deze jaren het daadwerkelijk ontstaan van een wereldhuishouding, want dat is duidelijk het kader waarin de huidige ontwikkelingen moeten worden geplaatst. Technologisch kunnen we al spreken van een wereldmarkt: een beurskracht in New York heeft nog dezelfde nacht repercussies in Hongkong, via satellieten is nu al na te gaan hoe de koffieoogst volgend jaar in Columbia zal zijn; de koffiehandelaar in Amsterdam kan daar op anticiperen!

No-nonsense

Er is nu in de jaren tachtig ook een verandering waarneembaar in sociaal-culturele zin, een reactie op het welzijnsdenken van de jaren zestig en zeventig, in de vorm van een no-nonsense benadering. De "markt" komt weer centraal te staan, de markt tegenover de verzorgingsstaat, groei

tegenover verdeling. Dergelijke sociaal-culturele slingerbewegingen zullen we naar mijn mening altijd weer zien opkomen. Het is maar de vraag of dergelijke slingerbewegingen autonoom zijn of in economische zin zijn gedetermineerd. Ik geloof dat wij voor een deel kunnen zeggen dat generaties op elkaar reageren en wij in die zin mogen verwachten dat er weer veranderingen optreden in de wijze waarop al dan niet herverdeling plaatsvindt en in het al dan niet benadrukken van rechtvaardigheid.

Ik vrees echter dat tengevolge van de veranderingen die ik heb geschetst, ook de ongelijkheid in economische macht is toegenomen. De mogelijkheden om vanuit het bestaande systeem veranderingen tegen te houden zijn door deze schaalvergroting eveneens toegenomen voor diegenen die nu eenmaal belang hebben wij bestending, bij het behoud van de status quo.

Hoe bedoel je dat, de mogelijkheden om veranderingen tegen te houden?

We spraken zoëven over grenzen van het huidige beleid in de tijd en in de ruimte. Die grenzen kunnen worden verlegd, opgerekt als het ware, door integratie, door volledige doch eenzijdige oriëntatie op de markten van de bovenlaag in andere landen en door in toenemende mate de onderkant van de eigen interne markten te verwaarlozen.

Twee-deling

Dit model, van eenzijdige gerichtheid op markten buiten de eigen samenleving en verwaarlozing van de zwakere economische groepen binnen de eigen samenleving, komt in vrijwel alle landen naar voren in de jaren tachtig. Het is het model dat de tweedeling van de maatschappij bevoordert. In alle landen is na 1980 de ongelijkheid toegenomen. En tegelijkertijd is geleidelijk in alle landen in economisch opzicht een vooruitgang te constateren, een aantal ontwikke-

lingslanden uitgezonderd. Er is daarbij geen sprake van een economisch proces, maar van bewust beleid naar het model van internationale, economische integratie waarbij de topveertig procent van de samenleving wordt geïntegreerd in de wereldmarkt en de overige zestig procent, de onderkant van de samenleving, wordt vergeten.

Uniforme cultuur

Een ander aspect van het samensmelten van verschillende samenlevingen tot een wereldsamenleving is het ontstaan van een uniforme cultuur. In Hongkong, of in Rio de Janeiro, er zijn overal dezelfde televisie reclames als in West-Europa. Op al die markten ontstaan ook dezelfde normen en waarden met betrekking tot zaken als ondernemerschap, buitenlandse investeringen, jeugdcultuur, de verzorgingsstaat.

Een dergelijke uniformiteit werkt ten gunste van degenen die welvaren bij het huidige systeem, van de werknemers in de grote industrieën tot de topmanagers van de grote commerciële banken. Zij hebben er belang bij dat zaken blijven zoals ze zijn. En hoe kunnen zij dat zo laten blijven? Door het onderwijs, het communicatiesysteem, de massamedia, de cultuurprocessen vanuit economisch eigenbelang in datzelfde systeem te incorporeren; dezelfde normen en waarden moeten voortdurend worden ingegoten in de samenleving.

Verzet

Daar komt vanzelfsprekend wel verzet tegen, maar dat verzet kan worden tegengehouden, gemanipuleerd, uitgesteld. Wanneer dat verzet tenslotte toch komt, verzet tegen het te ver uit belans geraken van de slingerbeweging, zal geprobeerd worden dat verzet minder effectief te doen zijn. En we zien door die toenemende ongelijkheid, die schaalvergroting, die uniformerende greep van de economie op vorming en normering, tendenzen ontstaan die de culturele slij-

gerbeweging misschien lang kunnen tegenhouden. We mogen hopen dat er een generatie komt die verandering wil en die sneller dan vroeger het geval was reageert op de voorafgaande generatie.

Die mensen aan de verkeerde kant van de streep, die nationaal en internationaal buiten de welvaart vallen en ook niet kunnen deelnemen aan de overlegmechanismen, moeten die dan maar afwachten wat de toekomst brengt?

Het systeem van twee-deling kan gevaarlijk tendenzen oproepen. Als mensen geen perspectief meer zien in het systeem, kan een situatie ontstaan waarin mensen alleen nog maar baat denken te vinden bij de omverwerping op een gewelddadige manier van een systeem waarvan het voortbestaan voor hen geen enkel belang inhoudt. Ik denk dan met name aan het Zuidafrikaanse model, maar een dergelijke situatie kan overal elders in de wereld ontstaan. Een reactie daarop kan zijn een fascistische repressie of een gewelddadige vertaling van het verzet naar andere samenlevingen. Dit laatste is betrekkelijk eenvoudig. Er zijn communicatiemogelijkheden te over; bommen, terroristische instrumenten, ze worden steeds gemakkelijker toegankelijk en goedkoper. Wat zou mensen die geen perspectief meer zien ervan kunnen weerhouden hun gevoelens te vertalen in situaties elders, waarvan zijzelf vinden "daar worden de eigenlijke beslissingen genomen?"

Ethiek en eigenbelang

Dergelijke ontwikkelingen zijn uitermate gevaarlijk. Als we spreken over eigenbelang, als component van het antwoord op het verzuim, dan kunnen wij pogen dat eigenbelang te formuleren in termen van onze opdracht – ook vanuit datzelfde eigenbelang – om die samenleving verder op te bouwen en de cohesie daarin te handhaven om te voorkomen dat conflicten geheel uit de hand lopen

en er van overleven nauwelijks sprake meer kan zijn.

We zouden kunnen stellen dat wij niet alleen verzuimen rechtvaardig te zijn, maar dat wij ook verzuimen een garantie in te bouwen voor het overleven van de samenleving als geheel. We verzuimen het destabiliseren van de samenleving tegen te gaan. We verzuimen de toekomst van de wereld te verzekeren. Een tegenkracht zou naar mijn mening een combinatie van ethiek en verlicht eigenbelang kunnen zijn, zoals eigenlijk ook bij de vredesbeweging in de afgelopen jaren. Daar werd niet alleen vanuit ethische motieven gehandeld, maar ook uit zorg voor de toekomst van de samenleving.

Je zegt enerzijds dat deze slinger, dit systeem nauwelijks ingebouwde remmingen heeft, anderzijds heb je toch je hoop gevestigd, zoals je zei, op de volgende generatie, die wellicht sneller zou reageren.

Er zit natuurlijk altijd een ingebouwde rem in. Er ontstaat bovendien op een zeker ogenblik bij degenen aan de "goede kant" van de verdelingschaal inzicht in de noodzaak om wel beter te verdelen, juist uit eigenbelang. Ondernemers zijn op een zeker moment bereid hogere lonen uit te betalen, uit eigenbelang. Ik probeer te schetsen waarom de noodzaak tot omkeer thans nog wordt uitgesteld. Die grens, die remmingen zijn er wel degelijk, maar ver weg, naar ik vrees, decennia ver weg, in tijd en in geografische zin.

Om te voorkomen dat door dat uitstel de ongelijkheid naar twee kanten oncontroleerbaar groot wordt, moet het probleem dichterbij worden gebracht, als het ware weer binnen de grenzen. En we kunnen het alleen maar dichterbij brengen door de negatieve effecten op lange termijn van dat uitstel duidelijk aan te tonen.

Er is op dit moment een duidelijke stroming, met name binnen de kerken, die zegt: "kapitalisme is een re-

ligie". Ik denk dan onder andere aan het boek "De nacht van het kapitaal" van Van Leeuwen, aan Duchrow, aan De Sante Ana, allen mensen die van mening zijn, dat het kapitalisme een inherent religieus karakter heeft; de markt wordt verheven tot een bijna religieus gegeven. Hoe kijk jij daar tegenaan als econoomist?

Dat geloof in de markt is heel sterk aanwezig in de jaren tachtig. Op basis van een irrationeel geloof in de werking van de markt worden de westerse verzorgingsstaten langzaam afgebouwd. Ik verbaas me erover, dat de vanuit de welvaartseconomie ontwikkelde inzichten in één klap van tafel zijn geveegd. We moeten weer helemaal opnieuw beginnen.

Het leidt ertoe dat in het beleid van de jaren tachtig ongelijkheid nationaal en internationaal, niet meer wordt gezien als iets dat bestreden moet worden, zoals dat in de jaren zestig, zeventig wel het geval was. Ook toen waren de verhoudingen niet optimaal; het beleid ging echter in de goede richting.

Noodzakelijke ongelijkheid

Begin jaren tachtig begon zich een ommekeer af te tekenen, waarbij de toenemende ongelijkheid werd geïdentificeerd als een onaangenaam bijverschijnsel – tijdelijk – van de noodzaak om nu op groei aan te sturen via versterking van het marktmechanisme. Wat aan het begin van dit decennium nog werd beschouwd als een onaangenaam bijverschijnsel wordt thans gezien als een noodzakelijke voorwaarde.

"Ongelijkheid is een voorwaarde voor de verwezenlijking van het economisch herstel" zegt de Minister van Financiën, zonder zich uit te laten over het moment waarop die ongelijkheid dan weer kan worden gekeerd. Met betrekking tot het beleid ten aanzien van de Derde Wereld wordt gesteld, dat je niet moet willen verdelen wat er niet is...

Model

Vooral dat laatste is een irrationele opmerking, want wát is er dan niet. Er is een model denkbaar waarbij het herverdelen van schaarste een voorwaarde is voor het overleven van iedereen. Wie voor het tegenovergestelde model kiest – "er is schaarste, dus er valt niets te verdelen" – lapt de ethiek aan zijn laars. Maar ook wie kiest voor een tussenmodel waarbij schaarste wordt bestreden door middel van economische groei, in gang gezet door slechts één deel van de samenleving, waarbij andere delen van die samenleving vooralsnog buiten spel staan, baseert zich impliciet op ethische vooronderstellingen. Hebben we niet de volledige inzet nodig van alle mensen om verderop te komen? En om dat mogelijk te maken, moeten we die mensen dan niet het perspectief bieden, dat hun inzet resultaat zal hebben, ook voor henzelf? Zowel voor de kleine boer in Afrika als voor de arbeider hier? We kunnen toch niet voor grote groepen mensen eenvoudig de ogen sluiten en hun bestaan ontkennen. We kunnen toch moeilijk pretenderen dat Afrika niet bestaat, en zo het al zou bestaan hen het bestaansrecht ontnemen... "eigen schuld dat ze er zijn".

Ondanks alle communicatiemogelijkheden sluiten wij onze ogen voor de omstandigheden waaronder het overgrote deel van de wereldbevolking moet leven. We hebben afweermechanismen opgebouwd tegen bepaalde delen van de informatie en vertonen daarin een welhaast sektarisch gedrag. Sekten sluiten zich ook af voor informatie van buitenaf.

Culturele ommekeer

Ik heb de overtuiging dat er uiteindelijk wederom een culturele ommekeer komt en het inzicht doorbreekt dat de grenzen van het groeimodel naar voren moet worden gehaald. Mischien hebben we het keerpunt zelfs al nagenoeg bereikt.

Aan het einde van de jaren zestig tot

het jaar 1973 deed zich een dergelijke omkeer in het denken voor. Alom ervoer men toen dat de schaarste was toegenomen. Achteraf is het zeer de vraag of dit werkelijk het geval was, maar na het jaar 1968 heerste algemeen de gedachte dat het hoogtepunt achter de rug was. Dat opende mogelijkheden tot een ander beleid. De jaren zeventig hebben in feite maar heel kort geduurd; naar mijn gevoel eindigden ze in het jaar 1979. Na dat jaar zien we een totale verlamming van de internationale besluitvorming; het intensieve handelsverkeer dat tussen de jaren 1973 en 1979 had plaatsgevonden kwam vrijwel tot stilstand. Onderhandeld op internationale schaal werd er nauwelijks meer, het is het jaar van het totaal mislukken van de UNCTAD-conferentie.

Keerpunt 1987

We zouden kunnen zeggen dat 1987 weer zo'n jaar is waarin zo'n keerpunt is bereikt. Er is een aantal ontwikkelingen aan te wijzen die een dergelijke gedachtengang rechtvaardigen. In de eerste plaats is daar de teruggang in de opwaartse bewapeningsspiraal. Het akkoord dat nu gesloten is tussen Oost en West is belangrijk. Ook al is het beperkt, de spiraal lijkt gekeerd.

Het tweede feit is dat opeens vanuit de Oosteuropese landen in tal van opzichten initiatieven worden ondernomen, intern, internationaal, tussen Oost en West en ook naar het Zuiden toe. De patstelling tussen Noord en Zuid lijkt mij doorbroken. Men is weer bereid te onderhandelen en dat in resultaten uit te drukken. Beide ontwikkelingen kunnen een keerpunt inluiden en moeten, dunkt mij, worden gezien als mogelijkheden die grenzen openen.

Een andere belangrijke aanzet tot omkeer zie ik in de beurskrach van oktober 1987. Toen is het denken in termen van uitsluitend economische vooruitgang op fundamentele wijze geschokt. Tot dan domineerde het

denken in termen van beleggen in financiële activa in plaats van investeringen. De financiële sfeer was losgevoekt van de reële sfeer. Beleggen was belangrijker geworden dan produceren. Na de krach van oktober was de euforie van "het gaat goed want de koersen stijgen", het "the sky is the limit" gevoel, in één ogenblik weggevaagd.

Na oktober 1987 moest er een verandering komen in deze irrationele en tamelijk egocentrische wijze van denken, dat beseffen velen thans wel. Dat besef moeten we zien vast te houden. Het gaat er nu om dat dit keerpunt in politiek beleid wordt verstaald. De publieke, collectieve correcties op het marktmechanisme moeten worden versterkt. De norm daarbij is de verdere democratisering; het gebruik maken van de democratische mogelijkheden waarover mensen kunnen beschikken: dat is de voorwaarde voor ontwikkeling.

Een laatste vraag om nog even terug te keren naar het artikel van Harry de Lange, waarin hij zegt, het weten is sterk uitgebreid, veel kan worden geweten en dus kan geweten worden gevormd. Kun je dit onderschrijven? Aan de basis van weten, kennisnemen ligt waarneming, perceptie. Zijn

wij wel in staat los van onze eigen preoccupaties waar te nemen?

Is geweten niet onafhankelijk van het weten? Geweten is een ingebouwde ethische categorie, met sociaal bepaalde grenzen zoals opvoeding en cultuur. Ieder mens heeft zijn eigen gewetenscategorie waarop hij zich beroept. Hoeveel kennis ons ter beschikking staat, ten diepste kunnen wij niet weten wat er in de Derde Wereld aan de hand is. Maar moeten wij alles weten om ons geweten te laten spreken? Te veel weten, in de zin van "voor alles is een verklaring", kan ook leiden tot passiviteit, tot verlamming. Verzuim is naar het mij voorkomt ons ernstiger aan te rekenen dan gebrek aan geweten.

Kees van der Poort
Betty Broug-van der Haven

Drs. J.P. Pronk (1940) studeerde economie aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Hij was lid van het Europese Parlement en minister voor Ontwikkelingssamenwerking (1973-1977). Enkele jaren was hij adjunct secretaris-generaal van de UNCTAD. Hij is mede-oprichter van de Werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking van de Raad van Kerken in Nederland. Reeds vele jaren is hij voorzitter van de AGEM, de Action Group on Economic Masters, de studiegroep van de CCPD, de Commission on Churches' Participation in Development van de Wereldraad van Kerken.

Onherstelbaar verzuim?

Het artikel van De Lange werd niet alleen voorgelegd aan de ontwikkelingseconoom Pronk, maar ook aan de jurist dr. Th. van Boven. Een belijdeniskeuze van christenen inzake de wereldeconomie is namelijk ook nauw verweven met aspecten van internationaal recht en van nationale wetgevingen. Van Boven meent, dat juristen omwille van gerechtigheid zich meer moeten bekommeren om de uitwerking van nieuwe rechtsregels naast de bewaking van bestaande wetten.

In het boek Genesis wordt de eerste moord beschreven. Kaïn ging met zijn broer Abel het veld in en doodde hem. Dan spreekt God Kaïn aan en roept hem ter verantwoording: "Waar is uw broer Abel?" En Kaïn zei: "Ik weet het niet; ben ik mijn broeders hoeder?" (Genesis 4:9) Het verhaal van Kaïn en Abel en ook de dialoog tussen God en Kaïn zijn nog steeds actueel. Wij weten vele dingen en zij raken ons geweten, maar tegelijkertijd zeggen wij niet te weten. Wij dragen verantwoordelijkheid, maar tevens ontkennen wij verantwoordelijkheid te bezitten en wij vragen schamper: "ben ik mijn broeders hoeder?" De vragen van weten, geweten en verantwoordelijkheid in het verhaal van Kaïn en Abel en de dialoog tussen God en Kaïn gaan niet zo maar over een kleinigheid. Het gaat om leven en dood en meer specifiek om een vermoorde mens en om een moordenaar die mag voortleven onder een teken van bescherming.

Basisbehoeften

Ik sluit aan bij dr. H.M. de Lange waar hij spreekt over *het verzuim*. Onverschilligheid en verzuim hebben er toe bijgedragen dat zes miljoen joden werden vernietigd. En De Lange vraagt zich vervolgens af of wij weer in een situatie van verzuim terecht zijn gekomen. Wij hebben er weet van dat het huidige politiek-economische

systeem – de bestaande onrechtvaardige economische orde – tot gevolg heeft dat miljoenen mensen de meest elementaire basisbehoeften moeten ontberen en elke dag een strijd moeten voeren om te overleven. Het is een systeem dat de dood continueert. Wij weten het, maar handelen er niet naar. En terwijl in het Genesisverhaal gewetensvragen aan Kaïn werden gesteld, laat De Lange de volgende generatie aan ons vragen of wij niet zagen waarop dit allemaal moest uitlopen. Zal de toekomst moeten constateren dat het verzuim dat op ons conto moet worden geschreven onherstelbaar is?

Centraal-Amerika: vuilnisbelt van de V.S.

De dood door rechtstreeks geweld, in navolging van de moord op Abel, en de dood die gepaard gaat met overheersende economische en militaire machtssystemen teisteren talloze mensen en vele volkeren in verschillende delen van de wereld.

Ik werd hiermee opnieuw geconfronteerd toen ik onlangs, in december 1987, deelnam aan een missie naar Centraal-Amerika als lid van een delegatie bestaande uit vertegenwoordigers van de Latijnsamerikaanse Kerkenconferentie, de Nationale Raad van Kerken van de Verenigde Staten van Amerika en de Wereldraad van Kerken. De missie had pri-

mair als doel, het vredesproces te ondersteunen dat in gang was gezet door de ondertekening door de vijf Centraal-Amerikaanse presidenten van het akkoord van Esquipulas II. Centraal-Amerika is één van die regio's in de wereld waar vele tienduizenden mensen op de meest brute wijze zijn vermoord en verdwenen, waar honderdduizenden zijn ont-heemd, waar het leven en overleven van inheemse bevolkingen nauwe-lijks telt, waar schrijnende ongelijkheid heerst, waar honger en bittere armoede wordt geleden, waar jongens en jonge mannen worden be-wapend om elkaar naar het leven te staan, waar vrouwen en kinderen aan het wapengeweld ten slachtoffer val-len, waar de militarisering hele sa-menlevingen doordringt en menselij-ke normen en waarden vernietigt. Centraal-Amerika: de achtertuin – of nog treffender – de vuilnisbelt van de Verenigde Staten van Amerika.

Hoop en verwachting

Na vele jaren van interventie, teistering, geweld en dood gaf Esquipulas II enige hoop en verwachting. Het ging hier immers om een vredespro-gramma van de vijf Centraal-Ameri-kaanse landen zelf en niet om een van buitenaf opgelegd arrangement. Bovendien bevatte het plan een we-derzijds commitment van volkeren en naties, ondanks de verschillende poli-ieke en sociale oriëntatie van de vijf landen.

"Randverschijnselen"

Het is hier niet de plaats om nader op het vredesplan in te gaan maar ik noem slechts twee "randverschijn-selen" die triest stemmen. Groepen die zich, overigens met grote risico's, in Guatemala en in El Salvador inzet-ten voor de rechten van de mens, zagen de hooggestemde politieke verwachtingen van Esquipulas II niet bewaarheid: sedert de onderteke-ning van het akkoord was het aantal politieke moorden en verdwijningen

aanzienlijk toegenomen.

Met een ander "randverschijnsel" werd de kerkelijke delegatie bij de af-sluiting van haar missie in Washing-ton geconfronteerd. Daar waren zo-juist onthullingen gedaan over een grootscheepse militaire dreiging die van Nicaragua zou uitgaan. Het tijd-stip van deze onthullingen viel vlak voor het moment waarop het Cong-res van de Verenigde Staten op-nieuw moest beslissen over nieuwe financiële toewijzingen ten behoeve van de z.g. contra's. In gesprekken met regeringsleiders van de zoge-naamd bedreigde landen El Salvador en Honduras was de delegatie niets van bedreigingen of van een zich be-dreigd voelen vanuit Nicaragua ge-bleken. Wat wel bedreigd werd, was het vredesproces van Esquipulas II, met als bedreiger een cynische rege-ring van de Verenigde Staten. Voor haar is het revolutionaire experiment van Nicaragua een obsessie en moet er alles aan worden gedaan dit ex-periment de kop in te drukken.

Militarisme

Ten aanzien van het werk van de Commissie voor Internationale Zaken van de Wereldraad van Kerken (CCIA) ben ik bevestigd in de oertui-ging dat, voorzover de CCIA twee brede terreinen, namelijk vrede en ontwapening en de rechten van de mens, tot haar bijzondere verant-woordelijkheid rekent, binnen die ter-reinen zeer hoge prioriteit moet wor-den gegeven aan de problematiek van het *militarisme* en aan de *eerbied en zorg voor het leven*. Het was dr. H.M. de Lange die op de vijfde As-semblee van de Wereldraad van Ker-ken in Nairobi (1975) een vurig plei-dooi voerde voor het starten van een programma tegen het militarisme. Er is belangrijk werk op dit punt gedaan, maar de draad moet met extra ener-gie weer worden opgevat. De mensonterende effecten van het militarisme op sociaal-economische ontwikkeling, op het culturele erf-

goed, op het milieu, op de zelfbeschikking van volkeren, op de rechten van de mens, op de lichamelijke en geestelijke volksgezondheid; zij staan haaks op het welzijn van mensen en volkeren. Centraal-Amerika is slechts één der vele regio's waarin mensen, volkeren en landen kapot gemaakt worden door het militarisme.

Leven en overleven

Het leven van mensen en volkeren hangt samen met een breed scala van fundamentele vraagstukken. De Lange brandmerkte het huidige politiek-economische systeem als een bedreiging voor het leven van miljoenen. Een gezaghebbend orgaan voor internationale juristen, het Comité voor de Rechten van de Mens dat toezicht houdt op de naleving van het Internationale Verdrag inzake Burgerrechten en Politieke Rechten, legde, in een belangrijke interpretatieve verklaring over artikel 6 van het Verdrag, verbanden tussen het recht op leven en wijdverbreide praktijken van politieke moorden en verdwijningen, tussen het recht op leven en kindensterfte. Maar in dezelfde context verwees het Comité ook naar de wapenwedloop en naar de massavernieti-

gingswapens die het leven en overleven van mensen, volkeren en zelfs de gehele mensenheid bedreigen. In het voetspoor van de zesde Assemblee van de Wereldraad van Kerken te Vancouver (1983) verklaarde het Comité, bestaande uit juristen uit alle delen van de wereld, in een consensus dat "de productie, het testen, het bezit, het installeren en het gebruik van kernwapens dienen te worden verboden en te worden gebrandmerkt als misdrijven tegen de mensheid". Al te vaak zijn juristen alleen maar bezig met de verdediging en interpretatie van de wetten zoals deze feitelijk luiden zonder zich te bekommeren om het imperatief van de gerechtigheid dat in nieuwe rechtsregels zou moeten worden uitgewerkt. Er zijn echter hoopvolle uitzonderingen, maar welk gewicht leggen deze in de schaal?

Dr. Th.C. van Boven (1934) studeerde rechten in Leiden en promoveerde in 1967 op het proefschrift "De volkenrechtelijke bescherming van de godsdienstvrijheid".

Van 1977-1982 was hij directeur van de Commissie Mensenrechten van de Verenigde Naties. Hij is moderator van de CCIA, de Churches' Commission on International Affairs van de Wereldraad van Kerken. Sinds 1982 is hij hoogleraar internationaal recht aan de Universiteit van Limburg te Maastricht.

Het spreken van de rooms-katholieke kerk over de wereldeconomie

Evenzeer als in de kring van de Wereldraad van kerken heeft het denken en spreken over de wereldeconomie door de leiding van de r.k. kerk de laatste dertig jaren een ingrijpende ontwikkeling doorgemaakt. Het Tweede Vaticaans Concilie betekende ook op dit terrein een doorbraak: internationale solidariteit weggehaald uit de hoek van bevoogdende charitatieve ontferming en geplaatst op de solide basis van het recht. Van Eupen beschrijft de verdere invulling hiervan in de verschillende pauselijke documenten. Hij staat apart stil bij de vraag, in hoeverre de opeenvolgende pausen hun sociaal-economische visie voor verandering vatbaar achtten.

Het besef van het bestaan van een wereldeconomie is zeker niet van gelijke leeftijd als de zogenaamde sociale leer van de (rooms-katholieke) kerk waarvan de oorsprong wat simplistisch, maar niet ten onrechte wordt verbonden met de encycliek van paus Leo XIII "*Rerum novarum*" (1891). De nieuwe ontwikkelingen waarvan deze paus met grote zorg sprak, bleven in zijn ogen beperkt tot de Europese industriële revolutie en haar desastreuze gevolgen voor het fabrieksproletariaat. Degenen die met de huidige paus Johannes Paulus II in zijn sociale encycliek "*Laborum exercens*" (1981) de mening zijn toegedaan dat de sociale leer van de kerk van alle tijden is en eigenlijk al aanvangt bij Adam en Eva¹, zullen geneigd zijn aan te voeren dat Leo's sociale leer nog altijd geldingskracht heeft in een wereld van mondiale dimensies.

Zelfverstaan

Het lijkt echter historisch beter verantwoord, overwegingen over de sociale leer van de rooms-katholieke kerk over de wereldeconomie te doen aanvangen bij de eerste duidelijke manifestaties van het besef van een dergelijke wereldwijde (in-

fra)structuur: het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) met zijn constitutie over *De Kerk in de wereld van deze tijd* en de daaraan voorafgaande sociale encycliek "*Mater et Magistra*" (1961) van zijn auctor intellectuelis paus Johannes XXIII bij gelegenheid van de zeventigste verjaardag van "*Rerum novarum*". Toch is de vraag naar de 'eeuwigheidswaarde' van de katholieke sociale leer niet zonder belang. Het antwoord er op is welsprekend naar het zelfverstaan van de kerk en dus ook naar de wijze waarop haar uitspraken, bijvoorbeeld op sociaal-economisch gebied verstaan moeten worden. Zowel de concrete ontwikkeling als dit zelfverstaan zullen achtereenvolgens (te) kort aan bod komen.

1. Besef van de mondiale dimensie van het probleem van de economie

"*Mater et magistra*" (1961) begint met een boeiende schildering van de 'res novae', de nieuwe zaken, van de zestiger jaren, de stormachtige ontwikkelingen die wetenschap, techniek en economie aan het doormaken zijn. Hoewel Johannes XXIII vanuit zijn geaardheid geneigd is hier pri-

mair een periode van bloei in te zien, signaleert hij tegelijk ook de problemen die er door ontstaan. Hij wijst daarbij uitdrukkelijk op de onevenwichtigheden die in toenemende mate ontstaan op het gebied van de economie. Hij onderscheidt daarbij drie niveaus: in de productiesectoren tussen landbouw enerzijds en industrie en dienstverlening anderzijds, in de verschillende regio's binnen een land en tenslotte tussen de verschillende landen onderling. In het derde deel van zijn encycliek onderzoekt hij de mogelijkheden om deze verschillen bij te sturen. Zijn ideeën ter oplossing zijn weinig revolutionair te noemen. Zij zijn getekend door optimisme en pragmatisme.

Internationale problematiek

Opvallend is de ruimte die is ingeruimd voor de internationale problematiek. Hij heeft hiermee de toon gezet voor de verdere ontwikkeling van de rooms-katholieke sociale leer waarbinnen deze dimensie steeds meer aandacht gaat krijgen. Johannes XXIII heeft door zijn geheel eigen aanpak, die een gelukkige combinatie te zien geeft van trouw aan de traditionele leer met een open oog voor nieuwe probleemvelden, ook inhoudelijk een belangrijke bijdrage geleverd aan deze ontwikkeling. Hij vertrekt vanuit het zgn. subsidiariteitsbeginsel, dat de eigenstandigheid van het kleinere samenlevingsverband ten opzichte van het hogere en grotere definiëert en tegelijk vastlegt dat dit hogere het kleinere en lagere moet bijstaan wanneer het in zijn eigen mogelijkheden tekortschiet. Vandaaruit komt hij tot een creatieve toepassing met betrekking tot de internationale economische orde: de landen van de "Derde Wereld" moeten primair in hun eigenstandigheid worden gerespecteerd; zij hebben recht op de hulp van de internationale gemeenschap, maar zonder dat deze hen schatplichtig mag maken.²

Rechtsbasis

Het ligt voor de hand dat het zo internationaal samengestelde Tweede Vaticaans Concilie met name in zijn constitutie over *De kerk in de wereld van deze tijd* op deze wel niet revolutionaire maar toch vruchtbare gedachte voortbouwde. De internationale solidariteit is daarmee definitief weggehaald uit de hoek van de bevoogdende charitatieve ontferming en geplaatst op een solide fundament, de basis van het recht. Anders als bij paus Johannes XXIII bestaat bij de 'vaders' van het Tweede Vaticaans Concilie, die uitdrukkelijk weigeren nog langer te spreken van "de sociale leer van de kerk" en zeker niet de uniformiteit en eeuwigheidswaarde wensen over te nemen die zo kenmerkend waren voor dit concept, weinig behoefte aan te sluiten bij de kerkelijke traditie in dezen. Des te opmerkelijker is het, dat zij – als een eerbetoon aan Johannes XXIII? – in de constitutie over *De kerk in de wereld van deze tijd* éénmaal het subsidiariteitsbeginsel ten tonele voeren, namelijk waar het gaat om de internationale economische orde: "Het is de taak van de internationale gemeenschap de ontwikkeling zo te coördineren en te stimuleren, dat de hulpbronnen voor deze ontwikkeling zo effectief mogelijk en in volle billijkheid worden verdeeld. Het behoort ook tot deze gemeenschap, met behoud evenwel van het subsidiariteitsbeginsel, het netwerk van de wereld-economie te ordenen, opdat zij naar de normen van de rechtvaardigheid wordt gestructureerd."³

Paulus VI

Inmiddels had paus Paulus VI het werk van zijn voorganger voortgezet. Ook fysiek, door zijn internationale reizen, heeft hij uitdrukking gegeven aan het nu stevig gewortelde besef dat de kerk (mede) verantwoordelijkheid draagt voor de wereld in zijn geheel en voor de ordeningen daarin, ook de economische. Zelden

wordt gereleveerd hoezeer hij daarbij schatplichtig was aan zijn voorganger. Het is uiteraard ondoenlijk in dit kort bestek in te gaan op bijna ontelbare uitspraken van deze paus. Wij beperken ons tot *dé* encycliek over het onderwerp dat hier aan de orde is: "*Populorum Progressio*" van 1967 en de apostolische brief bij gelegenheid van de tachtigste verjaardag van *Rerum Novarum*: "*Octogesima adveniens*" (1971).

Populorum progressio

Populorum progressio dynamiseert het subsidiariteitsbeginsel ten behoeve van een rechtvaardige internationale orde, overigens zonder het uitdrukkelijk te noemen. Dit laatste is waarschijnlijk verklaarbaar uit de in het Tweede Vaticaans Concilie reeds gebleken afkeer van "de sociale leer van de kerk". Dit heeft hier dus ook gevolgen voor een kernbegrip uit deze leer: het subsidiariteitsbeginsel. Paulus VI formuleert helemaal aan het begin van zijn encycliek heel duidelijk: "Het kernpunt van dit ogenblik, dat ieder zich levendig bewust moet maken, is dat het sociale vraagstuk vandaag vóór alles door zijn wereld-omvattende dimensies wordt gekenmerkt".⁴ Als een rode draad lopen in de titels van de paragrafen begrippen als: een gemeenschappelijke opdracht, de universele bestemming van de goederen, naar een solidaire ontwikkeling van de mensheid, broederschap van de volkeren, wereldfonds, het moet tot een dialoog komen, rechtvaardige overeenkomsten tussen de volkeren, internationale verdragen, naar een solidaire wereld, dialoog van de beschavingen, naar een doeltreffend wereldgezag. Maar ook: alle volkeren schepper van hun eigen toekomst.

Tenslotte mag niet onvermeld blijven de uitspraak die als een slogan altijd met deze encycliek verbonden zal blijven: ontwikkeling is de nieuwe naam van de vrede.⁵

Klaroenstoot

De encycliek is rijk aan allerlei suggesties en vermaningen, soms ook met krasse uitspraken zoals die met betrekking tot de gemeenschappelijke eigendom van de goederen van deze wereld. Niet alle uitspraken zijn boven discussie verheven, zeker niet wanneer kerkelijke en individuele oplossingen worden aangereikt. Dat neemt niet weg dat de encycliek terecht als een klaroenstoot is aangekomen. Dat is niet in het laatst toe te schrijven aan deze heldere omschrijving van de waarde van de naties afzonderlijk en de wijze waarop zij zich gemeenschappelijk verantwoordelijk dienen te voelen: het subsidiariteitsbeginsel toegepast op de internationale gemeenschap.

Octogesima adveniens 1971

De apostolische brief "*Octogesima adveniens*", die zelfs in haar eigen kwalificatie nog verder afstand wil nemen van een concept als "de sociale leer", neergelegd in encyclieken, besteedt uiteraard minder aandacht aan de internationale economische orde dan "*Populorum progressio*", althans in afzonderlijke bewoordingen. Het belang er van is vooral gelegen in de meer adequate analyse van de toestand van de wereld op dat moment (zo wordt bijvoorbeeld voor het eerst aandacht gevraagd voor wat wordt genoemd: het natuurlijk milieu), maar ook van de geboden oplossingen. Er wordt een fijnzinnige analyse gegeven van het Marxisme op de verschillende niveaus. Daardoor ontstaat ruimte om, niet geblokkeerd door ideologische preoccupaties, zicht te krijgen op de wezenlijke functie van de economische structuren die tot dan toe in de kerkelijke sociale leer eerder verschenen als ernstige voorvallen die de mensheid min of meer overkomen en met grote, maar toch altijd incidenteel blijvende inzet in hun gevolgen bestreden moesten worden. Dezelfde fundamentele invloed ten goede gaat uit

van de originele en belangwekkende paragraaf die gewijd is aan het statuut van de menswetenschappen. De waarde er van wordt geïllustreerd door het feit dat er onmiddellijk een beschouwing op volgt over "de dubbelzinnigheid van de vooruitgang".⁶ De ghost-writer van deze brief, de Franse dominicaan Chenu, onder andere promotor van het begrip "tekenen des tijds" tijdens het Tweede Vaticaans Concilie, heeft eer gehad van zijn werk.

Johannes Paulus II

In een primair historisch-evaluerend bedoeld artikel is het moeilijk op dezelfde wijze aandacht te besteden aan een tijdgenoot, de huidige paus Johannes Paulus II. Tot dusverre heeft hij een tweetal encyclieken gewijd aan "de sociale leer van de kerk" (een sinds Vaticanum II zorgvuldig vermeden en in "*Octogesima adveniens*" zelfs verworpen term): "*Laborem exercens*" (1981), geschreven bij gelegenheid van de negentigste verjaardag van *Rerum novarum*, en de meest recente encycliek van de laatste dagen van 1987 "*Sollicitudo rei socialis*", uitdrukkelijk gepresenteerd als herdenking van "*Populorum progressio*", 20 jaar geleden. Hiermee tilt deze paus de encycliek van Paulus VI over de ontwikkeling van de volken op het in respectabiliteit nauwelijks te evenaren niveau van "*Rerum novarum*". Dit geldt dan niet alleen de encycliek maar nog meer de daarin vervatte thematiek: de mondiale dimensie van de sociale leer. Valt bij "*Laborem exercens*" op dat geen enkele paragraaf expliciet aan dit onderwerp is gewijd, maar deze thematiek als vanzelfsprekend is geïntegreerd in ieder deelonderwerp dat aan de orde komt, in de nieuwste encycliek is de internationale sociale en economische orde allesbeheersend.

Bijstelling

Interessant is het te constateren welke uitwerking deze verschillen van

perspectief hebben op het concept van "de sociale leer van de kerk" zelf. In "*Laborem exercens*" wordt dit begrip weer ten tonele gevoerd en dat niet alleen, maar tegelijk ook personalistisch-metafysisch gedefinieerd als tijdsloos en in wezen onveranderlijk.⁷ Dit heeft veler aandacht getrokken en aanleiding gegeven tot de nodige kritiek. "*Sollicitudo rei socialis*" wordt door de paus aangegrepen om indirect op deze kritiek te reageren en zijn concept bij te stellen. Dit blijkt nu dichter te staan bij "*Octogesima adveniens*" dan bij zijn eigen encycliek "*Laborem exercens*": het is geen "derde weg" tussen liberalistisch kapitalisme en marxistisch collectivisme, geen ideologie, maar "de nauwkeurige formulering van de resultaten van een aandachtige reflectie over de ingewikkelde realiteiten van het menselijk bestaan in de maatschappij en in de internationale context in het licht van het geloof en van de kerkelijke traditie"; "zij behoort daarom niet tot het gebied van de ideologie, maar tot dat van de theologie en vooral van de moraaltheologie". Het gaat dus ook niet om een bepaald soort sociologie, zoals in Duitstalige landen nogal eens wordt gedacht. De thematiek "ontwikkeling der volken" heeft blijkbaar een weldadig dynamiserend effect gehad op het tot dan toe bijzonder statisch concept, zoals dat in "*Laborem exercens*" nog aanwezig was; een welkom bijproduct van een mondiale gerichtheid.

2. "De rooms-katholieke sociale leer" en haar statuut

In dit thema-nummer, waarin ruimschoots aandacht wordt besteed aan de thematisch-inhoudelijke aspecten van het christelijk belijden in de wereld-economie, is het goed ook aandacht te geven aan het statuut van een bepaalde vorm van kerkelijk spreken over deze aangelegenheden, namelijk de z.g. "sociale leer van de (rooms-katholieke) kerk".⁸

Ook deze wijze van spreken kent haar eigen geschiedenis, van "*Re-rum novarum*" tot en met meest recent "*Sollicitudo rei socialis*".

Kerkelijke leiding

Kort geschetst kan men zeggen dat er een soort "opgaande" lijn bestaat in het zelfverstaan van Leo XIII (paus 1878-1903) tot en met Pius XII (1939-1958). Daarin heeft Pius XI eigenlijk het duidelijkst de toon gezet. Zijn conceptie van de sociale leer en de rol van de kerk in deze wereld wordt het beste gesymboliseerd aan het nieuwe kerkelijke feest dat hij in 1925 creëerde: het feest van Christus Koning. Daarin komt tot uitdrukking dat Christus (en in zijn plaats de paus als plaatsbekleder op aarde) erkend dient te worden in zijn rol van leiding geven aan deze wereld. Zonder Christus Koning en de leer van de kerk kan het met deze maatschappij niet goed gaan.

Kerkelijke blauwdruk

Die overtuiging leidt tot een soort kerkelijke blauwdruk van deze maatschappij die als een soort derde weg tussen kapitalisme en marxisme vertelt hoe de maatschappij dient te worden ingericht. De encycliek "*Quadragesimo Anno*" (1931) wijst in opbouw en invulling in deze richting. Pius XI was ook duidelijk een missionair ingestelde paus, die zich er van bewust was dat deze christelijke blauwdruk ook moest worden toegepast op de onderontwikkelde streken van deze aarde (die – toevalig? – ook niet christelijk waren). Missionering betekende noodzakelijkerwijze ook het creëren van een andere maatschappij, waarbij het bijna onvermijdelijk was dat "het Westen", juist door deze paus zo vaak gekritiseerd om zijn onchristelijkheid, als het model werd aangezien.

Onveranderlijkheid

Pius XII, die mede vanwege de oorlogsomstandigheden niet kwam tot het publiceren van een eigen sociale

encycliek, heeft zich toch geheel gevoegd in het concept van zijn voorganger. Hij heeft het beeld van een op te bouwen christelijke maatschappij nog versterkt door de talloze toespraken die hij hield voor de meest uiteenlopende beroepsgroepen die naar Rome togen: van tramconducteurs via vroedvrouwen tot alle soorten van wetenschappers. Voor de beoefenaars van al deze professies had de paus een eigen christelijke boodschap. Het internationaal prestige van het pausschap steeg daarmee. De katholieke sociale leer in met name de Duitstalige landen groeide in omvang en detail. In dit "Christus Koning"-concept van de sociale leer overwogen de onveranderlijkheid en de eeuwigheidswaarde als hoogste garanten van betrouwbaarheid in de bange tijden die de wereld tijdens deze beide pontificaten doormaakte. Het op het Christus Koning feest met respectabel volume ten gehore gebrachte lied "Aan U o Koning der eeuwen" had behalve iets emancipatie-triomfantelijks, ook iets van het overstemmen van de angst in de bange tijden.

Context

Paus Johannes XXIII en het Tweede Vaticaan Concilie en vooral Paulus VI legden in toenemende mate een zekere afkeer aan de dag voor het concept van "de christelijke sociale leer" met zijn onveranderlijkheid en uniformiteit. Het is interessant te noteren hoe, parallel aan deze ontwikkeling, het feest van Christus Koning in de liturgie en zeker in de beleving van de gelovigen zijn prominente plaats verloor en op termijn van enkele jaren volledig uit het beeld verdween. De dialoog van de wereldculturen, het historisch besef van de "tekenen des tijds" zijn de plaats gaan innemen van uniformiteit en tijdloze onveranderlijkheid. Aan het einde van deze ontwikkeling staat de oproep van Paulus VI om het begrip "de sociale leer van de kerk" vaarwel te zeggen en te gaan spreken van

een inspelen door christenen vanuit hun eigen tijd en plaats op de eigen omstandigheden, daarbij het evangelie als richtsnoer hanterend.⁹ Het zicht op de internationale verwevenheid en verscheidenheid groeit naarmate de analyse van eigen tijd en plaats serieuzer ter hand wordt genomen.

Terugkeer

De terugkeer van paus Johannes Paulus II in zijn eerste sociale encycliek "*Laborem exercens*" naar het concept van "de christelijke sociale leer" met een sterkere lading van onveranderlijkheid en van scheppingswaarde en dus ook van uniformiteit betekende dan ook een omwenteling, ook al werd deze door velen niet opgemerkt in hun enthousiasme over bepaalde radicale stellingnamen. Deze nieuwe formule paste geheel in de merkwaardige mengeling van verouderd personalisme en scheppingsmetafysiek die kenmerkend lijkt voor de theologie van deze paus. Zijn krachtige persoonlijkheid staat borg voor deze persoonlijk gekleurde visie. De in de encycliek geïntegreerde visie op de mondiale aspecten van het behandelde vraagstuk staat nogal eens op gespannen voet met het theologisch uitgangspunt.

Amerikaanse bisschoppen

Inmiddels verscheen in 1986 de brief van de Amerikaanse bisschoppen *Economische rechtvaardigheid voor allen*.¹⁰ Daarin zijn een aantal nieuwe gezichtspunten verwoord, die origineel zijn in de officiële "sociale leer van de kerk". Wezenlijk voor de problematiek die in dit thema-nummer van *Wereld en Zending* aan de orde wordt gesteld, is het uitdrukkelijk beleden besef dat de kerk niet buiten de maatschappelijke orde staat, maar er onderdeel van uitmaakt. De leden (en de leiders) van die kerk spelen er een rol in, profiteren soms ook van de onrechtvaardigheden die in de structuur en de daarbinnen verichte activiteiten (kunnen) voorko-

men. De internationale dimensie hiervan is evident.

Een tweede belangrijke bijdrage aan het spreken van kerk en gelovigen binnen en over de maatschappij is het onderscheid dat wordt gemaakt tussen de participatie van de kerk in het publieke debat over de economische orde en het op de gelovigen gerichte leiding geven aan de gewetensvorming op dit punt. Het betreft uitdrukkelijk een pastorale brief die zich onthoudt van leeruitspraken.

Interne dialoog

De ommekeer van de huidige paus die hierboven werd geconstateerd in "*Sollicitudo rei socialis*" wat betreft het concept van de "sociale leer van de kerk" kan m.i. niet los gezien worden van de intensieve gesprekken die de paus heeft gevoerd met de auteurs van de Amerikaanse brief: een voorbeeld hoe de dialoog binnen de wereldkerk vruchtbaar kan worden gemaakt voor een adequater kerkelijk spreken over de internationale economische orde.

1. Archief van de kerken 36 (1981), k. 870.
2. Encycliek *Mater et Magistra*, uitgave Ecclesiae docens, par. 152.
3. Constitutie *De kerk in de wereld van deze tijd*, uitgave De Horstink, n.86.
4. Encycliek *Populorum progressio*, uitgave De Horstink, n.3.
5. Id., n.76.
6. Apostolische brief *Octogesima adveniens*, uitgave De Horstink, n.38 t/m 41.
7. Encycliek *Laborem exercens*, Archief van de kerken 36 (1981), k.870.
8. Zie hiervoor ook: Th. van Eupen, *Kerken spreken over arbeid*, uitg. Stichting Maatschappij en Onderneming, 's-Gravenhage 1985.
9. Apostolische brief *Octogesima adveniens*, uitgave De Horstink, n. 42.
10. Herderlijke boodschap van de r.k. bisschoppen van de Verenigde Staten *Economische rechtvaardigheid voor allen*, Nederlandse uitgave Stichting "Ark", Leusden 1987, 144 pag.

Drs. Th.A.G. van Eupen (1931) studeerde filosofie, theologie en geschiedenis aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen en te Montreal in Canada. Sinds 1967 is hij aan de Theologische faculteit te Nijmegen docent geschiedenis van de moraaltheologie, gespecialiseerd in de geschiedenis van de sociale leer van de kerk en de drijfsethiek.

De bevrijdingstheologie en de kerkelijke sociale leer

De visies op het systeem van de wereldeconomie worden in katholieke kring op een bijzondere manier aan de orde gesteld vanuit de omstandigheden in Latijns-Amerika. De Tavernier geeft aan hoe toonaangevende bevrijdingstheologen reageren op de sociaal-economische standpunten in de kerkelijke documenten van paus en Vaticaanse curie. Omdat in deze documenten ook een visie wordt gegeven op de bevrijdingstheologie, betekent dit artikel van De Tavernier een aanvulling op de voorafgaande uiteenzetting van Van Eupen.

De kerkelijke sociale leer lijkt wel aan een aggiornamento toe, als je de meest recente ontwikkelingen in kaart brengt. Denken we maar aan de publikatie van de sociale encyclieken *Laborem Exercens* (1981) en *Sollicitudo Rei Socialis* (1988) of aan de brief van de Noord Amerikaanse bisschoppen over *Economische rechtvaardigheid voor allen: de katholieke sociale leer en de economie van de Verenigde Staten* (1986). Of denken we aan de ophefmakende Vaticaanse instructies over de bevrijdingstheologie (1984 en 1986). In deze bijdrage zullen we ons de vraag stellen hoe de bevrijdingstheologen hier tegenaan kijken. Wat denken ze bijvoorbeeld over de aansporing om duidelijker de sociale leer te erkennen als een noodzakelijke hulp om hun theologisch-ethische opvattingen in de goede richting bij te sturen? (eerste Vaticaanse instructie over de bevrijdingstheologie, 1984, no.XI) Wat vind ze ervan dat de kerkelijke sociale leer gebruikt wordt als een orthodoxie-referentie bij uitsteken aanzien van de bevrijdingstheologie? Om op deze vragen te antwoorden, is het noodzakelijk te weten hoe bevrijdingstheologen de kerkelijke sociale leer inschatten.

Juan Carlos Scannone

De Argentijnse theoloog Juan Carlos Scannone wijst er ons op, dat de bevrijdingstheologie lang moeite heeft gehad om de sociale leer positief te appreciëren.¹ In een voorbereidingsdocument van Puebla spreekt men zelfs van een *Verfinsterung* (verduistering) van de sociale leer in Latijns-Amerika gedurende de decennia vóór Puebla. Scannone vindt echter, dat er sedert Puebla meer interesse en zelfs waardering voor de sociale leer is gegroeid. De oorzaken van deze waardering zijn volgens hem te vinden in drie factoren. Vooreerst is er het feit dat de kerkelijke sociale leer duidelijker de in *Gaudium et Spes*² verwoorde intentie over de zending van de kerk in de huidige wereld weerspiegelt: opkomen voor gerechtigheid en medewerking aan de verandering van de wereld is een constitutieve dimensie van het kerk-zijn. Een tweede reden meent Scannone te vinden in een duidelijke ontwikkeling in de stijl van het sociale leerambt. De laatste documenten vertonen in toenemende mate een grotere pastorale en historische betrokkenheid en onderkennen de verscheidenheid van situaties. Tevens wordt de rol van afzonderlijke christelijke

gemeenschappen bij de oordeelsvorming over sociale vragen gewaardeerd. Bij Johannes Paulus II vindt hij de antropologische fundering ter ondersteuning van de sociale leer en vooral de theologische input (scheppingstheologie en christologie) vernieuwend.

De laatste reden die gezorgd heeft voor een nieuwe waardering van de sociale leer is, dat de bevrijdingstheologie in de meest recente ontwikkelingen van de sociale leer een duidelijke poging tot een eerste bemiddeling tussen evangelie en sociale situaties bemerkt. Ze beschouwt deze poging als een geldige bemiddeling, maar weliswaar nog ontoereikend en dus open voor verdere historische concretisering.

Bovendien meent Scannone dat de bevrijdingstheologie op enkele specifieke punten haar voordeel kan doen met een grondiger kennismaking van het kerkelijke sociale onderrecht.³ Zo zegt hij, dat de bevrijdingstheologieën beter kennis moeten nemen van de christelijke antropologie en – in zover dit het geval is – de wijze waarop de sociale leer hierop steunt. Verder dient de bevrijdingstheologie zich te bekommeren om een verdere concretisering en inculturatie van de sociale leer. Tenslotte is het noodzakelijk het theoretisch en praktisch instrumentarium van de sociale leer zo te vertalen dat het levendig wordt en zeker open blijft voor een legitiem handelingspluralisme onder christenen.

Clodovis Boff

De Braziliaanse theoloog Clodovis Boff vertrekt vanuit het concrete functioneren van de kerkelijke sociale leer in Latijns-Amerika. De sociale leer van de kerk is volgens hem weinig bekend in Latijns-Amerika en is zeker niet de ziel van de sociaal getinte pastoraal van de kerken.⁴ Alleen waar er christen-democratische partijen bestaan, komt ze uitdrukkelijk ter sprake. Op de vraag hoe de relatie tussen de christelijke basisbewegin-

gen en de sociale leer van de kerk zou kunnen liggen, antwoordt hij genuanceerd. De sociale leer zal er niet verworpen worden, maar kan in de toekomst duidelijk drie belangrijke functies vervullen:

a. Omwille van haar bijzonder gezaghebbende kracht, kan ze er goed in slagen om het "grote publiek" gevoelig te maken voor sociale vraagstukken. Vooral het feit dat hierin het probleem van de sociale rechtvaardigheid ondubbelzinnig gesteld wordt, evalueert Cl. Boff als zeer positief. (propaedeutische functie)

b. De sociale leer kan een basis bieden voor pastorale lijnen en sociale praktijken van christenen. Ze is vooral daar effectief waar het sociaal handelen van christenen of van een kerkgemeenschap wordt betwist. (apologetische functie)

c. In veel gevallen bevestigt de sociale leer de weg van de christelijke basisgemeenschappen. (paraenetische functie)

Niettegenstaande het feit dat de kerkelijke sociale leer een vruchtbare voedingsbodem is, twijfelt Boff toch of de sociale leer adequaat is om de werkelijkheid tegemoet te treden. Nergens wordt de sociale leer van de kerk belichaamd in een historische beweging tot verandering. Nergens appelleert ze tot de strijd voor gerechtigheid. „Waarom herkennen de christenen zich in die leer, maar voelen zij er zich niet door gewaarmerkt?”

De sociale leer als een open of een gesloten systeem?

Op theoretisch niveau zijn er twee globale opvattingen mogelijk over de sociale leer, zegt Cl. Boff: de opvatting van de sociale leer als een open systeem en een opvatting die haar als een gesloten systeem beschouwt.⁵

a. *De sociale leer als open systeem.* De sociale leer biedt alleen algemene principes, criteria en ethische oriëntaties aan. Ze pretendeert niet maatschappijmodellen op te leggen, maar

slechts een christelijke visie op mens en maatschappij te bieden. In haar praktische bemiddeling spreekt ze uitdrukkelijk over de keuze voor de armen en de keuze tot organisatie van de arbeidersklasse. Wanneer men de sociale leer beschouwt als een open systeem, dan bestaat er geen tegenstelling tussen haar en de theologie van de bevrijding. "De theologie van de bevrijding zou een 'historische determinatie' zijn van de meer algemene leerstellige oriëntaties en praktische criteria die opgesloten liggen in de sociale leer van de kerk. Aldus zou de theologie van de bevrijding de sociale leer van de kerk niet opheffen, maar haar dialectisch overstijgen".

b. *De sociale leer als gesloten systeem.* In dit soort denken presenteert de sociale leer zich als een compleet systeem, een soort van self-sufficiënte "summa catholica" inzake sociale en economische materies. Dit uit zich in een interpenetratie die elke verdere analyse of bemiddeling – breder dan de eigen analyse (traditie of evangelie) – niet nodig heeft. De facto echter brengt de toepassing soms een omgekeerd effect mee dan verwacht of bedoeld was: "theoretisch anti-kapitalistisch, maar in de praktijk werkt zij samen met dit systeem". Dit komt onder meer tot uiting in het feit dat ze zich vooral richt tot allen en op alle klassen zonder onderscheid en dat ze als protagonisten van de verandering vooral de huidige machthebbers beschouwt.

Heeft de sociale leer toekomst?

Cl. Boff is optimistisch gestemd over de toekomst van de sociale leer. Uit sociale documenten van de bisschoppenconferenties en van individuele bisschoppen van de laatste jaren blijkt duidelijk, dat de sociale leer nu meer als een open systeem verstaan wordt, in die zin dat ze zichzelf meer presenteert als veranderlijk, dynamisch en open voor verdere aanvullingen. In de Vaticaanse instructie *De christelijke vrijheid en de bevrij-*

ding (1986) wordt het bijvoorbeeld als volgt gezegd: "De oriëntaties op het maatschappij-gebeuren, die de Kerk in haar sociale leer aanreikt, moet een stimulans zijn tot het verwerven van wezenlijke technische en wetenschappelijke kennis". (nr. 80) Dit blijkt ook uit het feit dat de tweede sociale encycliek van Johannes Paulus II, *Sollicitudo Rei Socialis*, belangrijke stellingen en argumenten uit de theologieën van de bevrijding overneemt (uitleg van bepaalde schriftpassages, het spreken over structurele zondigheid en over de afhankelijkheids-situatie van de Derde Wereld, de noties "solidariteit" en "bevrijding", enzovoort).⁶ Zo was er in de eerste instructie (1984) nog sprake van bevrijding als een gevaarlijke mythe. In *Sollicitudo Rei Socialis* (1988) staat: "Het is goed hieraan toe te voegen dat het verlangen naar bevrijding uit iedere vorm van slavernij, zowel wat de mens als de maatschappij betreft, iets edels en waardevols is". (nr. 46)

Welke leemten vertoont de sociale leer?

In welke zin zouden zowel Clodovis als Leonardo Boff de sociale leer nog verder willen oriënteren? Hun reactie op de pastorale brief van de Noord-amerikaanse bisschoppen over de economie maakt dit enigszins duidelijk.

Enerzijds zijn ze vol lof over de manier waarop de bisschoppen de economisch-ethische vragen hebben aangepakt. "Het kan niet worden ontkend: de Noordamerikaanse bisschoppen hebben hun ware evangelische doortastendheid en hun profetische moed getoond. Zij hebben getuigenis afgelegd van een sterke zin voor gerechtigheid en edelmoedigheid met betrekking tot de interne en externe problemen die door de Amerikaanse economie veroorzaakt worden. In die zin geven ze onmiskenbaar de indruk dat ze vrienden zijn van alle armen van deze wereld – niet enkel van die van hun eigen land –, maar op een speciale manier ook van

de armen van de Derde Wereld".⁷ De Boffs spreken dus over "de indruk geven". Wat bedoelen ze hiermee? Ze vinden namelijk dat er zich een tweede conclusie opdringt, namelijk dat het kapitalistisch systeem als zodanig niet in twijfel wordt getrokken. In de optiek van de Noord Amerikaanse bisschoppen "werkt" het kapitalisme; alleen moet het hier of daar wat opgeknapt of verbeterd worden. Met deze stelling zijn de Boffs (evenals Enrique Dussel en Gustavo Gutiérrez) het niet eens.⁸ De brief vertoont huns inziens een duidelijk gebrek aan een goede analyse en kritische ontleding van wat het kapitalisme voorstelt. Wat dus ontbreekt is een echte socio-analytische bemiddeling.⁹

De pastorale brief beschrijft wel de realiteit, maar analyseert ze onvoldoende vooraleer naar de ethische oordeelsvorming over te stappen. Zo wordt er bijvoorbeeld nergens een kritische analyse van het fenomeen "armoede" gegeven. Men legt het verband niet tussen rijkdom en armoede als twee kanten van dezelfde medaille. Met andere woorden, armen worden beschouwd als "be-rooid" en "behoefig", maar niet als diegene die arm gemaakt zijn of van alles uitgesloten worden. Op deze manier is het ook mogelijk, dat de Noord Amerikaanse bisschoppen nogal chauvinistisch de Verenigde Staten zelf aanzien als de redder van de Derde Wereld, omdat ze de "krachtigste factor vertegenwoordigen binnen het internationale economische evenwicht". Volgens de Boffs ontwijkt men hierdoor de mogelijkheid om onder meer de kwalijke en verantwoordelijke rol van de Verenigde Staten voor de huidige armoedige situatie van de Derde Wereld op een waarheidsgetrouwe manier ter sprake te brengen.

Sollicitudo Rei Socialis?

In de recente encycliek *Sollicitudo Rei Socialis* (1988) zijn er echter belangrijke vorderingen te bespeuren in

de sociale analyse. Niet alleen wordt hier zowel het liberaal kapitalisme als het marxistisch collectivisme aangeklaagd, maar ook de imperialistische en neokolonialistische neigingen van beide supermogendheden. De paus zegt echter ook meer dan het klassieke adagium van de sociale leer van de Kerk, namelijk dat zowel liberalisme als collectivisme niet deugen. Hij heeft het ook over het feit dat de ideologische tegenstellingen tussen Oost en West geleid hebben tot een ongekende militaire wedijver en bewapeningswedloop in de Derde Wereld en tot twee elkaar bekampende ontwikkelingsmodellen die in verregaande mate de interdependentie van het Zuiden en het Noorden bepalen.

Deze politieke analyse mag dan wel juist zijn, toch vinden bevrijdingstheologen dat een doeltreffende economische analyse van deze toestand grotendeels ontbreekt. Zo wordt er bijvoorbeeld niets gezegd over multinationale ondernemingen, niets over de conflictueuze tegenstellingen die de input van de grootschalige westerse bedrijven in Derde Wereld landen teweegbrengt. Evenmin wordt er nagedacht over de economische afhankelijkheid van het Zuiden ten aanzien van het Noorden, noch over de wijze waarop dit zou kunnen worden gewijzigd. Nochtans is dit laatste één van de centrale punten in de analyse van bevrijdingstheologen.

Bij wijze van besluit

In een interview zegt G. Gutiérrez het volgende op de vraag of men niet veel schermutselingen over de bevrijdingstheologie zou kunnen vermijden door voortaan nog te spreken, zoals de paus, over de "sociale leer van de Kerk?"

"Men moet de theologie van de bevrijding niet verabsoluteren. Ik mag ook niet eisen, dat de paus deze éne stroming in de theologie tot de zijne maakt en ze als de enig ware verkondigt. Verschiet niet van wat ik nu ga zeggen: tot mijn veertigste jaar heb ik gepoogd een goed christen te zijn.

Dan pas heb ik het gehad over "de theologie van de bevrijding". Ik heb de bevrijdingstheologie niet nodig om een goed christen te zijn. Gelijk welke theologie is slechts een instrument om als christen te geloven, te werken, het geloof van mijn volk te analyseren en te verstaan wat er rondom mij gebeurt. De sociale leer van de Kerk is iets anders. Hier gaat het om de officiële leer van de Kerk. Welnu, in zijn encycliek *Laborem Exercens* (1981) laat de huidige paus toch een aantal frisse ideeën horen, die tal van conservatieven hier de paus allesbehalve in dank hebben afgenomen. Als de paus zijn voorkeursoptie voor de armen uitspreekt, heet dat niet officieel 'theologie van de bevrijding', maar we zitten niettemin toch duidelijk op dezelfde golfvlengte."¹⁰

1. J.C. Scannone, Instrumente der kirchlichen Soziallehre in Lateinamerika, in: L. Roos & J.V. Correa (Eds.), *Befreiende Evangelisierung und Katholische Soziallehre*, Grünewald, Kaiser, 1987, p.83.

2. *Gaudium et spes*, pastorale constitutie van het Tweede Vaticaans Concilie over de kerk in de wereld van deze tijd, 1965.

3. zie noot 1, p.100.

4. Cl. Boff, *Sociale leer van de Kerk en bevrijdingstheologie: elkaars tegengestelde sociale praktijken?*, Concilium 17 (1981) nr. 10, p. 26.

5. *Ibid.*, p.28-30.

6. Cf. P. Hebblethwaite, *Encyclical affirms liberation theology themes*, National Catholic Reporter 24 (1988) nr. 19, p.5, 7-8.

7. Cl. & L. Boff, *Good news of Bishops' Economics Pastoral and bad news left unmentioned*, National Catholic Reporter 23 (1987) nr.38, p.14. In Nederlandse vertaling *Goed nieuws, maar slecht nieuws blijft onvermeld*, in: Wereldbrief november 1987, p.1-8.

8. Zie b.v.: L. Boff, *Die Theologie der Befreiung post Ratzinger locutum*, in: E. Schillebeeckx, *Mystik und Politik. Theologie im Ringen um Geschichte und Gesellschaft*, Mainz, Matthias-Grünewald, 1988, p.303-304; E. Dussel, *Bevrijdingsethiek: grondhypothese*, Concilium 20 (1984) nr.2, p.68-79; G. Gutiérrez, *Het geweld van een systeem*, Concilium 16 (1980) nr.10, p.103-111. Zie ook: N. Greinacher, *Der Konflikt um die Theologie der Befreiung*, in: H.J. Moltmann (Ed.), *Friedenstheologie, Befreiungstheologie*, München, Kaiser, 1988, p.67-90, vooral p.76.

9. Cl. & L. Boff, art.cit., p.23.

10. Interview met Gustavo Gutiérrez, *Eerst bevrijding, dan theologie*, Het Teken 57 (1985) nr.10, p.300.

Dr. J. De Tavernier (1957) promoveerde in de sociale moraaltheologie. Hij is thans wetenschappelijk medewerker aan de Katholieke Universiteit van Leuven. Hij is secretaris van het Centrum voor Vredesstheologie van de Katholieke Universiteit van Leuven en van het Leuvense Universitaire Vredesforum.

Opmerkingen over Duchrow's benadering van het vraagstuk van de relaties tussen theologie en economie

In drie artikelen wordt hier gereageerd op de oproep van Ulrich Duchrow om de afwijzing van het concrete economische wereldsysteem tot "status confessionis" te verklaren. Als eerste door Julio de Santa Ana. Hij staat achter Duchrow's oproep, maar niet achter diens wijze van argumenteren. Theologen en kerken moeten economen niet bestrijden met bijbelse reflecties. Christenen zijn zelf deelhebbers in de economie; met vuile handen. Vanuit de economie moeten christenen met economen omgaan: concreet, historisch, materieel. Overigens gebruiken economen vaak religieuze taal. De Santa Ana kan als christen in de concrete economische systemen niet anders dan voor een of andere vorm van socialisme kiezen.

Met genoeg heb ik de oproep van Ulrich Duchrow tot geloofsbelijdenis inzake de wereldeconomie gelezen. Ik ben het op de fundamentele punten met hem eens. Dat wil zeggen, er zijn geen fundamentele verschillen tussen mijn mening en de argumenten die hij in zijn voordracht heeft ontwikkeld. Ik ben ervan overtuigd dat zijn gedachten, samen met de overwegingen van een aantal mensen die in verschillende delen van de wereld eveneens bezig zijn met de betrekkingen tussen economie en theologie, een zeer interessante weg openen, die naar mijn mening zeer vruchtbaar zal zijn voor de toekomst van het theologische denken. Dit betekent dat ik hier in mijn verhandeling geen argumenten naar voren ga brengen om die tegenover de zijne te plaatsen.

Discussie met zakenwereld

Mijn bedoeling is een bijdrage te leveren tot een echte discussie met de zakenwereld. Het feit dat de betrekkingen tussen theologie en economie

nu fundamenteel van drieërlei aard zijn, houdt me enorm bezig.

Ten eerste, de overheersende theologie heeft grotendeels de neiging om datgene wat zich in de zakenwereld afspeelt als legitiem te erkennen. Duidelijke voorbeelden zijn de twee boeken van Michael Novak: *Towards a Theology of the Corporation* (New York: Institute of Enterprise, 1980) en *The Spirit of Democratic Capitalism* (New York: 1984)

Ten tweede, sommige theologen trachten een middenweg te vinden tussen kapitalisme en socialisme. Een opvallende uiting van dit soort gedachtengang is het vorig jaar gepubliceerde document van de Pauselijke Commissie voor Gerechtigheid en Vrede, met een oproep tot het uitoefenen van "mede-verantwoordelijkheid" inzake het probleem van de buitenlandse schulden van vele landen van de Derde Wereld, dat echter geen begrip heeft voor het feit dat de meerderheid van de bevolking van de schuldplichtige landen in het geheel geen verantwoordelijkheid

draagt voor het probleem maar niet-temin de slachtoffers van het probleem zijn. Deze theologische stellingname pretendeert zoveel mogelijk neutraal te zijn. Uiteindelijk is het *abstract*, onrealistisch.

Ten derde is er een minderheid van theologen die kritiek hebben op de economische wereldorde, vooral op het kapitalisme en zijn afleidingen. Sommigen doen dit vanuit een "moreel" perspectief, anderen vanuit een "bijbels-theologisch" gezichtspunt, en er zijn er een paar die zeggen dat ze het doen vanuit het eigen gebied van de economie.

Ulrich Duchrow en ik behoren tot deze groep, tezamen met andere collega's en vrienden zoals Franz Hinkelammert, Hugo Assman, Enrique Dusel, Richard Shaull.

Wij zijn van mening, dat de heersende economische systemen afgodisch zijn en dat de kritiek die wij daar op richten, geleverd wordt in de naam van de Levende God.

Duidelijke lijn

Ik ga hier niet de argumenten van de verdedigers van het kapitalisme aan de kaak stellen. Ik denk dat er in de laatste tachtig jaar een duidelijke lijn loopt door de evolutie van het theologische denken, die laat zien dat christelijke theologie en kapitalisme onverenigbaar zijn: Kutter, Ragaz, Barth, Berdjaev, zelfs Brunner, Bonhoeffer, Tillich, Lebet, Moltmann, Gutiérrez, Segundo, Boff, de Min Jung theologie, Allan Boesak en zoveel anderen hebben dit standpunt ingenomen. Het zou overbodig zijn hun argumenten nog eens te herhalen. Zij zijn gesynthetiseerd in belangrijke kerk- en oecumenische documenten: de Wereld Conferentie over Kerk en Samenleving (Genève, 1966), de Encycliek *Populorum Progressio* van Paus Paulus VI (1967); de vierde Assemblee van de Wereldraad van Kerken (Uppsala, 1968); de rooms-katholieke Synode van Bisschoppen over "Rechtvaardigheid in

de Wereld" (1971) en zoveel anderen.

Verbazingwekkend

Het is verbazingwekkend na te gaan hoeveel de kerken in de laatste vijftig jaar (min of meer sinds de Conferentie over Leven en Werken, Life and Work, Oxford, 1937) over de economie hebben gezegd. Maar het is nog meer verbazingwekkend je te realiseren dat er praktisch gesproken niet naar hen is geluisterd door diegenen die behoren tot de verantwoordelijke mensen in de economische wereld. Kerken worden meer gehoord door politici, antropologen, sociologen, opvoedkundigen.

Eigen zaken

Als zij echter praten over "het gemeene gezicht van zaken doen" (een begrip dat van Edward Heath komt, voormalig Britse Minister-President), dan sluit de grote massa van zakenmensen hun oren en zegt ze onmiddellijk tegen de leiders van kerken: "Bemoei je met je eigen zaken", hetgeen dan betekent dat de Kerken maar moeten zorgen voor het geestelijk leven (lees "zielen", de privé, de intieme, "diepe" lagen van het menselijk bestaan) van de kerkgoegers. Christelijke samenkomsten bieden volgens hen gelegenheden tot "bemoediging" en "vertrouwing" van mensen die in nood verkeren en worden nauwelijks geraakt door de toestanden in onze wereld van tegenwoordig.

Zakenmensen vinden dat de kerken verkeerd doen als ze de ziekte van economische systemen aan de kaak stellen, vooral van het kapitalisme in het Westen of van het socialisme in landen die door marxistisch-leninistische partijen geregeerd worden. Ze zeggen dat het niet in overeenstemming met het Evangelie is om schuldgevoelens te cultiveren, enzovoort.

Waarom geen communicatie?

In de jaren dat ik als lid van de CCPD,

de Commission on the Churches' Participation in Development, bij de Wereldraad van Kerken heb gewerkt, ben ik meer en meer gefascineerd geraakt door dit gebrek aan communicatie tussen kerken en directeuren van bedrijven, waarvan de meesten christenen zijn die proberen trouw te zijn aan de manier waarop zij hun geloof verstaan. Sterker nog, het debat is in veel gevallen hartstochtelijk geweest. Ik ben er vaak getuige van geweest dat personen van beide kanten hun objectiviteit verloren en ook hun zelfbeheersing. Waarom is dat zo? Men kan wel zeggen dat er veel gevestigde belangen in het spel waren en ook dat mensen hun overtuigingen verdedigen omdat hun persoonlijk leven er niet los van gezien kan worden. Dit is allemaal begrijpelijk, maar het is niet genoeg. Het probleem moet vanuit een andere hoek worden gezien.

Meningsverschil

Hier komt het meningsverschil naar voren dat ik ervaar bij de uiteenzetting van Duchrow. Ik denk dat deze kan worden gezien als een typische voorbeeld van diegenen die, behorende tot christelijke kringen, hun *afkeuring* uitspreken over hetgeen er zich in zakenkringen afspeelt. Ondanks zijn verklaring dat "belijden" onze eigen belijdenis van zonden inhoudt (iets waar ik het absoluut mee eens ben), krijgt men bij het lezen van zijn verhandeling de indruk, dat het als het ware een les is die gegeven wordt aan verantwoordelijke mensen in banken, transnationale bedrijven en politieke instellingen. Er is niets verkeerd aan, te proberen anderen te onderwijzen. De vraag is alleen *hoe* het gedaan moet worden. Dat is een probleem van methodologie.

Oneconomisch

Ik ben tot de overtuiging gekomen dat als de stem van de kerken niet wordt gehoord door de zakenwereld, als er geen rekening gehouden wordt

met kerkelijke documenten, dat grotendeels komt doordat kerken en theologen *in de meeste gevallen* spreken van buiten de wereld van de economie. Ze geven lessen maar niemand wil graag "beleerd" worden en zij geven deze lessen vanuit een gezichts- en observatiepunt buiten de zakenwereld.

Vuile handen

Daarbij wordt heel vaak vergeten dat kerken zelf een rol spelen in de economie: ze betalen salarissen, ze investeren gelden (en God weet hoeveel van hen goed verdiend hebben met speculaties op de wisselmarkt of hoeveel ze hebben verloren tijdens de krach in de dagen na 19 oktober 1987!) enzovoort. Om dit feit te herkennen is het niet nodig nog eens de aandacht te vestigen op enkele grote financiële schandalen van ons decennium. Ik vind dat kerken – en theologen – terdege rekening moeten houden met deze concrete, materiële ervaring van het economisch leven. Als we deze onloochenbare feiten in het leven van de kerken in overweging nemen, is het gemakkelijk ons te realiseren dat wat dit betreft onze kerkelijke instellingen niemand de les kunnen lezen. En de verantwoordelijke personen weten dat natuurlijk.

Van binnen uit

Het probleem *moet dus binnen de economische sfeer van het leven zelf beginnen*. Dat was de grote verdienste van het Programma tot Bestrijding van het Racisme van de Wereldraad van Kerken toen het de lijst publiceerde van in Zuid Afrika werkende bedrijven die een dubbele standaard aanlegden bij het betalen van lonen, discriminerend tussen zwarten en blanken. Het was een verklaring betreffende het economische leven. Het was *niet* (althans niet in eerste instantie) een morele les, een ethische verwijzing. Het lijkt voor christenen natuurlijk ge-

makkelijker, vanaf de kansel te preken dan te proberen tot begrip te komen vanuit de ingewikkelde wereld van de economie en vooral vanuit de methodes waarmee neo-klassieke economen plegen te werken. Als we echter (als theologen) de economische realiteiten niet van binnenuit benaderen, vrees ik dat er geen serieus gesprek zal komen tussen zakenmensen en kerken/theologen.

Ideologische gevangenschap

Dit gezegd zijnde, heb ik sterk het gevoel dat we een stap verder moeten gaan. Het is niet voldoende te zeggen dat we geroepen zijn om als christenen onze deelname aan het economische leven te leren inzien. We zijn feitelijk als het ware gevangenen van economische macht. De gangbare "common sense" die er onder het overgrote deel van de mensen bestaat, leidt ons ertoe over de werkelijkheid waarin wij leven te denken in termen van de markt-ideologie. Dit verschaft de ondergrond voor wat Franz Hinkelammert het tegenwoordig gangbare "totalitarisme van de markt" heeft genoemd: dit houdt in dat menselijk leven de uitkomst is van berekeningen over hoe men meer kan winnen en hoe men verliezen kan vermijden. Het lijkt erop dat menselijk leven zich meer zorgen maakt over hebben dan over zijn. Deze "vrije markt ideologie" die de "common sense" overheerst (niet alleen in de westerse wereld, Japan en de Derde Wereld, maar ook in de socialistische landen, waar de "informele" sector markt-georiënteerd is en alsmat in omvang toeneemt) heeft ook onder christenen en kerken de overhand. Daarom zijn Jezus' woorden zo actueel voor ons: "Niemand kan twee heren dienen... Het is niet mogelijk zowel God als de Mammon te dienen".

Religieuze taal

Als we onze deelname aan het economisch leven erkennen voor wat het

is, dan kunnen we ons bewust worden van de *ideologische* gevangenschap waarin wij verkeren. Meer dan in eerste instantie naar de tekst van de Bijbel te kijken, is het in dit geval nodig dat we zorgvuldig de teksten van economen lezen (klassieke, marxistische en neo-klassieke). Dan ontdekken we tot onze verbazing een (althans op het eerste gezicht) fascinerend feit: als het gaat over belangrijke onderwerpen is er bijna *geen enkele* economische gedachte waarbij geen gebruik gemaakt wordt van religieuze taal. Bijvoorbeeld: Adam Smith kan de markt niet begrijpen zonder de hand van de *voorzienigheid* erin. Als Ricardo in economische termen over de voortplanting van het leven nadenkt, dan werkt hij, met het doel de rente op kapitaal te *redden*, zijn "ijzeren wet van lonen" uit. Het bevolkingsprobleem was voor Malthuss niet alleen demografisch, maar ook ethisch (en we weten allemaal wat dit concept kan betekenen voor een geestelijke, hetgeen hij was). We kunnen de vraag opwerpen: was het in de jaren twintig van de 19e eeuw mogelijk om buiten de christelijke achtergrond om te gaan spreken van "socialisme"? (zie het interessante boek van André Beéler *Chrétiens et Socialistes avant Marx*, Genève, Labor et Fides, 1979. Voorts vindt men Marx' meest radicale kritiek op de godsdienst niet in zijn geschriften van vóór 1848, maar in het eerste deel van *Das Kapital*, waarin hij "het fetisjisme van de handelswaar" bespreekt.

Onder de neo-klassieke economen vinden we een soortgelijke tendens: als Milton Friedman spreekt over ontwikkeling en economische groei, dan benadrukt hij dat het onmogelijk is te ontkomen aan het betalen van "sociale kosten", een concept dat veelal vertaald wordt met "offer". (Toen de Braziliaanse regering eind februari 1986 de "Plano Cruzado" lanceerde met als doel om, in een poging om

een nieuwe basis voor economische groei te leggen, de prijzen en lonen te bevriezen, zei de gewezen minister van economische zaken professor Delfin Neto, volgeling van de neoklassieke school: "Offers kunnen niet vermeden worden.") En nu het probleem van de buitenlandse schuld van Derde Wereld landen een hoogst belangrijke zaak is geworden voor de wereldeconomie, lezen we heel vaak over hoe we de noodzaak om tot "verlossing van de schuld" te komen, moeten hanteren.

Alleen overdrachtelijk?

Met deze lijst van voorbeelden zou men nog wel even door kunnen gaan. Ik twijfel er niet aan dat sommige mensen zullen reageren met de opmerking, dat deze uitdrukkingen overdrachtelijke manieren zijn om te spreken over de gewone alledaagse werkelijkheden. Dat kan natuurlijk wel zo zijn. Maar dankzij psychoanalyse kennen we ook de belangrijkheid van taal en alle andere manieren van uitdrukken. Zoals de Franse psychoanalyticus Lacan het heeft gezegd: "*Taal brengt aan het licht en verraadt*". Dat wil zeggen, de weg waarlangs wij communiceren, en vóór alles de termen (woorden, tekenen, gebaren) die we gebruiken, brengen niet alleen aan het licht degenen die we graag willen lijken te zijn, maar ook dat gedeelte van onszelf dat bewust door ons verworpen, geweigerd en ontkend wordt. Met dit voor ogen moet men de overvloed van religieus-theologische woorden in het economische taalgebruik ervan verdenken dat zij heel wat meer zijn dan een toevalligheid, voortgekomen uit een bepaalde stijl die de economische literatuur beheerst. *Ze brengen aan het licht en verraden ook het religieuze karakter dat inherent is aan alle economische systemen.*

Tempel en geld

We kunnen niet vergeten dat de godsdienstige tempel de geboorte-

plaats van het geld is geweest. En ook dat de grote uitdrukking van Jezus' opstand tegen de macht van de tempel plaatsvond met zijn aanval op degenen die de markt van materialen voor het offer in handen hadden en beheersten, in de toegangshal tot de tempel van Jeruzalem. Om dit te beheren, hoeven we onszelf niet buiten de economische levenssfeer te plaatsen. Het is geen les of preek over handel en zaken-doen; het is heel gewoon het resultaat van een analyse (Arend van Leeuwen heeft iets dergelijks gedaan in zijn boek *De Nacht van het Kapitaal* (Nijmegen, SUN, 1984).

Schuldenprobleem

Maar het belangrijkste is de intrinsiek-religieuze aard van het economische leven aan te wijzen. In deze context wil ik hier iets naar voren brengen dat voor mij een duidelijk voorbeeld is: het probleem van de schuld van vele Derde Wereld landen. Het is duidelijk bekend dat het niet mogelijk is de schuld terug te betalen. Voorts, in de loop van de laatste twee of drie jaren is ook duidelijk gebleken dat vele landen (en hun aantal groeit jaar op jaar) grote moeilijkheden hebben om zelfs maar de rente van de schuld te betalen. Dit is een onrechtvaardige situatie die niet gelegitimeerd kan worden (een onrechtvaardig contract is geen verplichting die nagekomen moet worden!) en vormt voor sommige mensen een hindernis op hun weg naar een meer democratische maatschappij.

Mysterie

Het is een ondraaglijke toestand. Praktisch iedereen erkent dat het zo niet langer kan en dat er drastische veranderingen nodig zijn om een tragedie in de nabije toekomst te voorkomen. Als er echter specifieke situaties besproken worden, komen zij die de macht in handen hebben in het IMF, of in de Club van Parijs, of bij

de Banken, of bij de Federal Reserve Bank in Washington, voor de dag met een grote weerstand tegen de invoering van zinvolle veranderingen in het gangbare systeem. De situatie is dramatisch aan het worden, met name voor de minst ontwikkelde landen (Least Developed Countries, LCD's) Deze weerstand tegen het aanbrennen van veranderingen in iets dat onhoudbaar begint te worden (de gangbare wereld-economische orde) duidt op een grote absurditeit, waarachter iets van een mysterie schuil gaat: een onaanraakbaar iets, dat onveranderd moet blijven. Dat zijn manifestaties van een sacraal wezen. En nu, de zaak benaderend *van binnenuit*, is het mogelijk het afgodische karakter van het huidige economische systeem vast te stellen.

Afgodisch karakter

Dit afgodische karakter wordt nog duidelijker als we de "wetten van de markt" met de Tora vergelijken. Op dezelfde manier als de Tora offers vereiste, zo ook doen de wetten van de markt dat in onze dagen. Om concurrerend deel te kunnen nemen in het markt-gebeuren worden de Derde Wereld landen aangespoord, de prijzen van hun produkten heel laag te houden (grondstoffen en afgewerkte produkten), waaruit dan de *verplichting* voortkomt om de lonen van de arbeiders op de laagste minima te handhaven. In vele Derde Wereld landen is de waarde van de lonen in de loop van de laatste tien jaar enorm teruggelopen. In Brazilië was het minimum loon in 1978 bijvoorbeeld gelijk aan 170 US dollar, terwijl het vandaag de dag gelijk is aan 35 US dollar. De arbeiders worden opgeofferd, of betalen een "zwarte sociale prijs" terwille van het systeem. Zoals in Mexico, in de lang vervlogen tijd voordat de Spaanse conquistadores er arriveerden, toen de Azteekmaatschappij niet kon worden beveiligd zonder offers van mensenlevens (offers die ritueel werden uitgevoerd),

zo eisen de geheimzinnige krachten die de wereld-economie richting geven en hanteren, ook in de geschiedenis van onze dagen meer en meer slachtoffers.

Theologische kritiek

Zodra men het godsdienstige karakter (de afgodische aard) van het systeem herkent, kan de theologische kritiek op de politieke economie, met name op de neo-klassieke economie beginnen. Zoals ik al eerder heb gezegd, ben ik het helemaal eens met Ulrich Duchrow's ideeën in zijn op de bijbel gegronde theologische reflecties over economische systemen. Maar ik houd vast dat, willen we gehoord worden, de benaderingswijze anders moet zijn. Het is een kwestie van methodologie, maar niet onbelangrijk. Als economische systemen vanuit zichzelf als sacraal, als afgodisch herkend worden, dan moeten christenen een belijdenis van hun geloof afleggen door hun gevecht tegen deze afgoden.

Concreet

Het ligt niet in mijn bedoeling hier een uiteenzetting te ontwikkelen over de wijze waarop en de middelen waarmee een dergelijk gevecht moet worden geleverd. Ik zou alleen willen benadrukken, dat dit gevecht concreet, historisch, materieel moet zijn. Ik sluit "symbolische acties" niet uit, maar het is van belang te erkennen dat hun reikwijdte zeer beperkt is. Er is een bepaald punt waarop "symbolische acties" concreet kunnen worden, namelijk wanneer het symbool de steller van het symbool tot lijden leidt. Dit is trouwens iets dat Ulrich Duchrow aangaf toen hij vaststelde dat belijdenis *martyreo* is. Lijden geeft substantie aan de overtuigingen die verdeigd worden, aan de waarden die bevestigd worden, aan het geloof dat de mens naar de toekomst voert.

Slecht toegerust

Ik wil mijn opmerkingen besluiten met

een woord van waarschuwing. Het is vrij gemakkelijk *negatieve* kritiek te leveren op de afgod, zelfs van binnenuit. Maar dit is minder dan de helft van de hele kritiek. Het is pas compleet als de *positieve* elementen worden vastgesteld. Dit stelt ons, als christenen en als theologen, voor een zeer ernstige uitdaging: de noodzaak om bij te dragen tot de formulering van een nieuw economisch paradigma (verklaringsmodel), waarvoor een fundamenteel vereiste zal zijn de verleiding te weerstaan van sacralisering, van een nieuwe afgod te worden. Hiervoor zijn we – dat moeten we als christenen toegeven – niet erg goed toegerust.

Socialistisch

Een klassieke definitie van economie stelt vast dat "het wetenschap is die nadenkt over productie, consumptie en distributie van materiële goederen" (Jean Baptiste Say). Christenen zijn georiënteerd op mee-delen. De christelijke gemeenschappen van de eerste eeuwen waren broederscapen waarin broed en liefde door allen werden gedeeld. De monastieke gemeenschappen van het begin van de Middeleeuwen waren, in hun beste vormen, ook groepen van delende mensen: de monastieke regel was de garantie voor deze oriëntering. Dat wil zeggen dat we, als christenen, een herinnering aan "delen" hebben. Of om het met een andere term te zeggen: aan *distributie*. Maar we

hebben geen blauwdrukken van productie, behalve dat we onder productie gedeeld-worden (gedistribueerd worden) verstaan, om te voorzien in goederen voor de consumptie van allen in de gemeenschap. In dit geval, als de gemeenschap *de* prioriteit is, als het sociale de overhand heeft over het individuele, zal het type economisch systeem dat eruit voortkomt hoe dan ook socialistisch zijn.

Kiezen

We moeten kiezen tussen de twee systemen die in onze tegenwoordige geschiedenis bestaan. Als christen ben ik ervan overtuigd dat het, om trouw te zijn aan ons geloof in het evangelie van Jezus Christus, noodzakelijk is een keuze te maken ten gunste van het systeem dat het sociale de prioriteit geeft boven het individuele, de gemeenschapsbelangen boven de privé-belangen. Eveneens geloof ik dat ook dit een onderdeel is van onze christelijke belijdenis. Of, om het met andere woorden te zeggen: het is een uitdrukking van "gehoorzame navolging".

Dr. Julio de Santa Ana (1934) was aanvankelijk methodistisch predikant in Uruguay. Van 1972-1982 was hij directeur van de CCPD, de Commission on Churches' Participation in Development van de Wereldraad van Kerken. Thans is hij directeur van het door kardinaal Evaristo Arns opgerichte Oecumenisch Centrum tot steun aan Evangelisatie en Ontwikkeling, CESEP, te São Paulo in Brazilië.

Vertaling uit het Engels door J.A. Baars.

Vragen bij Duchrow's oproep tot "status confessionis" van het economisch systeem

Geen twijfel erover, dat economische onrechtvaardigheid een thema van de bijbelse boodschap is. Aldus Richard Dickinson in de tweede reactie op de stellingname van Ulrich Duchrow. Maar het gaat Dickinson te snel en te gemakkelijk, als Duchrow de economische grondslagen wil laten veroordelen in de geloofsbelijdenis, tot "status confessionis" laten verklaren. Is het geldende economische systeem volledig slecht? Komt de vrije markt nooit ten goede aan de armen? En welk economisch systeem in de plaats van de vrije markt? Dickinson waarschuwt ook tegen een bevooroordeelde interpretatie van de Schrift. Maar hij acht Duchrow's oproep wel een zeer belangrijke uitdaging.

Ulrich Duchrow's artikel *Gehoorzame navolging in het economisch leven* is een stimulerende beschouwing over christelijke gezichtspunten aangaande economie. Zijn hoofdthema's zijn zeker boeiend: dat christenen de plicht hebben een profetisch getuigenis te richten tot nationale en mondiale realiteiten; dat rechtvaardigheid, en vooral economische rechtvaardigheid, een voortdurend thema van de bijbelse en profetische boodschap is; dat de grove ongelijkheden en onrechtvaardigheden van onze tijd een belediging zijn voor het evangelie en voor hen die zich christenen noemen; dat de armen en onderdrukten de economische relaties beschouwen op hun eigen, in hun ervaring gewortelde wijze, en dat deze eigen ervaring een uitgangspunt moet zijn voor het christelijke denken over de economische orde. Intellectueel wellicht de meest stimulerende onderdelen van Duchrow's verhandeling zijn de oproep om de economische grondslagen en praktijk onder te brengen bij "status confessionis", en het samenvoegen van "status confessionis" (de tijd voor on-

dubbelzinnig verzet tegen de prijs van lijden) met de belangrijkheid van een "processus confessionis" (een proces van leren te belijden... door te zien, te oordelen en te handelen). Ofschoon ik het eens ben met de hoofdlijn van Duchrow's betoog, zijn er vier vragen die ik wil opwerpen als middelen om discussie uit te lokken.

Economisch systeem

1. Wat moet er in het tegenwoordig heersende mondiale economische systeem ter verantwoording worden geroepen? Terwijl de gevolgen van het heersende economische systeem rampzalig zijn voor velen, is Duchrow's uiteenzetting niet nauwkeurig over de vraag of het heersende mondiale economische systeem intrinsiek kwaad is, of dat het alleen maar verstrekkende en diepgaande ellende veroorzaakt. Laat me illustreren waarom zijn redenering niet duidelijk is. Op de eerste plaats onderschrijft hij de São Paulo-verklaring die "de onrechtvaardigheden van het heersende wereld-economische systeem verwerpt". Men vraagt zich af wat verwerpelijk is: het veronderstel-

de mondiale systeem zelf, of zijn er alleen maar bepaalde manifestaties van dat systeem die verworpen dienen te worden? Het is toch niet zo bijzonder profetisch "onrechtvaardigheden" of wat voor negatieve aspecten dan ook te verwerpen.

Ingebouwd kwaad?

Duchrows antwoord op deze vraag wordt duidelijker, als hij het later heeft over het "ingebouwd mechanisme dat... delen van de wereldbevolking verarmt of zelfs opoffert", als hij vaststelt dat het kapitalistische systeem alleen op winst gericht is en dat de uitsluitende gerichtheid op winst leidt tot een onvermogen om aan de fundamentele menselijke behoeften tegemoet te komen. Dit onderdeel van zijn redenering houdt in, dat het kapitalisme *per se* kwaad is en niet dat er in het kapitalisme alleen maar bepaalde manifestaties van kwaad zijn. Maar nog later in zijn verhandeling stelt Duchrow dat, terwijl de idee van een "zelfregulerende" markt onaanvaardbaar is, het niet zijn bedoeling is de markt te verwerpen, wanneer en in zoverre die verankerd is in en onder toezicht staat van politieke, sociale en ecologische instellingen. Hij heeft zijn uitdrukkelijke twijfels over een economie die geheel vanuit het centrum wordt gepland.

Uiteindelijk klinkt het, alsof Duchrow's betoog gebaseerd is op een betrokkenheid met de socialistische gemengde economie, waarvan plaatselijke coöperaties een belangrijk bestanddeel zijn. Ik vind deze benadering wel aantrekkelijk en constructief, maar hoe komt men in deze context tot een "status confessionis"? Niettemin is het een uitdagend maar moeilijk te vatten denkbeeld, de moeite van het nastreven waard.

Volledig verdorven?

2. Met deze moeilijkheid om vast te stellen welke objectieve economische omstandigheden een "status confessionis" vereisen, hangt de beoogde wering samen dat "de *kairos* voor

een status confessionis (komt) wanneer niet alleen individuen zondigen, maar wanneer de grote instituties in het maatschappelijk leven systematisch ten kwade veranderd zijn. En dat kunnen zowel politieke, economische, als kerkelijke instellingen zijn." Duchrow beweert dat het ogenblik voor een op belijdenis gebaseerd "nee" aanbreekt als deze systemen de rechtvaardigheid systematisch verderven en dit verderf legitimeren. Deze wijze van denken impliceert een te statische en conventionele kijk op sociale instellingen, wellicht sterk beïnvloed door de Lutherse twee-Rijken leer inzake sociale instellingen.

Meerduidig

Aan de andere kant zou men kunnen stellen dat alle menselijke instellingen, met inbegrip van de economische orde en de kerk, meerduidig zijn, op elk niveau gecompromitteerd en verdorven. Op elk ontwikkelingsniveau zijn kwaad en goed onontwaaibaar in elkaar verweven. Er is geen zuiver niveau dat zich voortbeweegt naar een volgend, gemakkelijk te identificeren duivels niveau. Alle niveaus worden gecompromitteerd door hun eindigheid, hun gebrek aan kennis en inzicht, en fundamenteel door hun zondige verleidingen tot macht, meesterschap en overheersing. Op welk niveau kan men daarom zeggen dat de situatie nu een zaak van "status confessionis" geworden is? Wat ik bedoel is niet dat men dergelijke beslissingen niet neemt, of niet mag of niet kan nemen, maar om het dubbelzinnige en meerduidige karakter van alle instellingen op elk niveau van hun evolutie te doen uitkomen.

Vrije markteconomie

3. Duchrows voorstelling van de vrije markteconomie is in verschillende opzichten te oppervlakkig. Laat me dit illustreren. Ten eerste, er zijn maar weinig vrije markteconomen en leidende figuren in de zakenwereld die zouden beweren dat winst het enige

stuwende motief voor dat systeem is. Persoonlijke voldoening, het tegemoetkomen aan menselijke behoeften, verlangen naar creatieve betrokkenheid, bijdragen aan een maatschappij met een veelheid van vormen, het bevorderen van vrijheid, enzovoort zouden allemaal aangedragen kunnen worden als argumenten ten gunste van de vrije markteconomie.

Eenvormig

Ten tweede, terwijl de mondiale markteconomie een overheersende macht is, is zij niet zo eenvormig, geïntegreerd, onbelemmerd als Duchrow's betoog lijkt te suggereren. Ook "bepaalt" de wereldeconomie niet, zoals wordt beweerd, "zowel het wereldwijde als het plaatselijke leven." De wereldeconomie is een van de factoren. De vrije markteconomie ondergaat wijzigingen door talrijke factoren vanuit instellingen en de maatschappij, waardoor het te simplistisch wordt om van de "mondiale" economie te spreken als ware het allemaal één geheel, voortkomend uit één middelpunt of één ideologisch standpunt.

Winst-verlies

Ten derde, Duchrow's betoog aanvaardt de gemakkelijk de notie van het "nul-totaal" (zero-sum game), namelijk om de ene persoon of groep winst te laten maken de ander automatisch verlies incasseert. Er zijn ongetwijfeld veel aanwijzingen dat er een dergelijk mechanisme bestaat, maar de implicatie dat er altijd een "nul-totaal" bestaat, is te kortzichtig. Men kan talrijke voorbeelden aanhalen waarbij economische betrekkingen tussen rijke en arme volken ten goede zijn gekomen aan beide partijen.

Tussenweg

Ten vierde, Duchrow probeert een tussenweg te bewandelen tussen een ongereguleerde markteconomie en een uitermate gecentraliseerd ge-

leide economie. Ook is hij terecht bezorgd, dat de tegemoetkoming aan de primaire menselijke behoeften van alle mensen in een ecologisch houdbare context het eerste doel van ieder economisch systeem moet zijn. Gemeten met dit criterium is de tegenwoordige wereldeconomie, overwegend een vrije markteconomie, een erbarmelijke mislukking. Het enige alternatief dat hij aanbeveelt is "productie-consumptie coöperaties en de ontwikkeling van gedecentraliseerde, autonome economische eenheden (zelfvoorzieningseconomie), gekoppeld aan politieke presie" om te verzekeren dat aan de fundamentele behoeften van alle mensen voldaan wordt.

Uitvoerbaar?

Is deze fundamenteel Gandhiaanse kijk op een economische orde uitvoerbaar en wenselijk in een tijd van toenemende bevolking, urbanisatie en groeiende verwachtingen van de consument? Zou het vertrouwen op een economische ontwikkeling van lokale gemeenschappen tegelijk ook de uitwerking van een gecentraliseerde planning vereisen om de integratie en levensvatbaarheid van deze eenheden zeker te stellen? Zouden deze gemeenschappen echt op zichzelf kunnen staan en autonoom kunnen zijn? Het ideaal om kwetsbaarheid en afhankelijkheid tot een minimum terug te brengen is waardevol, zoals ook de inzet voor het vervullen van fundamentele menselijke behoeften. Maar is het niet te idealistisch en te romantisch te verwachten, dat deze doeleinden in het huidige politieke, economische en culturele klimaat door een toename van het aantal productie-consumptie coöperaties bereikt zouden kunnen worden?

Bijbelse boodschap

4. Mijn vierde vraag heeft betrekking op Duchrow's opvatting over de Schrift. Ik geloof dat hij absoluut ge-

lijk heeft als hij beweert dat de bijbelse boodschap overgoten is met de boodschap dat God "de zwakken uitverkiest en beschermt, en arrogante, onderdrukkende macht verworpt en vernietigt".

Maar hij kan me niet overtuigen als hij betoogt dat "Hebreeën niet de naam van een volk (is), maar verwijst naar groepen gemarginaliseerde mensen binnen de beschavingen van Egypte, Mesopotamië en de stadstaten van Palestina en Kanaän". Ik ben bekend met de talloze bijbelstudies die dit beweren, maar ik ben op mijn hoede voor de wijze waarop deze interpretatie vaak in een enge zin en voor het eigen belang wordt gebruikt ter ondersteuning van een zuivere klasse-interpretatie van de Schrift. Ik geloof dat een overvloed van bijbels materiaal aantoonde dat de gemeenschap van de Hebreeën gedefinieerd is in etnische termen, en niet zozeer als een klasse van mensen uit vele "volkeren".

Afgoderij

Zelfs als "Hebreeën" in etnische termen wordt gedefinieerd en niet zozeer als een economische (en misschien politieke) klasse, zijn Duchrows uitspraken over de rol die door een volk van slaven en paria's wordt gespeeld en over de groeiende onderdrukking van de machthebbers, toch geldig. Hetzelfde gaat ook op, vind ik, voor zijn bespreking van Samuel en de rol van koningen en wereldlijke heersers in de geschiedenis van Israël. Hij heeft gelijk als hij met klem betoogt, dat de bespreking van koningen en heersers niet zomaar een politieke kwestie is, niet alleen maar een ethische kwestie, maar een fundamentele kwestie van afgoderij.

Duchrow's uitdaging

Duchrow's uiteenzetting is een uitdaging, omdat het vereist dat men het economische systeem en de duivelse manifestaties ervan even serieus neemt als meer gebruikelijke onderwerpen als racisme, pacifisme en

misschien ook sexismen. Vereist een bevestiging van het christelijke geloof van iemand, dat hij de wereldwijde economische realiteiten van vandaag de dag als een "status confessionis" aan de kaak stelt? Het antwoord hierop is zonder twijfel dat vele gevolgen van de wereldwijde economische patronen bedreurd en bevochten moeten worden omdat ze tegenstrijdig zijn met het Evangelie. En vele van deze gevolgen zijn zonder twijfel diep geworteld in en wellicht niet te scheiden van fundamentele vooronderstellingen, waarden, instellingen en praktijken binnen dat wereldwijde systeem; de ongunstige gevolgen zijn niet toevallig, maar hadden voorspeld kunnen worden.

Geloofwaardig?

Maar ik geloof niet dat Duchrow erin geslaagd is meer te doen dan met klaoengeschal christenen op te roepen, zichzelf op de hoogte te stellen van deze economische realiteiten, ze te zien als nauw verbonden met geloofszaken. Hij heeft hartstochtelijk en welsprekend gepleit voor een nieuwe visie en mogelijkheid. Voor mij is het minder duidelijk, hoe de idee van een "status confessionis", dat klaarblijkelijk zijn voornaamste punt is, creatief en bruikbaar toegepast kan worden op de wereldwijde economische orde. Psychologisch gesproken zou het gemakkelijk en misschien geruststellend zijn zulk een duidelijk en objectief handvat te hebben om er de economische orde mee te beoordelen of te onderscheiden. Maar zou het geloofwaardig zijn?

Dr. Richard D.N. Dickinson (1929) studeerde theologie o.a. aan het Institut Oecuménique te Bossey (Zwitserland). Na eerdere werkzaamheden voor de Wereldraad van Kerken is hij nu voorzitter van de CCPD, de Commission on Churches' Participation in Development van de Wereldraad. Sinds 1974 is hij hoogleraar christian social ethics aan het Christian Theological Seminary in Indianapolis in de Verenigde Staten.

Vertaling uit het Engels door J.A. Baars.

Het schema van de wereld en het belijden van de kerk

Als derde reageert dr. L.J. Hoedemaker op de oproep tot "status confessionis" van Ulrich Duchrow. Hoedemaker zet nauwkeurig uiteen, wat "status confessionis" inhoudt en hoe Duchrow eigenlijk strijdt tegen de twee rijken-leer (een "dwaalleer"), zo sterk verbreid in moderne Lutheraanse kring. Hij stelt ook kritische vragen aan Duchrow. Kan de kerk nog wel wereldwijd spreken? Engagement, ook op economisch terrein, is altijd ook een plaatselijke zaak en kan niet worden opgelegd, zeker niet in een belijdenis. Kerkelijk spreken kan wel een sterk appèl-karakter hebben, als schuldbelijdenis een deel is van geëngageerd belijden. Concreet en politiek het systeem van de wereldeconomie bestrijden is zeker nodig, maar geen eigenlijk doel van het belijden van de christelijke gemeente.

1. De strijd van Duchrow

Zoals de Duitse kerk in de jaren dertig werd geroepen om zich ondubbelzinnig belijdend op te stellen tegenover een demonisch systeem, zo mag er in onze tijd geen twijfel meer over bestaan dat de leven-verwoestende mechanismen van de wereldeconomie vanuit het Evangelie alleen maar kunnen worden veroordeeld en bestreden. De oproep van Ulrich Duchrow tot "obedient discipleship in economic matters" moet tegen de historische achtergrond van de Duitse kerkstrijd worden verstaan. Zijn overtuiging en zijn benadering zijn gevormd door een geschiedenis waarin het nee zeggen in Christus' naam tegen de zich opdringende machten moest worden geleerd in schade, schande en lijden. Aan die geschiedenis ontleent de oproep zijn authenticiteit en overtuigingskracht.

Twee rijken-leer

De strijd, die Duchrow al jaren lang voert – op een meer gedocumenteerde en ook meer genuanceerde wijze dan in een artikel mogelijk is¹ – is eigenlijk een strijd tegen de zoge-

naamde twee rijken-leer: een in het moderne Lutheranisme wijd verbreide opvatting, dat het "wereldlijke regiment" van God en de instituties waarmee het openbare leven is ingericht niet rechtstreeks vanuit het Evangelie kunnen worden aangesproken. De wereldlijke instituties zijn volgens deze twee rijken-leer "eigen-gesetzlich": zij werken volgens een soort immanente normativiteit die gerespecteerd moet worden. De normen van het Evangelie zijn in de eerste plaats bestemd voor het persoonlijk leven en het leven van de christelijke gemeente. Duchrow zegt, dat in de Duitse kerkstrijd, met name in de Theologische Verklaring van Barmen (1934), deze leer als dwaalleer is verworpen.

Lippendienst

Zijn grote voorbeeld is Dietrich Bonhoeffer, die eerst naar aanleiding van de "Judenfrage" en vervolgens naar aanleiding van de "Friedensfrage" de noodzaak van een ondubbelzinnige belijdende positiekeuze van de kerk aan de orde stelde. Bonhoeffer – en in zijn voetspoor Duchrow – be-toogt, dat de kerk door externe ont-

wikkelingen in de kern van haar bestaan als lichaam van Christus kan worden aangetast en dat bovendien de instituties van het openbare leven zo geperverteerd kunnen worden dat zij niet meer aan hun oorspronkelijke bedoeling beantwoorden. In deze gevallen kan en mag de kerk niet zwijgen en werkloos toezien. Een twee rijken-leer daarentegen – die zich volgens Bonhoeffer en Duchrow ten onrechte op Luther beroept – leidt tot een neutraliteit en een passiviteit die gehoorzaamheid aan Christus tot lippendienst degradeert en daarmee Christus zelf in de wereld onzichtbaar maakt.

Bonhoeffer

De ware kerk, aldus Bonhoeffer, is daar waar het woord van God over de hele werkelijkheid wordt gehoord, geloofd en gehoorzaamd. En gehoorzaamheid impliceert niet alleen risikante keuzen voor het persoonlijk leven; het betekent ook een toegespitste, niet voor misverstand vatbare, profilering van de kerk in de wereld. Als Bonhoeffer in 1934 oproept tot een vredesconclie, dan is zijn visioen daarbij, dat de wereld tanden-knarsend het woord van de vrede zal vernemen, dat door de wereldwijde kerk van Christus wordt gesproken.² Er is een sterk verlangen naar een overtuigend woord, dat aan alle aarzeling en wankelmoedigheid een einde maakt en de wereld ondubbelzinnig duidelijk maakt waar zij aan toe is.

2. Status confessionis

Het verlangen naar een laatste oordeel, naar een alles-of-niets uitspraak, ter zake van de wereldeconomie is volstrekt begrijpelijk. Duchrow heeft gelijk als hij zegt, dat de evidentie ongerechtigheden van het wereldeconomische systeem slechts het topje van een ijsberg vormen: de ijsberg van een manier van leven en denken die noodzakelijk op uitbuiting en onderdrukking uitloopt omdat het

eigen gewin systematisch en consequent boven het welzijn van allen wordt geplaatst. Hier past geen enerzijds-anderzijds discussie meer; hier moeten demonen worden uitgedreven. Vandaar, dat Duchrow de term "status confessionis" in de mond neemt. Bonhoeffer gebruikte deze term ter zake van de "Judenfrage"; de Lutherse Wereldfederatie deed het in 1977 ter zake van de apartheid. Nu, aldus Duchrow, gaat het om het systeem zelf, waarvan de demonische wortels vanuit het Evangelie moeten worden blootgelegd.

Integriteit

Het begrip "status confessionis" is de laatste jaren sterk in discussie.³ In het algemeen slaat het op een situatie waarin kerken of christenen met de rug tegen de muur staan, waarin vanwege druk van buiten de zichtbaarheid en hoorbaarheid van het Evangelie fundamenteel wordt ondermijnd, waarin dus de gelederen moeten worden gesloten om de integriteit van het christelijk getuigenis te bewaken. In zo'n situatie kan er over het punt in kwestie geen verschil van mening binnen de gemeente meer worden getolereerd. In de geschiedenis van het Lutheranisme heeft de term "status confessionis" een min of meer technische betekenis gekregen: dingen waar men in de gemeente normaal gesproken geen punt van maakt (zoals bijvoorbeeld het soort ambtsgewaad dat voorgangers moeten dragen) *kunnen* in een bepaalde situatie – bijvoorbeeld wanneer door de overheid zou worden voorgeschreven dat men een bepaald soort ambtsgewaad móet dragen – tot belijdeniskwestie worden, d.i. een zaak waarmee de identiteit van de gemeente staat of valt. Een mening waarover men in normale gevallen kan discussiëren, wordt in zo'n situatie een ketterij; een moreel oordeel wordt een geloofsoordeel.

Grenzen

Deze technische betekenis wordt nu in onze tijd, vooral naar aanleiding van de Duitse kerkstrijd, opnieuw naar boven gehaald. Wanneer de "machten" zich zodanig breed maken, dat de gemeente in haar identiteit wordt aangetast, wanneer er in feite een situatie is ontstaan waarin het Evangelie vervolgd en bestreden wordt – dan moet er ondubbelzinnig worden beleden. "Status confessionis" betekent niet een extra religieus accent op een bepaalde ethische keuze of een noodkreet vanuit een slecht geweten; het betekent het expliciet maken van grenzen die impliciet met het geloof in Jezus Christus gegeven zijn.

Uitbuiting

Die grenzen zijn bereikt wanneer eenheid en vrijheid van de gemeente van buiten af worden bedreigd, maar ook wanneer instituten van het openbare leven zó zijn geperverteerd, dat zij niet meer ten dienste van mensen staan maar als instrument worden gebruikt om mensen structureel uiteen te drijven. In deze zin gebruikt ook Duchrow de term. Hij wil de mechanismen van de wereldeconomie "vanuit het lichaam van Christus begrijpen"⁴; de uitbuiting is als probleem binnen dat (wereldwijde!) lichaam voelbaar en daarom is het algemeen-menselijk falen van het economische systeem juist in de gemeente scherp waar te nemen.

Valse kerk

Een verkeerde suggestie die het begrip "status confessionis" wekt en waar ook Duchrow op wijst is, dat er pas in een uiterste noodsituatie van "belijden" sprake zou zijn. Zo is het niet: het kritisch bezig zijn met de dingen van de wereld hoort bij het "normale" belijden van de gemeente ("processus confessionis") – men kan ook zeggen: bij het "normale" streven naar heiliging van de gemeente in de wereld. Maar soms zijn

op die doorgaande lijn toegespitste beslissingen nodig: bijvoorbeeld (zegt Duchrow) wanneer de kerk nog eens rijkelijk de "dwaalleer" van de twee rijken bevestigt. Dan gaat streven naar heiliging over in strijd tegen de valse kerk.⁵

Bindend voorschrift?

Kan nu een "status confessionis" op nationaal, regionaal of mondiaal niveau van de kerk worden vastgelegd? Of gaat het vóór alles om een ervaring van plaatselijke groepen of gemeenten, die merken dat zij met hun geloofsenagement tegen bepaalde grenzen aanlopen en voor laatste keuzen gesteld worden? En als dit laatste het geval is, hoe kunnen dan boven-plaatselijke organen van de kerk of van de oecumenische beweging daarbij worden betrokken? En als dat op een of andere manier kan, krijgt dan het vaststellen van de "status confessionis" het karakter van een bindend voorschrift? Zo ja, hoe verhoudt zich dat dan tot de geloofsbeslissing van mensen en groepen op het plaatselijk vlak? Het zijn deze vragen, die een nadere kritische beschouwing van Duchrow's oproep noodzakelijk maken.

3. Kritische kanttekening

Duchrow neemt in zijn strijd beide accenten van Bonhoeffer over: de concrete gehoorzaamheid, die vooral in plaatselijk engagement zichtbaar wordt en de duidelijke belijdende uitspraak die door de kerk als geheel zou moeten worden gedaan. De vraag die m.i. aan Duchrow's positie moet worden gesteld, is of deze twee accenten in onze situatie verenigbaar zijn. Bonhoeffer sprak binnen een traditie en een cultuur waarin de kerk een invloedrijke positie innam, althans zou kunnen innemen. Hij deed dat kritisch en vernieuwend, maar desondanks werd zijn spreken mede bepaald door een verlangen naar een evangelisch gezag dat de wereld kon

laten tandenknarsen. De nationale kerk, en zelfs het wereldwijde lichaam van Christus, zou dat gezag moeten uitstralen. De wereldwijde kerk werd, met andere woorden, onwillekeurig gezien als een verlengstuk van een gezaghebbende (westerse) kerk.

De ervaringen van de laatste decennia, zowel met de wereldwijde oecumene als met (bijvoorbeeld) discussies over vrede en bewapening in plaatselijke en nationale kerken, leiden tot de vraag of wij onze verwachtingen op dit punt niet moeten herzien.

Mondialisering

In de eerste plaats: wat is eigenlijk wereldwijde oecumene? Duidelijk is, dat de mondialisering van het Christendom *het* nieuwe gegeven is van de kerkgeschiedenis van onze eeuw; maar we hebben daarin niet alleen maar te maken met expansie en schaalvergroting, maar ook met fragmentarisering en diepe verdeeldheid. Mondialisering van het Christendom leidt niet per definitie tot een sterke presentie van de kerk; het leidt eerder tot zichtbaarheid – binnen de (wereld)kerk – van zeer uiteenlopende en zelfs onderling tegenstrijdige manieren waarop mensen leven en geloven. Men kan deze wereldwijdeheid niet meer claimen zoals men eventueel een Duitse of Nederlandse kerk vanuit een bepaalde geschiedenis en cultuur op een zekere eenheid kan aanspreken.

Plaatselijk engagement

In de tweede plaats: de discussies over vrede en bewapening hebben ons geleerd hoe moeilijk het is om plaatselijk levend engagement in een goede relatie te brengen met kerkelijk gezag. Profilering van inzet en overtuiging van mensen en groepen leidt niet alleen tot polarisatie op plaatselijk niveau, maar vaak ook tot verlegenheid en verlamming van een kerk op bovenplaatselijk niveau. Traditioneel kerkelijk gezag is aan grote slij-

tage onderhevig – niet alleen vanuit een algemeen anti-kerkelijk sentiment, maar met name ook vanuit nieuwe vormen van belijden en engagement. Bij een "wereldwijd concilie" wordt dit probleem alleen maar groter.

Welk gezag?

Wat moeten wij in het licht van deze ervaringen met oproepen als die van Bonhoeffer en Duchrow? Waar is het gezag dat de wereld kan laten tandenknarsen? Hoe kan er in de mondiale oecumene krachtig worden beleeden? Duchrow stelt deze vraag klemmend en onontkoombaar aan de orde, maar sluit zich daarbij te gemakkelijk bij Bonhoeffer's droom van een wereldwijd concilie aan.

Markt-functie

Niet, dat een wereldwijd concilie op zichzelf ondenkbaar is. Maar het zal naar alle waarschijnlijkheid geen "gezag"-hebbende aangelegenheid zijn in die zin, dat uitspraken van zo'n concilie naar binnen bindend en naar buiten overtuigend kunnen zijn. Een concilie zal daarentegen goed een soort marktfunctie kunnen vervullen: appèls die ontstaan door plaatselijke vormen van engagement en van risikant belijden, kunnen er versterkt worden doorgegeven, zelfs als die appèls onderling niet helemaal verenigbaar zijn.

Het feitelijk stellen van grenzen kan alleen plaatselijk gebeuren, waar mensen op grenzen stoten en consequenties trekken uit hun geloof. Beslissingen die daar genomen worden, doen per definitie een beroep op wereldwijde communicatie, op gemeenschap en solidariteit met mensen die dezelfde Naam belijden. Maar de uitkomst van die communicatie en van die pogingen tot gemeenschap kan niet worden gedecreteerd door enig bovenplaatselijk orgaan, ook al is het een concilie. Wereldwijde oecumene is een doorgaand beraad, dat door verschillende belijdenis-situaties in tijd en ruimte wordt gemar-

keerd en daardoor een appèl-structuur heeft.⁶ In deze vorm kan het christelijk getuigenis wereldwijd zichtbaar en hoorbaar worden.

4. Plaatselijk en mondiaal

Onze poging om kritisch mee te wandelen op de weg die door Bonhoeffer en Duchrow is geweest, leidt tot een onderscheiding van plaatselijke en mondiale gemeente, die om enige nadere uitwerking vraagt.

Duidelijk is dat datgene waar de gemeente van Christus voor staat alleen plaatselijk handen en voeten kan krijgen. Daar raakt verkondiging, gemeenschap en dienst aan dagelijkse levens van mensen, daar worden geloofskeuzen gemaakt en beslissingen genomen die voor mensen echt riskant kunnen zijn, daar worden grenzen ervaren en getrokken, daar wordt een zekere discipline van geëngageerdheid in stand gehouden, en vooral: daar wordt de eucharistie gevierd. Maar juist de viering van de eucharistie zit vol met verwijzingen naar een bredere gemeenschap en een zich uitbreidende communicatie. De lijdende en opgestane Christus wordt op tal van plaatsen beleden en nagevolgd en daardoor ontstaat de mogelijkheid van een be-raad, waarin de realiteit van de mondiale samenleving in verbinding wordt gebracht met Gods beloften en geboden. De twee gestalten van gemeente-zijn, de plaatselijke en de mondiale, zijn wezenlijk op elkaar aangewezen. De last en het lijden van de mondiale samenleving landt in reële plaatselijke gemeenschappen van vergeving, bemoediging en engagement; en omgekeerd wordt de mondiale communicatie en het mondiale verlangen naar verzoening en eenheid van de mensheid van daaruit beslissend gevoed. Wat betekent dit alles voor het belijden van de gemeente ten overstaan van de demonen van het wereld-economische systeem?

Geëngageerd belijden

In de eerste plaats: een belijden dat werkelijk "de duivel weerstaat" kan alleen plaatselijk, in concreet en ge-disciplineerd engagement waarin mensen persoonlijk beslissingen nemen en risico's lopen, gestalte krijgen. Zonder zo'n basis zal het belijden dat hier wordt bedoeld een fraaie, maar tot niets verplichtende uitspraak zijn die de wereld niet zal laten tandenknarsen of het zal een nieuwe wet worden die discriminatie en uitsluiting met zich mee brengt. Het werkelijk geëngageerd belijden kan niet simpel worden geïmiteerd of gereproduceerd; het kan in andere contexten alleen als appèl functioneren, een appèl om ook daar de duivel te herkennen en het eigen geloof te toetsen. Een bovenplaatselijk orgaan van een kerk of organen van de wereldwijde oecumene kunnen niet in die zin zelf belijden, laat staan een belijdenis voorschrijven; zij kunnen slechts de verschillende appèls doorgeven en onmisbare hulp bieden bij het analyserend en interpreterend op elkaar betrekken van plaatselijke en mondiale samenleving, met andere woorden: bij te dragen aan de zichtbaarheid van de demonen. Dat zou een prachtige doelstelling voor een "concilie" zijn.

Schuldbelijdenis

In de tweede plaats: een belijden dat werkelijk "de duivel weerstaat" zal zowel plaatselijk als mondiaal in de eerste plaats de vorm van schuldbelijdenis aannemen. Hiermee is een punt aangeraakt, dat meestal in de discussies over "status confessio-nis" wel genoemd, maar weinig uit-gewerkt wordt.⁷ Het gaat hier om méér dan de erkenning dat de kerk zelf ook betrokken is in de verwoes-tende mechanismen van de wereld-economie. Het gaat er om, dat de verhoudingen tussen mensen, tus-sen volkeren en tussen werelddelen uiteindelijk alleen met behulp van de categorie schuld kunnen worden

geïnterpreteerd. Dat geldt niet alleen in de algemene zin dat mensen elkaar kwaad doen; het geldt bovendien in die zin, dat het aangedane kwaad altijd genegeerd of gerationaliseerd wordt, hetzij in het zoeken van zondebokken hetzij in neurotisch zelfbeklag.

Harde kern

Juist deze alibi-mechanismen versterken de gewelddadigheid van de systemen waarmee de wereld draaiend wordt gehouden. De "ijsberg van een manier van denken die noodzakelijk op uitbuiting en onderdrukking uitloopt", waarvan de economie slechts het topje vormt, is een ijsberg van betrokkenheid in schuld en zelfrechtvaardiging. De gemeente van Christus stelt daartegenover de schuldbelijdenis op grond van het "eerste woord" van de vergeving. Het uitdrijven van demonen heeft in dit "ritueel" – het blootleggen van de schuld-structuur van de menselijke gemeenschap voor Gods aangezicht – zijn harde kern. Want het geeft mensen en gemeenschappen de mogelijkheid om vooruit te grijpen naar de vervulling van Gods beloften en vanuit die verwachting het leven in de complexe menselijke samenleving uit te houden en hanteerbaar te maken.

5. De spits van het belijden

Nu wij tenslotte bij een "ritueel" zijn aangeland, lijkt het alsof daarmee de onduidelijke en consequente belijdenis tegen het perverse systeem van de wereld-economie, waar Duchrow zo fel voor pleit, tot een liturgische plechtigheid is teruggebracht. Toch is dat maar schijn. Om te beginnen zal een schuldbelijdenis-ritueel dat werkelijk iets betekent – of het nu in de communicatie-gemeenschap van de wereldwijde oecumene of in een plaatselijke gemeenschap wordt opgenomen – altijd ondersteund en gevuld moeten

worden door zo veel mogelijk concrete analyse en ervaring; en in die zin heeft het minstens evenveel "publiek effect" als het traditionele spreken van de kerk over controversiële onderwerpen.

Gouden kalf

Maar men moet vooral in herinnering houden wat door Duchrow en vele anderen (in Nederland met name A.Th. van Leeuwen) keer op keer wordt onderstreept: het religieuze karakter, het "gouden kalf" karakter, van het wereldeconomische systeem. Het "schema van de wereld" (1 Korinthe 7:31) is altijd pervers geweest. Misschien zien wij het tegenwoordig, door de wereldwijde communicatie en analyse waarover wij beschikken, duidelijker dan ooit. En het "schema van de wereld" is weliswaar bezig te verdwijnen, maar het zal in het laatste oordeel definitief vernietigd worden. Intussen blijft alles wat in de wereld gebeurt door die afgoderij besmet, inclusief het handelen en spreken van de kerk.

Op het laatste oordeel kan en moet men soms in een (plaatselijke) "status confessionis" vooruitgrijpen, maar men kan dit vooruitgrijpen nooit algemeen-geldig maken op de wijze van een concreet politiek programma, dat dan het "christelijke alternatief" zou zijn. Een vooruitgrijpen op het laatste oordeel kan uiteindelijk alleen gecommuniceerd worden op de wijze van het volgehouden ritueel van de schuldbelijdenis. Alleen dat treft de demon in het hart; alleen in verbinding hiermee kunnen "status confessionis" en appel-structuur echt duidelijk-uitdrijving zijn.

Tekenen van hoop

Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat men niet ook concreet en politiek het systeem van de wereld-economie zou moeten bestrijden waar dat mogelijk is. Alleen: die concreet-politieke bestrijding is niet het eigenlijke doel van het belijden van de christe-

lijke gemeente. Het doel van het belijden van de christelijke gemeente is het zichtbaar maken van het kwaad en het oprichten van levende tekenen van hoop in gedurfde alternatieve vormen van leven en vieren, opdat mensen zich niet neerleggen bij de onvermijdelijkheid van de dood, maar midden in de wereld blijven vasthouden aan de verwachting van werkelijk nieuw leven.

1. U. Duchrow, *Christenheit und Weltverantwortung*, Stuttgart 1970; *Zwei Reiche und Regimente*, Gütersloh 1977; *Konflikt um die Oekumene*, München 1980; *Weltwirtschaft Heute-ein Feld für Bekennende Kirche?*, München 1986; alsmede tal van artikelen en bijdragen aan bundels.
2. D. Bonhoeffer, *Gesammelte Schriften I*, Mün-

chen 1958, pp.447-449.

3. E. Lorenz (Hrsg.), *Politik als Glaubenssache?*, Erlangen 1983; R. Wischnath (Hrsg.), *Frieden als Bekenntnisfrage*, Gütersloh 1984; voor Nederland: *Belijden en Eenheid der Gemeente*, een reader uitgegeven door de Universiteit van Amsterdam in samenwerking met Kerk en Vrede, 1986.

4. *Weltwirtschaft Heute*, a.w., p.73.

5. *ibid.*, p.136; cf. *Konflikt um die Oekumene*, p.31 vv.

6. L.A. Hoedemaker, Oekumene en Paraklese, in: G.D.J. Dingemans en L.A. Hoedemaker, *Leren bij het Leven*, Den Haag 1981, pp.26-48.

7. Duchrow, *Weltwirtschaft Heute*, pp.215-217.

Dr. L.A. Hoedemaker was van 1967-1972 verbonden aan de Theologische Hogeschool van Jakarta. In 1974 werd hij lector in de missiologie aan de Rijksuniversiteit van Groningen. Thans is hij daar hoogleraar christelijke ethiek.

Christian Rave

Raakt de economische orde de "status confessionis"? Een discussie in de Evangelisch-Lutherse Kerk in Nederland

In de gemeenten van de Evangelisch-Lutherse Kerk is een discussie gaande over de vraag of de Synode moet komen tot een "verklaring van belijdend karakter" inzake het heersende economische systeem in de wereld. De oproep van de Wereldraad van Kerken en van onder anderen Ulrich Duchrow is aldus een punt van bezinning in deze plaatselijke geloofsgemeenschappen. Rave beschrijft de voorbereiding en aanpak van deze plaatselijke verwerking.

"Als Commissie Ontwikkelingssamenwerking bepleiten wij een verklaring die een belijdend karakter draagt aangaande de kloof tussen arm en rijk in de wereld van vandaag."¹ Aldus het rapport van de Commissie Ontwikkelingssamenwerking van de Evangelisch-Lutherse Kerk (COS-ELK), getiteld *Op weg naar een kerk die solidair is met de armen: ons belijden en beleid in het geding*, dat sinds kort bij de Synode en de gemeenten van de Lutherse Kerk op tafel ligt. Een rapport dat niet uit de lucht komt vallen. In dit artikel proberen wij de vóórgeschiedenis van het rapport te schetsen, en dan met name de overwegingen die hebben geleid tot het pleidooi van de COS-ELK voor een belijdende verklaring van de Kerk en ervaringen in de afgelopen tijd.

1. De vóórgeschiedenis

Na 1980 hebben twee zaken de discussies binnen de COS-ELK in sterke mate bepaald: ten eerste het op gang komen van educatieve activiteiten in de plaatselijke gemeenten vanuit de commissie en ten tweede de intensieve bespreking van het rapport *Op*

weg naar een kerk die solidair is met de armen van de Wereldraad van Kerken.

Bewustwording

In 1981 kon de commissie – onder andere dankzij subsidie van de NCO – een part-time vrijgestelde in dienst nemen om in de gemeenten te werken aan bewustwording inzake de arm-rijk-verhoudingen in de wereld. Er ontstonden kleine plaatselijke werkgroepen, die zich zelfstandig gingen verdiepen in het ontwikkelingsvraagstuk met als doel, meer inzicht te verkrijgen in de oorzaken van armoede en onrecht en de eigen betrokkenheid daarbij, alsmede te zoeken naar mogelijkheden tot verandering.

Met het groeien van inzicht in economische structuren groeide de behoefte aan theologische reflectie. Met het oog op de economie alswel op de theologie werd gevraagd waar wij staan en wat ons te doen staat in de wereld van vandaag.

Op weg

De COS was ondertussen al geruime tijd intensief bezig met de bespreking van het rapport *Op weg naar een kerk*

die *solidair is met de armen* van de Wereldraad van Kerken uit 1980. Zij was tot de conclusie gekomen dat dit rapport niet zomaar voor kennisgeving kon worden aangenomen, maar in de kerk op brede schaal besproken diende te worden. De commissie beseftte immers, dat in het genoemde rapport meer aan de orde wordt gesteld dan enige (kerkelijke) ontwikkelingsstrategie. Het kerk-zijn als zodanig stond in het rapport ter discussie, de kerk werd uitgedaagd tot partijdigheid, solidariteit, strijd. De kerk als geheel moest zich dan ook uitspreken over het rapport van de Wereldraad.

Jaarthema

In 1985 publiceerde de COS een werkboek² voor de gemeenten om het rapport van de Wereldraad bespreekbaar te maken. Twee jaar lang was *Op weg naar een kerk die solidair is met de armen* het "jaarthema" voor de hele kerk. Ook van andere landelijke organisaties werd ondersteuning verkregen; met name de Commissie Gemeentetoerusting leverde een inspirerende bijdrage door de uitgave van *Heel de wereld*, een map met preekschetsen, gespreks- en videomateriaal.³

In de inleiding op het werkboek omschreef de COS de doelstelling van het jaarthema als volgt: "Het gaat er uiteindelijk om dat elke gemeente aanbevelingen doet over de manier waarop zij die solidariteit met de armen wil uitdragen. Die aanbevelingen zullen uiteindelijk aan de Synode worden voorgelegd zodat onze kerk als geheel zich over haar belijden en beleid kan uitspreken."⁴

Twee jaar later kon worden vastgesteld dat een groot aantal gemeenten op de een of andere manier met het jaarthema gewerkt had, ondanks de weerbarstigheid van het onderwerp. Dit leverde echter nauwelijks concrete aanbevelingen op. Men had zich in de discussie meer gericht op de vraag: wat kan onze gemeente doen, dan op de vraag: wat moet de Syno-

de zeggen. De COS kreeg veel aanmoediging om door te gaan, maar weinig reacties waarover besluiten zouden kunnen worden genomen.

2. Belijdenis in de Lutherse traditie

Het feit dat de COS de vraag naar de belijdenis publiekelijk ging voorleggen aan haar kerk, heeft alles te maken met een groeiend besef voor de eigen theologische traditie van de Evangelisch-Lutherse kerken. "De Lutherse kerken zijn belijdende kerken. Hun eenheid en wederzijdse erkenning is gebaseerd op het Woord van God en van daaruit op het erkennen van de fundamentele Lutherse belijdenisgeschriften – in het bijzonder van de Augsburgse Confessie – als normatief."⁵ Het gaat dus om eenheid en gemeenschap binnen en tussen kerken.

Daarbij is "instemmen met een belijdenis.. meer dan de formele erkenning van een leer. Kerken die de belijdenissen hebben ondertekend verplichten zich daarmee door dagelijks getuigenis en dagelijkse dienst duidelijk te maken dat het evangelie hen gemachtigd heeft om als volk van God te leven."⁶ Doel en enig bestaansrecht van de Kerk is volgens Lutherse traditie "de verkondiging van het evangelie door Woord en Sacrament in de gehele wereld."⁷ Bij een belijdenis nu gaat het volgens de COS-ELK niet om het vaststellen van nieuwe geloofswaarheden, maar om de interpretatie van het geloof van alle tijden in de huidige tijd, opdat de kerk zelf en haar leden weer in staat zullen zijn om haar opdracht te vervullen."⁸

Bonhoeffer

In de meer recente kerkgeschiedenis bleek – naast de eerder aangehaalde verklaring inzake de apartheid van de Lutherse Wereldfederatie – vooral de argumentatie van Dietrich Bonhoeffer in de jaren dertig heel inspirerend. Het COS-rapport vat als volgt sa-

men⁹:

"De kerk bestaat alleen...als kerk die zich bekent tot haar Heer en tegen Zijn vijanden. De belijdenis van de Heer kan dus het trekken van grenzen nodig maken. Maar de vraag naar de grenzen van de kerk is eigenlijk vreemd aan haar wezen... De kerk kan niet vooraf aangeven waar haar grenzen liggen, zij kan alleen achteraf vaststellen dat de grens overschreden is... Een beslissing over de grenzen van de kerk op grond van de belijdenis is een daad van barmhartigheid tegenover de mensen zowel binnen als buiten. Zij geschiedt op die plek waar de vijand dreigt in te breken in de kerk om haar te vernietigen..."

Dar es Salam heeft zo'n grensoverschrijding in het geval van Zuid-Afrika vastgesteld – en de consequenties getrokken: "Onder normale omstandigheden kunnen christenen ten aanzien van politieke vragen verschillende opvattingen hebben. Maar politieke en maatschappelijke systemen kunnen perverteren en onderdrukkend worden, zodat het in overeenstemming met de belijdenis is om zich daartegen op te stellen en te werken aan verandering."¹⁰

3. Het begin van de discussie

Het nu verschenen rapport (1988) van de COS-ELK is de uitwerking van een vorig jaar aangeboden concept. De kritiek op het concept concentreerde zich op twee belangrijke punten.

Met betrekking tot de theologie: de "status confessionis" (het moment waar de kerk moet belijden om de eenheid in haar getuigenis te bewaren) veronderstelt volgens Lutherse traditie¹¹ de "status controversionis". – Maar kan worden aangetoond dat in de kerk een conflict over het arm-rijk-vraagstuk zo hoog is gelopen dat zij gedwongen is tot belijdend spreken?

Met betrekking tot de economie is een diepgaande analyse vereist, wil men deze "controversio" aantonen:

immers het punt waar "de vijand dreigt in te breken in de kerk" kon door Luther of Bonhoeffer geïdentificeerd worden met binnenkerkelijke instituten, terwijl heden ten dage de kerk als geheel met al haar leden te maken heeft met de gevolgen van een economisch systeem dat de hele samenleving bepaalt.

De bedoeling van het concept van 1987 was reeds om een "proces van belijden"¹² op gang te brengen waarin verder gewerkt kan worden aan deze vragen. In de discussie tot nu toe is de kwestie van een belijdenis in deze zaak niet van de hand gegaan: de cruciale vraag is veel meer of dit nu al en in Nederland aan de orde is.

Belijden als bevrijdende daad

In het rapport *Op weg naar een kerk die solidair is met de armen: ons belijden en beleid in het geding* poogt de COS-ELK haar analyse van de wereld waarin wij leven te beoordelen in theologische categorieën. Het conflict in de kerk wordt duidelijk als men beseft, dat de tegenstellingen tussen arm en rijk *binnen* de kerk aanwezig zijn, zeker als men serieus neemt, dat de Kerk van Jezus Christus veel ruimer is dan (bijvoorbeeld) de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden. Van daaruit zegt de commissie: "Midden in die Kerk van Jezus Christus kunnen wij een onoverbrugbare kloof ontdekken...De kerk is zelf zodanig verweven met het heersende stelsel dat zij in feite steeds minder in staat is om haar opdracht te vervullen",¹³ namelijk het evangelie te verkondigen in de wereld.

In de lijn van onder anderen Goudzwaard of Duchrow¹⁴ wordt de ideologie van welvaart en vooruitgang achter de huidige economische orde beschreven als afgoderij in bijbelse zin: "De gevolgen van de heersende wereldorde lijken sprekend op de gevolgen van de afgodendienst in de bijbelse verhalen."¹⁵ Daar de kerk

deel uitmaakt van de samenleving staat zij voor de keuze tussen God en afgod: "Met de ongewilde inbreuk van de afgod komt ons kerk-zijn in het gedrang."¹⁶ In die situatie wordt een belijgend spreken van de kerk een bevrijdende daad voor arm en rijk: "Het lijkt ons een pastorale taak van de kerk om nu de bevrijdende boodschap van de Messias der Armen opnieuw te trachten te verwoorden."¹⁷

Een proces van belijden?

Het pleidooi van de COS voor een "verklaring met belijgend karakter" ligt op tafel. Voordat de Synode zich in november 1989 hierover zal buigen, tracht de Commissie Ontwikkelingssamenwerking, COS, alle gemeenten van de Evangelisch-Lutherse Kerk te bezoeken om haar rapport ter discussie te stellen en de mening van de gemeenteleden te polsen. Het begin is bemoedigend: een groot aantal gemeenten heeft inmiddels een delegatie van de COS uitgenodigd. Uit de eerste bezoeken komt een beeld van instemming met de grote lijnen van het rapport naar voren.

1. *Op weg naar een kerk die solidair is met de armen: ons belijden en beleid in het geding*, rapport van de Commissie Ontwikkelingssamenwerking van de Evangelisch-Lutherse Kerk (COS-ELK), juli 1988 p.31 (geciteerd als: COS-rapport. Verkrijgbaar: Zuidende 43, 1141 VG Monnickendam)

2. *Op weg naar een kerk die solidair is met de armen. Jaartheme 1985/86 van de Evangelisch-Lutherse Kerk*, uitg. COS-ELK, 1985 (geciteerd als: COS-werkboek)

3. *Heel de wereld. Op weg naar een kerk die solidair is met de armen*, uitg. Commissie Gemeentetoerusting 1987 (verkrijgbaar: zie noot 1)

4. COS-werkboek, p.7

5. Verklaring *Zuidelijk Afrika: confessionele integriteit* van de 6de Assemblee van de Lutherse Wereldfederatie, Dar es Salam 1977, vertaald uit: E. Lorenz (red.), *The Debate on Status Confessionis*, Genève (LWF-studies) 1983, p.11. In deze verklaring spreekt de Assemblee uit dat de apartheid het belijden van de kerk raakt.

6. idem

7. Ordeningen voor de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, Prae-Ambulair Artikelen III.

8. COS-rapport, p.21

9. idem

10. a.p. (noot 5)

11. aldus de bundeling van Lutherse belijdenisgeschriften, de "formula concordiae" uit 1577 in artikel X.

12. Deze term werd geïntroduceerd door U. Duchrow in zijn boek: *"Weltwirtschaft heute - Ein Feld für Bekennende Kirche?"*, München 1986

13. COS-rapport, p.19

14. B.Goudzwaard, *Genoodzaakt goed te wesen*, Kampen 1981. U. Duchrow/G. Liedke, *Schalom*, Stuttgart 1987 (de Nederlandse vertaling verschijnt in najaar 1988 onder de titel *Sjaloom, de mens en gerechtigheid, de volkeren vrede*, bij Boekencentrum, Den Haag).

15. COS-rapport, p.19

16. idem, p.20

17. idem, p.22

Ds. Chr.H. Rave (34) studeerde theologie in Heidelberg, Tübingen en Amsterdam (UvA). Doctoraal examen 1980 in Duitsland, kerkelijk examen en ordinatie 1982 in de Evangelisch-Lutherse Kerk in Nederland. Sinds 1981 "functionaris gemeentetoerusting i.z. ontwikkelingssamenwerking", daarnaast 1984-1987 predikant te Monnickendam.

Belijden van onderop. Een oproep voor een belijdenisgroep met de slachtoffers van het economisch systeem

Het is verbijsterend, dat in de beleidsorganen van de kerken de direct getroffen niet aan bod komen. Gelovige minimumloners, werklozen, daklozen, arbeidsongeschikten zitten in hoge kerkvergaderingen niet aan tafel. En de kerken moeten toch luisteren naar de slachtoffers, zo getuigt men alom. Koetsier beschrijft vanuit het industrie-pastoraat ervaringen van gelovige reflectie op het economisch systeem. Hij doet een oproep aan de Raad van Kerken om met de slachtoffers een proces van reflectie op gang te brengen om tot een belijdende uitspraak van de kerken te komen.

De vraag naar de noodzaak van een belijdende uitspraak van kerken inzake de economische orde wordt vandaag terecht gesteld. De tijd – kairós! – lijkt gekomen om een proces te starten binnen de kerken dat leidt tot een gelovig "nee" tegen een kapitalistische wanorde, die jaarlijks miljoenen slachtoffers maakt in arme en rijke landen. Duchrow en vele anderen roepen daar de kerken terecht toe op. We weten nu genoeg waartoe de dominantie van het "vrije marktmechanisme" leidt, met name nu dit in de tachtiger jaren weer zo sterk wordt beleden. Tegenover de belijdenis van de vrije markt, de economische groei, kapitaal en techniek zullen de kerken hun duidelijk "nee" moeten stellen. Het "nee" roept echter tegelijk om een "ja" tegenover een orde die vrede, gerechtigheid en heelheid van de schepping bevordert en eerbiedigt. Het conciliair proces voegt nauwelijks iets toe aan bestaande programma's en acties als het hart van het geloof in belijdende uitspraken niet in het geding komt. We zullen ons natuurlijk moeten realiseren, dat dit een moeizame weg zal zijn. Okke Ja-

ger heeft terecht in *Hervormd Nederland* de verzuchting geslaakt: "Als er al zoveel deining ontstaat als het militarisme wordt bekritiseerd, lieve help, wat staat ons dan te wachten als het kapitalisme – een systeem waardoor armoede in de derde wereld onvermijdelijk wordt – wordt aangepakt?"¹

De gelovigen van de onderkant

Met deze moeilijkheden zullen wij ons in dit artikel echter niet bezighouden. Hier stellen wij een andere vraag aan de orde: waar en hoe zijn gelovigen aan de onderkant van de samenleving bezig met de vragen van geloof en economische orde? Zij behoren immers met name tot de categorie van de slachtoffers, hetzij doordat zij als loonafhankelijken de gevolgen ondervinden van deze orde, hetzij doordat zij reeds zijn uitgeschakeld als werklozen of arbeidsongeschikten.

Als wij de wijdverbreide stelling, dat de kerken allereerst moeten luisteren naar de slachtoffers, hier in praktijk brengen, moeten wij dus deze groeperingen eerst aan het woord laten.

Het is daarom eigenlijk verbijsterend, dat in de beleidsorganen van de kerken de direct getroffen en niet of nauwelijks aan bod komen.

Synodes en andere hoge kerkvergaderingen praten veel over de slachtoffers, soms zelfs met de slachtoffers, maar tellen die slachtoffers niet in hun midden. We raken hier een cruciaal punt: is het mogelijk belijvende uitspraken over onze economische orde te doen, zonder de slachtoffers daarvan er direct bij te betrekken? Het antwoord luidt: nee. Zeker in een conciliair proces zal de stem van de meest betrokkenen – een woord dat wellicht de voorkeur verdient boven het met zieligheid geassocieerde slachtoffers – zeer krachtig mee moeten spreken.

DISK

DISK – de Dienst in de Industriële Samenleving vanwege de Kerken – is door de manier waarop zij bezig is in de marge van kerk en samenleving, in staat om op te vangen wat er leeft in kringen van arbeiders en uitkeringsgerechtigden. Deze mensen zijn actief in plaatselijk en landelijk arbeidspastoraat. DISK probeert dat door te seinen naar de institutionele kerken. De ervaringen op de werkvloer en in de wachtkamers van sociale diensten en arbeidsbureaus worden door sommigen wel degelijk opgenomen in een gelovige reflectie. Zo kan men spreken van een theologie van onderop, zoals die toch ook in ons land wordt beoefend.

Zevenbergse Conferentie

Een voorbeeld daarvan is de Zevenbergse Conferentie. Zij noemt zichzelf "een beweging van gelovige arbeiders, mannen zowel als vrouwen – en anderen, die met ons solidair zijn – die elkaar opzoeken, hun verhalen vertellen en kijken 'of er wat aan te doen is'. De naam is ontleend aan de plaats van de eerste landelijke conferentie (1982). De 'beweging' is ontstaan uit onvrede: de kerken hadden ons niets meer te zeggen, zij

spraken onze taal niet; onze taal werd in de kerken niet meer verstaan en onze problemen werden er niet verwoord".²

De Zevenbergse Conferentie riep in 1982 de katholieke bisschoppen op, een Zondag van de Arbeid in te stellen rondom 1 mei. De bisschoppen gingen daar op in en inderdaad wordt sinds 1984 materiaal voor een dergelijke zondag naar pastores en predikanten toegezonden. De protestantse kerken – die in DISK samenwerken – gingen niet over tot het instellen van een Zondag van de Arbeid, maar zenden wel de brochure voor de vieringen op een zondag in de buurt van 1 mei of de Biddag voor Gewas en Arbeid naar gemeenten en predikanten.

Open brief

Ook in 1988 kwam de Zevenbergse Conferentie weer bijeen. Zij stelde een Open brief samen, die zij richtte aan de Raad van Kerken, de Katholieke Bisschoppenconferentie, de Generale Synodes van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken, tot pastores en predikanten, medewerkers en allen die bondgenoten willen zijn.

In de brief wordt geconstateerd, dat wij voortdurend worden opgeroepen de armen in de Derde Wereld te helpen. De Bijbel leert ons ook bij de armen te staan. Maar, vervolgt de brief, de armen en verdrukten zijn ook om ons heen: "Wij, mensen van de Zevenbergse Conferentie vragen hier en nu nadrukkelijk uw aandacht en ondersteuning voor de materiële en geestelijke nood van al die mensen, die al langdurig van een minimaal inkomen moeten leven, maar ook van al die mensen, die door hun werk in de verdrukking raken. Arbeiders worden tegen elkaar uitgespeeld. Jonge mensen, die aan het werk willen, staan voor gesloten deuren. Wat is hun toekomst? Op hoog niveau worden beslissingen genomen om bedrijven wel of niet te sluiten, af te slanken en/of te herstructureren. Daarbij

wordt nauwelijks of geen rekening gehouden met wat dit voor het personeel betekent. Integendeel: hoe minder werknemers, hoe beter voor het bedrijf! Méér winst, dat telt! De overheid steunt dit volop. Miljarden steun zijn in initiatieven van het bedrijfsleven gestopt (WIR). Tegelijkertijd worden mensen die, om wat voor reden dan ook, niet in die initiatieven in te passen zijn, naar een minimuminkomen gebracht. Vele miljoenen worden bezuinigd op voorzieningen, waar juist deze mensen op moeten terugvallen (bijvoorbeeld bij arbeidsongeschiktheid, baanloosheid, enzovoort)'' Geklaagd wordt dat de moeizaam bevochten medezeggenschap in de bedrijven aan de wilgen wordt gehangen. Enkelen beslissen over velen.

Verhef uw stem

De samenstellers roepen om een betere samenleving:

- waarin mensen, voor wie geen werk is, niet in een hoek worden geschoven,
- waarin mensen, die wel werk hebben, niet alleen als een kostenfactor worden beschouwd,
- waarin mensen niet als "domme krachten" worden gezien, die nergens verstand van hebben.

De schrijvers zoeken steun bij kerken en kerkmensen, maar ook bij degenen, die zelf de klappen oplopen ten gevolge van het gevoerde beleid. Zij putten hun geloof uit de Bijbel: "Wij weten ons daarbij gesteund vanuit de H. Schrift. Daar ontdekken wij, dat ons economisch leven moet dienen tot behoud en herstel van de menselijke waardigheid en de rechten van de mens op leven, voedsel, kleding, huisvesting, onderwijs en werk." De brief eindigt met de klemmende oproep: "Help ons, verhef uw stem, doe mee in de discussie en de strijd, die moet leiden tot een betere samenleving, waarin plaats is voor allen."³

Reacties 1

Het is sinds de datum van deze publi-

katie – april 1988 – opvallend stil gebleven. Mij althans zijn geen reacties van kerken en kerkleiders bekend. Terwijl toch het conciliair proces een uitgezochte gelegenheid is om bij deze brief aan te sluiten en te zien hoe deze hartekreet kan worden opgepakt en uitgewerkt in de richting van een duidelijke plaatsbepaling – belijden – van de kerken. Gelovige arbeiders spraken hier in feite al hun belijdenis uit, dat zij de Schrift zien als de openbaring van de God, die partijganger van de armen is en kiest voor de verworpenen. Wat is het antwoord van de officiële kerken op deze geloofsuitspraak? Zijn ze bereid die tot de haren te maken? Delen zij de analyse van deze mensen die de loondienst en de arbeid in de fabriekshallen uit eigen ervaring kennen, dat de huidige economische orde en de economische politiek juist hen en de mensen buiten het arbeidsproces het hardste treft? Het zwijgen van de kerken lijkt veelzeggend. Het lijkt een bevestiging van het feit, dat de leidinggevendenden in de kerken, zowel landelijk als plaatselijk, de arbeiderswereld slecht kennen en ook het sociaal-economisch terrein beschouwen als een terrein vol voetangels en klemmen, waarop hun ook de deskundigheid ontbreekt.

Manifest "Kijk uit DISK"

Enkele jaren eerder (1985) had het landelijk DISK een manifest gepubliceerd,⁴ dat het resultaat was van de besprekingen in een door de jaarlijkse landdag van DISK ingestelde stuurgroep DISK-in-beweging. De stuurgroep was hoofdzakelijk samengesteld uit mensen van de werkvloer, aangevuld met enkele bedrijfspastores. Het was uitdrukkelijk de bedoeling, dat de stem van de "mensen van anderen" sterker in het beleid van DISK zou meespreken. Ook het bedrijfspastoraat loopt het gevaar, dat visie en beleid worden bepaald door "apparatsiks" en niet door de mensen, om wie het feitelijk gaat.

Het manifest zegt in hoofdlijnen hetzelfde als de eerder aangehaalde "Open brief". Het stelt het economisch systeem aan de kaak dat "alles te maken heeft met de noodzaak van economische groei, met concurrentie en winsten. De vrije ondernemingswijze productie is hierop gebaseerd. De productieverhoudingen zijn hierop vastgelegd. Ons eigen denken is, mede door onze scholing, hiervan doordrenkt."

Er wordt op gewezen, dat het lijkt alsof we hier te maken hebben met een onafwendbare natuurkracht. Alsof God het zo gewild heeft. Alsof het zo alleen kan en zo alleen goed is. Hier klinkt iets door van het religieus karakter, zoals dat in de economische orde met haar doctrinaire en deterministische kenmerken tot uiting komt. We horen er Arend van Leeuwen en Frans Hinkelammert in terug. Het manifest leest de Bijbel als "een oproep de weg te gaan, die God met zijn volk is gegaan: weg uit het slavenbestaan".

Andere toekomst

Het manifest kiest voor een andere toekomst, gekenmerkt door:

- "de fundamentele ontkenning van de ondergeschiktheid van mensen aan het kapitaal. Het credo van ons economische systeem verdraagt zich niet met het bijbelse credo,
- de radicale afwijzing van het bestaan van meerder- en minderwaardige mensen,
- de keuze aan de kant te staan van de slachtoffers."

Er klinkt hoop in het manifest: "een omkering van het huidige economische systeem en de daarbinnen heersende verhoudingen. Verliezers worden winnaars. De laatsten worden de eersten".

Reacties 2

Op dit manifest zijn wel enkele reacties bekend, omdat het in verschillende beleidsorganen is besproken. Die reacties waren als regel afwijzend; de beoordeling varieerde van: onge-

nuanceerd, niet in overeenstemming met de feitelijke situatie, een verteekening van ons economisch systeem, marxistische kretologie, tot een activistische theologie, die haar heil verwacht van het menselijk handelen en niet van God, een onbijbels zondebesef, dat de oorzaak van het kwaad in de structuren zoekt en niet in het hart van de mens. Slechts enkelen erkennen er een authentiek getuigenis in van gelovige arbeiders, die hun radicale maatschappijkritiek voeden uit een omgaan met de Bijbel als boodschap van bevrijding voor verdrukten.

Theologische noties

In DISK kringen werd, met behoud van de sociaal-economische analyse die in het manifest wordt verwoord, toch de behoefte gevoeld aan een diepere bijbels/theologische onderbouwing. Ter gelegenheid van een bijeenkomst van het landelijk DISK reikte prof.dr. Rob van Kessel een vijftal noties aan.⁵ Hij ging daarbij uit van paradigmata, verklaringsmodellen, van de bevrijdingstheologie en de politieke theologie. Ik noem ze hieronder kort:

1. De ontprivering van het geloof. De burgerlijke theologie maakt van het heil een individueel gebeuren. Het gaat echter in een bijbelse bevrijdingstheologie om de vermaatschappelijking van het heil. Dat is niet in strijd met persoonlijk geloof, maar de uitkomst ervan.
2. Geloven in termen van emancipatie en bevrijding. De bevrijdingstheologie kent drie dimensies van bevrijding: tot armoede en onderdrukking; tot zelfrespect en eigen waardigheid en tot solidariteit en gemeenschap.
3. Ontideologisering, een bewustwording omtrent een ideologische manier van omgaan met de Bijbel, zoals die zo vaak in de kerk geïmplementeerd wordt, waardoor het Woord misbruikt wordt om de status quo te handhaven.

4. Het handelen als de kennisbron van de christelijke leer. Vanuit de ervaringen van mensen-ondersdruk komen nieuwe inzichten op omtrent wat geloven is.
5. De poging om de kerk te begrijpen als een nieuwe gemeenschap, als een werkzaam teken van hoop in en een "sacrament" voor de wereld, als een gemeenschap die onze tijd vooruit is.

Concreet voorstel

De twee beschreven documenten, alsmede de door Rob van Kessel aangeleverde bevrijdingstheologische noties, leveren de bouwstenen voor een groei naar een bevrijdend spreken van de kerken omtrent de economische orde.

Hoe nu verder? Ik wil daarover een concreet voorstel doen. De Raad van Kerken, de belangrijkste initiator en stimulator van het conciliair proces, nodigt een aantal betrokkenen – uit de kringen van de Zevenbergse Conferentie en het programma "de Arme kant van Nederland" – uit om te verwoorden hoe zij in de actualiteit van het geloof de sociaal/economische werkelijkheid beleven. Deze belijdenisgroep laat zich daarbij bijstaan door enkele door de betrokkenen zelf te kiezen theologen. Het aldus ontstane getuigenis wordt vervolgens aan de Raad en de lidkerken aangeboden. Deze leggen het op vergelijkbare wijze als de brief van de Amerikaanse bisschoppen over de economie, voor aan de diverse kerkelijke en maatschappelijke gremia. Het resultaat wordt uiteindelijk aan een beeraad (concilium) van kerken en betrokkenen voorgelegd. Als het aan-

vaard wordt krijgt het het karakter van een belijdende uitspraak van de kerken inzake de economische orde. Het "processus confessionis" loopt uit op een "status confessionis". En we herinneren ons: de confessor is martus, getuige en mogelijk martelaar. Het gaat er voor de kerk om: to be or not to be!⁶

1. Hervormd Nederland, 3 september 1988.
2. De citaten zijn uit *Open Brief van de Zevenbergse Conferentie*, stencil, april 1988; zie nader noot 3.
3. De *Open Brief* wordt verspreid door de Rotterdamse leden van de Zevenbergse Conferentie: Frans Bruijs, Halsterenstraat 4, 3086 NR Rotterdam en Jaap Tuk, Huigendijk 16, 3079 JH Rotterdam.
4. Manifest *Kijk uit DISK*, 1985, uitgave landelijk Bureau DISK, Noordermarkt 26, 1015 MZ Amsterdam.
5. gepubliceerd in een recente brochure van het Landelijk Bureau DISK *Kijk op DISK*, Amsterdam 1988.
6. Een voorbeeld van een geschrift, dat zo'n belijdend karakter zou kunnen krijgen is het in april 1988 verschenen: *Die Dominanz des Ökumenischen durchbrechen – In Gerechtigkeit investieren, Plädoyer im konziliarem Prozess* geschreven door de Westduitse groep Plädoyer für eine ökumenische Zukunft. Het bevat bijbels-theologische kritiek op de economische orde in de Westduitse context. Sonderdruck der "Junge Kirche", eine Zeitschrift Europäischen Christen, 2800 Bremen 1, Mathildenstrasse 86, DM 2,- incl. porto.

Dr. C.H. Koetsier (1932) was van 1966-1968 kadervormingspredikant in Indonesië. Van 1969-1977 was hij secretaris voor kerk en ontwikkelingssamenwerking van de Gereformeerde Kerken in Nederland. In 1975 gepromoveerd op het proefschrift "Zending als dienst aan de samenleving". Van 1978-1984 was hij predikant voor oecumene, toerustingswerk en oude wijken-pastoraat in de classis Amsterdam. Thans is hij directeur van DISK, Dienst in de Industriële Samenleving vanwege de kerken. Dertien jaren was hij lid van de redactie van Wereld en Zending, waarvan één jaar (1978) eindredacteur.

Verzuim en Verwachting, een nabeschouwing: van grote woorden naar kleine profetische stappen

Twee leden van de Werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking proberen aan het slot van dit thema- nummer conclusies te trekken, bescheiden en dringende conclusies: kerken zijn betrokkenen in het economisch systeem, kerken moeten veel meer economische basiskennis verwerven, herkenbare stappen tot aanpak van het wereldeconomisch systeem zijn haalbaar, klein maar profetisch.

1. Afscheid van de onschuld

"Verzuim en Verwachting" is niet alleen het thema van dit nummer van *Wereld en Zending*, het was allereerst het thema van de viering van het 20-jarig bestaan van de Werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking van de Raad van Kerken in Nederland, in oktober 1987. Het was een groep van bewogen theologen, sociologen en economen, die in 1967, nog vóór de Assemblee van de Wereldraad van Kerken in Uppsala, zich al bewust waren van het verzuim, het niet-zien, het zich geen renschap geven van de "tekenen van de tijd" – aldus De Lange in zijn bijdrage aan dit nummer – maar tegelijkertijd een groep mensen die zich bewust was dat het anders moest en kón.

In de afgelopen twintig jaar is de Werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking (K en O) binnen de kerken in ons land – naast andere – één van de fora geweest waar, vooral geïnspireerd door de Wereldraad van Kerken maar in toenemende mate ook door bepaalde stromingen binnen de rooms-katholieke kerk, niet alleen werd nagedacht over het verzuim – de toenemende tegenstelling tussen arm en rijk in deze wereld – maar waar ook de verwachting leefde het denken over en het beleid ten

aanzien van ontwikkeling binnen de kerken en bij de overheid ter discussie te kunnen stellen.

Beleidsbeïnvloeding en bewustwording zijn grote woorden, dat zijn we ons vandaag meer bewust dan in 1967, zoals De Lange's bijdrage aan dit nummer zo duidelijk stelt. Intussen hebben we allang "afscheid genomen van de onschuld" (Boesak) en weten we dat het wereldeconomisch systeem veel ingewikkelder, veel geraffineerder in elkaar zit dan we twintig jaar geleden konden vermoeden.

Wereldeconomisch systeem

Het wereldeconomisch systeem – zo blijkt uit Duchrow's bijdrage aan dit nummer, een weergave van zijn inleiding bij de jubileumbijeenkomst van de Werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking – is niet alleen veel dominanter dan we twintig jaar geleden dachten, maar heeft diepe religieuze wortels, zoals uit studies van onder anderen Van Leeuwen en Duchrow blijkt.¹

Tegenover een bijna religieus omhelzen van het huidige economische systeem bestaat een even groot risico van het radicaal en categorisch afwijzen ervan. Daarmee verdwijnt ook de verwachting, het geloof, de hoop dat we nog altijd de vrijheid

hebben om te kiezen om andere, nieuwe wegen in te slaan die leiden naar meer gerechtigheid. "Waar het geloof ontbreekt, verwildert het volk" (Spr. 29 vs 18).

Het haalbare

Het verbinden van het wereldwijde economische systeem met de vraag naar kerkelijk belijden is niet zonder pretenties, zoals in de bijdragen van Duchrow, De Santa Ana en Hoedemaker in dit thema-nummer duidelijk wordt gemaakt. En alleen al het thema "Verzuim en Verwachting" roept een niet geringe verwachting op. Het gevaar is dan aanwezig dat het initiatief blijft steken in grote woorden en – erger nog – dat het radicaal afwijzen van het heersende economische systeem ons zou kunnen afwenden van het werken aan het haalbare. De waarde van grote woorden – zoals ook dit thema-nummer – moet uiteindelijk worden getoetst aan de vraag wat zij kunnen betekenen om godslasterlijk onrecht dat mensen in deze wereld wordt aangedaan te verminderen. Een ambitieuze vraag, die ook de Werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking zichzelf de afgelopen jaren bij herhaling heeft gesteld, zonder daarop afdoend antwoord te vinden.

2. Kennen de kerken het systeem?

De rol van de kerk ten aanzien van een nieuwe internationale economische orde is al eerder ter discussie gesteld. De Santa Ana zei daarover enkele jaren geleden: "Een bijdrage vanuit de oecumenische beweging is: over deze nieuwe werkelijkheid praten, niet op ideologisch niveau, maar heel feitelijk".² In de CCPD³ merkten we, dat we te ideologisch spraken. We hadden het over visies en gingen daarover praten met directies van internationale bedrijven. Deze zeiden ons: "Je praat over dingen waar je niets van afweet. Je praat over de toekomst, maar hoe deze te realiseren, daar zeg je niets over".⁴

Gespreksronde

Ook in Nederland zijn de laatste jaren ervaringen opgedaan op het snijvlak van samenlevingsvragen en het bedrijfsleven. Te denken valt aan een gespreksenserie van de Werkgroep Transnationale ondernemingen van de Raad van Kerken met raden van bestuur van enkele van de grootste Nederlandse ondernemingen.⁵ Helaas kan worden geconstateerd dat die gespreksronde niet veel meer heeft opgeleverd dan de conclusie dat heren onder elkaar een goed gesprek konden voeren, maar eigenlijk langs elkaar heen praatten. Renkema concludeert: "Een duidelijke boodschap van de kerken aan de ondernemingen komt niet echt ter sprake. De discussie lijkt zich vooral te bevinden op het niveau van ideeën en visies".⁶

Vrijblijvend

Het voeren van dergelijke gesprekken op algemeen niveau is voor niemand bedreigend of verplichtend. Geen hongerige wordt gevoed als kerkeleiders verwijzen naar de wonderbaarlijke broodvermenigvuldiging. In het verband van de thematiek van dit nummer is een ernstige vraag of binnen de kerken wel voldoende gedetailleerde kennis bestaat rond de grote maatschappelijke vraagstukken van onze tijd – zoals het schuldenvraagstuk, de hongerproblematiek, het milieuvraagstuk en de snelle technologische veranderingen – en of deze kennis dan wel ten volle wordt benut. Kennis is macht en het is helaas zo dat kennis ook in handen is van de machtigen.

3. Kleine, maar profetische stappen

In de reeds genoemde gespreksenserie met Nederlandse ondernemingen werd de kerkelijke delegatie voorgehouden: "Jullie mogen dan de profeten zijn, maar wij zijn de koningen."⁷ Van Drimmelen constateert dat "... goede profeten meer doen

dan zeggen wat er in de samenleving fout is. Zij geven ook aan hoe zaken veranderd kunnen worden. 'Profetische' kritiek door de kerk verliest geloofwaardigheid als deze niet gepaard gaat met voorstellen om de situatie te verbeteren".

Concrete punten

Er zijn de laatste jaren dan ook meer toegespitste contacten geweest over vraagstukken die een onderdeel vormen van de hedendaagse mondiale wanverhoudingen. Te denken valt aan gesprekken van kerkleiders met de top van het Nederlandse bankwezen inzake leningen aan het Zuid-afrikaanse apartheidsregiem. Een ander voorbeeld wordt gevormd door de hevige discussies en strijd rond de agressieve verkooppraktijken van buitenlandse en Nederlandse babyvoedingsproducten in de Derde Wereld. In contacten met topambtenaren van Economische Zaken en Ontwikkelingssamenwerking zijn zinvolle en concrete gesprekken gevoerd over de UNCTAD-vergadering in Genève (1987).

Rondom de complexe schuldenproblematiek begint in (kerkelijk) Nederland de deskundigheid te groeien. En natuurlijk kunnen de activiteiten van het IOW (Interkerkelijk Overleg Wereldvoedselvraagstuk) hier genoemd worden, waarbij kortgeleden overeenstemming is bereikt met de Vereniging van koffiebranders in Nederland om een bepaald percentage zuivere koffie in alle koffiesoorten te mengen.⁸

Deelsucces

Deze initiatieven hebben gemeenschappelijk dat niet het gehele wereldeconomische systeem overhoop wordt gehaald – hoewel alle aangehaalde onderwerpen daarmee in nauwe relatie staan – maar dat eerst concrete deelanalyses worden gemaakt en vervolgens concrete stappen tot verandering worden bepleit. Succes begint meestal met deelsucces.

4. De economie van de eerste christenen

De discussie rond het wereldeconomische systeem spitst zich verder toe op de vraag welk alternatief er is. Is een terug naar de economie van de eerste christenen die lokaal en coöperatief was, haalbaar en realistisch? Je zou kunnen stellen, dat de economie van deze wereld beheerd wordt door de "economen van de onrechtvaardigheid".⁹ Wat is nu de positie van christenen en kerken ten aanzien van het economische systeem? Zij zitten er aan vast en al voor de discussie begint is er sprake van vuile handen: "Alle menselijke instellingen, met inbegrip van de economische orde en de kerk, zijn op elk niveau gecompromiteerd en verdorven". (Dickinson, p.343).

Dickinson stelt vraagtekens bij het alternatief van Duchrow, dat een terugkeer lijkt te zijn naar Handelingen 5. Afgezien van de ontwikkelings-economische bezwaren welke Dickinson noemt, is het de vraag of er niet zoveel "Ananias en Saffira" in onszelf en in het heersende economische systeem zit, dat de weg van Duchrow gedoemd lijkt dood te lopen.

Dubbele positie

Door de eeuwen heen hebben kerken zich bewegen op het terrein van de economie, bijvoorbeeld als kapitaalbezitter of grondeigenaar. In verschillende werelddelen en eeuwen was de kerk zelf een economische macht. Dit dwingt ons tot een weloverwogen oordeel over de economische macht van anderen in onze tijd. Kerken zelf en vele met de kerken verbonden organisaties over ontwikkelingsamenwerking zitten vandaag in een dubbele positie.

Enerzijds herbergen ze de profeten, die het "wee u" roepen over de machtigen en goddelozen, over hen die van de huidige economische wereldorde zelfs een religieuze zaak lijken te maken.¹⁰ Anderzijds zijn zij verbonden met datzelfde systeem en

hebben daarin niet zelden aanzienlijke financiële belangen. Kunnen kerkelijke ontwikkelingsorganisaties zich veroorloven het wereldeconomisch systeem te verketteren en dus niet meer gebruik te maken van het bankwezen en vliegmaatschappijen?

Avondmaal vieren?

De vraagstelling van dit nummer van *Wereld en Zending* brengt ons ook terug bij de discussie over "de kerk van de arme", die eveneens is geïnitieerd door de Wereldraad van Kerken. De Santa Ana maakt een onderscheid tussen enerzijds de "people's church", de kerk van de "ochlos", van het volk, en anderzijds de middenklaskerken in westerse landen. Zijn deze twee kerken te verzoenen? Of, met de woorden van Duchrow in zijn al aangehaalde boek: kunnen de ondervoede en de veelvraat samen het heilig Avondmaal vieren? Een vraag die hij in zijn boek zelf niet beantwoordt.

5. Het economisch abc: leerstof voor de kerken

De bedoeling van dit slotartikel is vooral om vragen te formuleren voor onszelf. Met de ambitieuze vraagstelling die Duchrow ons heeft voorgesteld, krijgen de kerken en de Werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking een volle agenda.

Het eerste agendapunt is daarbij na te gaan hoe de partners hier en in de Derde Wereld van onze kerken in Nederland die zelf de slachtoffers zijn van het wereld-economische systeem de vraagstelling rond de "status confessionis" beschouwen en concretiseren.

Op de agenda blijft voorts de belangrijke vraag naar het wezen van de kerk: kan er in het Westen sprake zijn van een kerk in solidariteit met de armen?

Zelfonderzoek

Een deel van het huiswerk van de Werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamen-

werking – en ook andere organisaties op het terrein van Kerk en Samenleving – betreft zelfonderzoek. Is de inhoudelijke kwaliteit aanwezig om de discussie over het wereld-economische systeem te concretiseren? Hoe is het gesteld met de eigen positie van kerken en christenen in het wereld-economische systeem? Weten we de weg naar de machten op economisch en politiek terrein en kunnen we hen professioneel benaderen?

Basisinzicht

Daarmee zijn we terecht gekomen bij één van Duchrow's concrete voorstellen, namelijk het leren van het economisch abc, dat wil zeggen leren zien, leren oordelen en leren handelen als startpunt van de route die de kerk op weg naar een mogelijk belijden op economisch gebied zal moeten gaan.

Steeds weer blijkt dat bij veel kerkleden, maar ook bij sommige kerkelijke beleidsmakers het basisinzicht in het functioneren van het wereld-economische systeem en z'n samenhangen met vraagstukken als milieu en vrede niet (of niet voldoende) aanwezig is.

Herkenbare stappen

Hoe is de onderlinge verhouding van de vragen naar gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping die in het conciliair proces centraal staan? Hoe verhouden schuldenvraagstuk, wereldvoedselvraagstuk en de rol van de grote financiers zich? Allemaal vragen die in het "economisch leren" ten behoeve van het "oecumenisch verstaan" aan de orde moeten komen. Daarvoor zal deskundigheid moeten worden opgebouwd – uiteraard in coalities met andere groepen zowel binnen als buiten de kerken – zodat we het abc van de internationale economie al stamelend leren spellen en leren uitspellen tot de laatste letter als basis voor ons oordelen en handelen. En dit spellen zal tot kleine, steeds duidelijk herken-

bare stappen kunnen leiden. Voor grote pretenties die we misschien twintig jaar geleden nog koesterden, is zeker geen plaats. Alleen op die manier kunnen discussie en actie binnen de kerken over het wereld-economisch systeem een poging zijn om het verzuim goed te maken en verwachting hoog te houden.

1. A.Th. van Leeuwen, *De nacht van het kapitaal*, Nijmegen 1984; U. Duchrow, *Weitwirtschaft heute-ein Feld für die Bekennende Kirche?* München 1986. Zie ook de bijdrage van de Santa Ana aan dit nummer.

2. Zie het interview van Coen Boerma met J. de Santa Ana in het themanummer van *Wending* over de NIEO, maart 1983, pag. 192-200.

3. De Commission on the Churches' Participation in Development van de Wereldraad van Kerken.

4. Zie voetnoot 2, p.199.

5. Zie het eindverslag van de Werkgroep: *Over de grenzen, de maatschappelijke verantwoordelijkheid van transnationale ondernemingen*, 1984.

6. D. Renkema, *Dialogo of Machtsstrijd? Kerken en agro-ondernemingen, een moeizame verhouding*, *Wereld en Zending*, 17 (1988) no.1, p.46.

7. Rob van Drimmelen, *The gospel of big business*, One World, WCC, juli 1988, pag.14.

8. Persbericht: *Koffiehouders en kerken op één lijn* van Vereniging van Nederlandse Koffiehouders en Theepakkers, 8 september 1988.

9. R.L. Haan, *Economie van de eerbied*, Ter Sprake reeks, Meinema, Delft 1985, p.42.

10. zie noot 7, "The gospel of big business".

Dr. C. van der Poort doceerde in de jaren zestig economie en statistiek aan de Université Libre du Congo in Kisangani, Zaïre. Hij was vele jaren directeur projecten en programmabeleid bij de medefinancieringsorganisatie ICCO. Hij werkte als consultant voor het Office on Resource Sharing van de Wereldraad van Kerken. Thans werkzaam als consultant bij Matrix Consultants in Development Management te Utrecht. Hij is voorzitter van de Werkgroep Kerk en Ontwikkelingssamenwerking van de Raad van Kerken in Nederland.

Drs. J. Bouke Wijbrandi (35) studeerde economie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Enkele jaren was hij verbonden aan OSACI, Oecumenisch Studie- en Actiecentrum voor Investeringen. In opdracht van de V. U. verrichtte hij onderzoek naar de integratie van vluchtelingen uit Eritrea en Ethiopië in Soedan. Hij is nu werkzaam bij de Stichting Oecumenische Hulp (SOH) te Utrecht voor de afdeling voedselhulp.

Kroniek Afrikaanse theologen over bevrijding

Een twintigtal docenten aan theologische opleidingen in Oost-Afrika, merendeels uit Oeganda en Kenya, kwamen in april 1987 in Rubaga in Oeganda bijeen voor een studie-conferentie over het thema *Bevrijding*.

Bestaansproblemen

Over het aspect *Bijbelse bevrijding* gaf Mergersa Guta, docent aan het Mekane Yesus Seminary in Addis Abeba, Ethiopië, een inleiding. Hij waarschuwde voor een overbeklemtoning van politieke en sociale aspecten die door de bevrijdingstheologen zozeer op de voorgrond worden geplaatst. Zelfs de bijbelse Exodus, de uittocht uit Egypte, is niet meer dan een stap op de weg naar de Sinai. De hervorming van de samenleving mag niet in de plaats komen van de bekering van het individu, maar moet er het gevolg van zijn. In de discussies verzette men zich tegen deze visie. Het gaat om de totale bevrijding van de mens. De lasten van de sociaal-politieke problemen zijn vaak zo groot, dat evangelisatie van de mensen onmogelijk is, wanneer men niet eerst deze bestaansproblemen probeert op te lossen.

Feministische bevrijdingstheologie

Johan Beks, van het St. Paul's United Theological College te Limuru in Kenya, sprak over *feministische bevrijdingstheologie*. Hij gaf de resultaten van een enquête bij de vrouwelijke studenten op dit College. Deze studenten klaagden, dat zij in de Kerk als "object" worden behandeld. Zij dienen er slechts toe, de mannen-hiërarchie te dienen en geld in te zamelen voor projecten. "Wij worden wel gezien, maar niet gehoord". De theologie en de theologische opleiding dient op de gehele Afrikaanse levensbeschouwing gebaseerd te zijn en sterker rekening te houden met het groeiende aantal vrouwelijke theologie studenten.

Authentiek Afrikaans

Bevrijding en de Onafhankelijke Kerken was het thema van Francis Mwaniki van het St. Thomas Aquinas' Seminary in Nairobi, Kenya. Het ontstaan van de honderden Onafhankelijke Afrikaanse Kerken beschreef hij als een reactie op het culturele imperialisme van missie/zending. Deze onafhankelijke kerken wilden de verwezenlijking van een authentiek Afrikaans Christendom en het behoud van de traditionele waarden. De deelnemers in de conferentie zagen het als een gevaar, dat de Onafhankelijke Kerken de bijbel letterlijk verstaan, maar als een positieve zaak dat zij een allesomvattende opvatting van verlossing hebben.

Theologen in Oost-Afrika blijken geen andere punten van discussie te hebben als hun collega's in Europa.

(Naar gegevens uit: *Theologie im Kontext*, Aachen, juni 1988.)

Aziatische theologen over Aziatische theologie

Inter-Religio Voor de vierde keer kwamen de leden van *Inter-Religio*, samenwerkingsverband van Christelijke Instituten voor Interreligieuze Ontmoeting in Oost-Azië, voor een studieweek bijeen, in september 1987 in Jakarta in Indonesië. Binnen het thema *de huidige situatie van de Aziatische theologie* lag het zwaartepunt van de beraadslagingen op het onderwerp dat tegenwoordig ook bij andere theologische instituten in Azië steeds weer in discussie is: *theologie beoefenen met Aziatische bronnen*. Daarbij besprak men een inventarisatie van de theologische opleidingen, de theologie docenten, de studieprogramma's, de knelpunten en de vooruitzichten. Het ging de deelnemers er vooral om, te ontdekken in hoeverre de niet-christelijke tradities in de theologische reflectie betrokken worden als een wezenlijk onderdeel van alle inspanningen voor contextualisering en inculturatie.

De 25 deelnemers kwamen uit acht OostAziatische landen: Indonesië, Hong Kong, Japan, Korea, Maleisië, Filipijnen, Taiwan en Thailand.

Naast academische reflectie werd in de studieweek ook veel tijd ingenomen door gebed en meditatie.

Identiteit

Robert Hardawiryana SJ, hoogleraar aan de Fakultas Teologi Wedabakti in Jogjakarta, hield de centrale inleiding *Op weg naar een theologie in Azië: de strijd om een identiteit*. In een drietal punten werd aan het slot het resultaat van de studieweek samengevat:

1. Bij een steeds groeiend aantal theologische docenten in Azië bestaat een sterk verlangen om de methoden, de resultaten en de verwachtingen van de laatste tien jaren van intensieve godsdienstige dialoog in de theologische studieprogramma's in te bouwen.
2. De kritiek op het al te sterk gevangen zijn van de Aziatische christenen en theologen in westerse theologische modellen, heeft een positieve uitwerking gehad en gaat nu daarheen, dat steeds meer jonge Aziatische theologen proberen, uit de rijkdom van hun eigen culturele en religieuze traditie op een creatieve manier de christelijke leer nieuw te formuleren.
3. Trouw aan de Aziatische bronnen vereist niet alleen geestelijke kracht en gevoeligheid, maar ook een gewetensvolle aandacht voor de hoogste wetenschappelijke eisen.

(Naar gegevens uit: *Theologie im Kontext*, Aachen, juni 1988.)

Zevende wereldcongres van missiologen: alleen studie of ook participatie in de missionaire beweging?

Tweehonderd missiologen uit zes werelddelen een week bij elkaar; dat is een zeer gemengd gezelschap. Jongeneel doet, als deelnemer, verslag. Alle stromingen waren aanwezig: protestant, katholiek, oecumenikaal, evangelikaal, enzovoort, en er was bij alle meningsverschil nauwelijks polarisatie. Gemeenschappelijk gebed en bezinning inspireerde en maakte ruimte voor discussie zonder verkettering. Een van de vraagstellingen was er: wat moeten missiologen doen, alleen studeren of ook participeren in de missionaire beweging? Deze vraag leidde tot de enige echt felle discussie onder de deelnemers. Redactie en lezers van *Wereld en Zending*, tijdschrift voor missiologie en missionaire praktijk, herkennen dit.

De *International Association for Mission Studies (IAMS)* heeft van 29 juni – 5 juli 1988 haar zevende congres te Rome gehouden. Zij heeft daar in het Augustinianum, Institutum Patristicum, Via S. Uffizio 25, bij de paus op de stoep, een pontificaal onderkomen gehad. Meer dan tweehonderd missiologen uit zes continenten, waaronder ca. twintig Nederlanders (inclusief niet-Nederlanders in Nederland docerend of studerend), hebben zich daar intensief bezig gehouden met het onderwerp van dit congres: *Christelijke zending op weg naar het derde millennium: het evangelie van hoop*.

In één van de komende nummers van *Mission Studies*, het officiële orgaan van de IAMS, zal uitvoerig verslag gedaan worden van wat zich in Rome op dit congres allemaal heeft afgespeeld.¹ In deze korte bijdrage geef ik alleen maar een eerste en tevens persoonlijke, dat is door een westerse bril bekeken reportage van dit gebeuren. Ik vraag hierin bovendien

enige aandacht voor wat aan dit congres voorafging (de 'Exposure experiences') en voor wat erop volgde (de 'project meetings').

1. Frustrerende en inspirerende zendingssituaties in Europa

Voorafgaande aan het eigenlijke congres van de IAMS te Rome is er niet alleen in Rome, maar ook in Nederland, Frankrijk, Denemarken, Duitsland en Zwitserland aan IAMS-leden gelegenheid gegeven om in kleine groepjes een werkbezoek van twee à vier dagen te brengen aan één van de negen uitgezochte missionaire projecten in de regio: een gemeenschap van leken in Rome, het Islam-apostolaat aldaar, de dienst der genezing aldaar, de basisbeweging in ons land, een huisgemeente te Bazel, het dialoog-centrum te Aarhus, en dergelijke.

Daar ik aan geen van deze activiteiten heb deelgenomen, kan ik hier geen verslag van mijn bevindingen doen.

Wel kan ik hier op grond van de ter congresse uitgebrachte verslagen stellen, dat de meeste van deze werkbezoeken aan deels frustrerende, deels inspirerende zendingssituaties in ons werelddeel aan hun doel hebben beantwoord (alleen was hier en daar het aantal deelnemers beneden de maat).

2. Missionaire spiritualiteit

Op de dag van aankomst en vertrek is er één, maar op de andere dagen zijn er twee "diensten" (worships) gehouden. Op de zondag echter is ieder zijn/haar eigen individuele weg gegaan: niet alleen vele rooms-katholieken, maar ook vele protestanten hebben zich toen naar de Sint Pieter begeven. Daarentegen heeft de kerk van de Waldenzen, niet ver van het Vaticaan gelegen, zich alleen maar over de komst van enkele protestanten uit Nederland, Indonesië, Frankrijk en Zuid-Afrika mogen verheugen. De afsluitende viering van de Eucharistie heeft in de catacomben plaatsgevonden.

Geen polarisatie

Spiritualiteit was een integrerend onderdeel van dit congres. Het meeste indruk op mij maakten niet de afzonderlijke bijbelstudies 's morgens (die vaak meer iets van een preek dan van een grondige bijbelstudie weg hadden) en ook niet de afzonderlijke dagsluitingen (die veelal de indruk wekten van het visitekaartje van het optredende continent te zijn), maar de geest van eendracht en gebed die nolens volens uit het geheel sprak. De niet geringe tegenstellingen tussen rooms-katholiek en protestant, en tussen "ecumenical" en "evangelical" vielen voor mijn gevoel grotendeels weg. Deze de kloof van ras, volk, taal en denominatie overstijgende spiritualiteit was volgens mij ook een van de belangrijkste redenen, dat mensen met een zo uiteenlopende geloofsovertuiging als de bevrij-

dingstheoloog prof. dr. Enrique Dus-sel enerzijds en de "evangelical" prof. dr. Peter Beyerhaus (Tübingen) anderzijds elkaar niet om de oren sloegen. IAMS schiep een zeer serene sfeer van missionaire spiritualiteit, die polarisatie grotendeels voorkwam en die daarom ten voorbeeld gesteld kan worden aan menige andere wereldwijde organisatie van christenen.

3. John Pobee: Hoop tegen hoop? Een bijbels perspectief

Op deze zevende IAMS-bijeenkomst heeft dr. Joan Chatfield (Hawaii) de voorzittershamer overgedragen aan Dr. John Pobee (Ghana; thans werkzaam bij de Wereldraad van Kerken te Genève), die reeds vice-voorzitter was. Pobee heeft in Rome het eerste hoofdreferaat gehouden: *Hoop tegen hoop? Een bijbels perspectief*.

Het thema van de hoop is in kerk en christelijke theologie niet nieuw. Het staat in elk geval sinds de bekende publicaties van Ernst Bloch² en Jürgen Moltmann³ op de agenda. In zijn opgewekte betoog sluit Pobee zich niet alleen aan bij Moltmann en bij meer recente auteurs als John Macquarrie⁴ en Walter Brueggemann⁵, maar baseert hij zich ook op de tweede assemblee van de Wereldraad van Kerken te Evanston (1954), die als thema had: Christus, de hoop van de wereld, en op de vierde assemblee te Uppsala (1968), die als thema had: Zie, ik maak alle dingen nieuw.

Hoop is bij Pobee zeer beslist geen abstract onderwerp. Hij plaatst dit in de context van de wereld waarin wij hier en nu leven, dat is in de context van wetenschap en technologie, van ongelof, van schending der menselijke waardigheid, van pluralisme, van cynisme en scepticisme, en mirabile dictu tegelijkertijd van een enorm wereldwijd religieus en spiritueel ontwaken.

Kenmerkend

Hoop is kenmerkend voor de bijbel, die overal en altijd in context gelezen moet worden. De Scheppergod van de bijbel is een God van hoop, die de wereld in de palm van zijn hand houdt. Hoewel er ook diverse tekenen van hoop in de seculiere wereld zijn, is Christus toch de hoop van de wereld, omdat in hem de Scheppergod zich voorbeeldeloos geopenbaard heeft. Gegeven dit bijbelse perspectief behoren christenen in zes continenten mensen te zijn die hopen

- vanwege het geloof in de Scheppergod, die, vol vitaliteit, onze partner is;
- vanwege het besef door deze zendende God geroepen te zijn; en
- vanwege de liefde en heiligheid die kenmerkend zijn voor de Scheppergod.

Karakteristiek voor de christelijke hoop in een wereld van wanhoop zijn de verwachting (die beslist niet met optimisme en calculatie verward mag worden), het vertrouwen, het geduld en de belofte.

Speurtocht

Elementen van de missionaire proclamatie van het evangelie der hoop zijn: a. de noodzaak om zich te bekeren – een eerste vereiste voor hoop – en b. de participatie in de eredienst als basis en dynamo der hoop. Aan de vooravond van het derde millennium roept Pobee theologen en missiologen uit zes continenten op tot een ware speurtocht naar symbolen en tekenen van hoop voor de mensheid, versus een leven en een cultuur zonder hoop.

De lezing van de nieuwe IAMS-voorzitter heb ik persoonlijk ervaren als een indringend appel en levensecht geloofsgetuigenis: hoop tegenover idolatrie, hopeloosheid, vervreemding, onderdrukking, en dergelijke.

4. Enrique Dussel: De toekomst van zending in het derde millennium

De tweede en tevens laatste pleno-lezing is gehouden door de kerkhistoricus prof.dr. Enrique Dussel uit Mexico. In zijn lange lezing is de gehele zendingsgeschiedenis op een zeer uitdagende wijze in een gloednieuw perspectief geplaatst (met verwijzing naar de theologie van de armen en de theologie van de bevrijding).

Drie tijdvakken

Dussel bekijkt de zendingsgeschiedenis niet met westerse ogen, maar met die van de Derde Wereld, vooral met die van Latijns-Amerika. Hij verdeelt haar onder in drie tijdvakken:

1. de eerste zes eeuwen, die onderverdeeld kunnen worden in a. de exemplarische tijd van "de kerk der armen" (echt missionair) en b. de ambivalente tijd van "het Christendom" (niet missionair);

2. de Middeleeuwen (de Islam bestormde, regionaliseerde, marginaliseerde en subordineerde toen het Christendom);

3. de nieuwe tijd (vanaf Columbus, die Amerika niet ontdekte – dat deden onder meer de Inca's –, maar binnenviel). De nieuwe tijd wordt vervolgens door Dussel in vier perioden onderverdeeld:

- a. het Portugees - Spaans mercantilistisch kapitalisme (vanaf 1492: het regionale en provinciale Christendom wordt de eerste wereldgodsdienst);

- b. het Centraal-Europese kapitalisme (vanaf het midden der zeventiende eeuw: het Christendom raakt "vertrouwd" met geld en profijt);

- c. de periode van Restauratie, imperialisme en evangelisatie (vanaf de conferentie te Berlijn in 1884/5): het proces van acceptatie van het Christendom in de Derde Wereld zet zich door;

- d. de periode van de transnationali-

sering van het kapitalisme (na 1945 onder invloed van de Verenigde Staten) het Amerikaanse Christendom heeft de dollars om wereldwijd zich missionair te presenteren.

Twee verschillen

Op tenminste twee punten verschilt de visie van Dussel met de gangbare handboeken van missie- en zendingsgeschiedenis.⁶ In de eerste plaats benadrukt hij, dat het Christendom tot 1500 een marginaal en provinciaal verschijnsel in de wereldgeschiedenis was, dat na de opkomst van de Islam bovendien geheel van deze wereldreligie afhankelijk werd; het had geen weet van wat zich in Amerika, Afrika ten Zuiden van de Sahara, Oceanië en grote delen van Azië afspeelde. En in de tweede plaats onderstreept hij (onder invloed van Marx), dat de expansie van het Christendom na 1500 niet alleen politiek (kolonialisme), maar ook en vooral economisch (kapitalisme) verklaard moet worden.

Vierde tijdvak

Volgens Dussel staan wij nu aan het begin van het vierde tijdvak in de geschiedenis van het wereld-Christendom. Dit wordt ingeluid door a. het einde van het kolonialisme en b. de crisis van het kapitalisme (een derde deel van de wereldbevolking leeft nu al in een socialistisch staatsbestel). Op de politieke emancipatie van de Derde Wereld moet nu nog een technologische en economische emancipatie volgen. In het derde millennium na Christus gaat het voor kerk en Christendom om de volgende ontwikkelingen:

- van een "Europa-centrisch" Christendom naar een "multi-centrisch" Christendom, dat niet meer gekenmerkt wordt door hegemonie, maar door creativiteit, solidariteit en contextualiteit;

- van agressieve "uitwendige" zending overzee (door het westers Christendom) naar ootmoedige "inwendige" evangelisatie in de eigen omge-

ving (door alle kerken in de wereld);
- van een "kwantitatieve" uitbreiding over de aardbodem naar een "kwalitatieve" verdieping, die erop gericht is om het centrum van elk volk en elke cultuur te confronteren met en te bekeren tot het evangelie;

- van een "klassiek" missionaire houding (gevangen in kapitalisme) naar een "nieuwe" missionaire attitude, die zich door nederigheid en door luisteren zoals het een discipel betaamt onderscheidt en die op nieuwe taken voorbereid is.

Het komt in het derde millennium aan op universele solidariteit (koinonia) tussen de nationale en lokale kerken, op echte wederzijdsheid, op pluriforme medeverantwoordelijkheid van allen voor allen, en dergelijke.

Het nogal polemische betoog van Dussel heb ik enerzijds verstaan als een roep om herschrijving van de kerk- en zendingsgeschiedenis en anderzijds als een schreeuw om herijking van de missiethologie. Het heeft meer tongen losgemaakt dan het vrij theoretische betoog van Pobee. Het trekt een conclusie, die lang niet iedereen voor zijn/haar rekening wil nemen: in het derde millennium is de "arme" de evangelist en de kerk van de armen de kerk die mensen brengt tot geloof.

5. Werkgroepen

Behalve de twee grote lezingen waren er ook negen werkgroepen. Deze werden niet na, maar naast elkaar belegd, zodat iedereen zelf moest kiezen. De werkgroep "Economie, evangelie en cultuur; op weg naar een Europese bevrijdingstheologie" werd voorgezeten door een Nederlander (dr. R.L. Haan).

Onderwaardering

Zelf heb ik deelgenomen aan de werkgroep "Vijfhonderd jaar zending – een nieuw begin" (1492 e.v.), onder voorzitterschap van Dussel. In deze werkgroep is onder meer opgemerkt, dat met name in Afrika het grootste

deel van het zendings- en evangelisatiewerk niet door blanke zendelingen/missionarissen uit het Westen, maar door Afrikaanse christenen zelf verzet is. Ook dit gegeven vraagt om een herziening van allerlei gangbare opvattingen over de uitbreiding van het Christendom in de Derde Wereld, die het aandeel van de westerse zendingen in de zendings/missiearbeid aldaar stelselmatig overgewaardeerd en die van Afrikaanse christenen continu ondergewaardeerd hebben. Ook is in deze groep gesproken over nieuwe vormen van coöperatie binnen IAMS, gegeven het feit dat thans zowel in Afrika als in Azië en in Latijns-Amerika eigen organisaties voor de beoefening van de kerk- en zendingsgeschiedenis bestaan die deze geschiedenis vanuit Derde Wereldperspectief willen herschrijven. Vanuit Ghana werd in de laatstgenoemde werkgroep ook grote belangstelling getoond voor de exploratie van de geschiedenis van Johannes Capitein (1717-1747), die als één der eerste negers theologie studeerde en in 1742 te Leiden een proefschrift verdedigde, dat de slavernij niet in strijd achtte met de christelijke vrijheid.⁷

6. Missionaire beweging en/of missionaire studiekring?

Voor het eerst in de geschiedenis van IAMS-congressen werd op dit congres aan de deelnemers een "conference statement" ter aanneming voorgelegd, dat door Pobeë, dr. David M. Conway (Selly Oak Colleges Birmingham) en dr. Samuel Rayan S.J. (India) bleek te zijn opgesteld. Dit document leidde tot de enige echt felle pleno-discussie. In dit werkstuk werd zonder omwegen gepoogd om een holistisch perspectief voor zending in het derde millennium te formuleren, dat voor IAMS-leden als theologisch uitgangspunt zou kunnen en moeten dienen voor a. hun bezig-zijn in zending/missie en b. hun bestuderen van zendings/missievraagstukken.

Studie contra participatie

Deze pleno-discussie ging over de identiteit van IAMS. Vooral de professoren in de missiologie benadrukten, dat IAMS bedoeld is als een studievereniging en niet als een orgaan van de Wereldraad van Kerken of iets soortgelijks. Duidelijk kwamen hier tegenover elkaar te staan personen die aan academische bestudering van zendingsproblematieken in internationaal verband voorrang geven én personen die prioriteit toekennen aan participatie in de wereldwijde missionaire beweging, gebaseerd op een persoonlijk en collectief "commitment" voor Christus als Heer en voor de missio Dei. Ofschoon na deze discussie vele hooggeleerden verwachtten, dat genoemd document zou worden teruggenomen, geschiedde dit niet. Het kreeg enkel een andere titel: "Some concerns and pointers from the conference" en werd in een enigszins gereviseerde vorm als aide mémoire aan de congresgangers meegegeven naar huis.

Geëngageerde wetenschap

Wat door dit document van IAMS-leden verlangd werd en wordt is: het leren zien van de werkelijkheid met de ogen van de armen, onderdrukten en gemarginaliseerden; het verstaan van de zending als de taak van alle christenen waar ook ter wereld; het erkennen van de bijdragen van vrouwen aan kerk en maatschappij; en het leggen van nieuwe contacten met aanhangers van andere godsdiensten in de wetenschap dat een theologie van de zending niet gescheiden kan worden van een theologie van de religies. Daarbij kunnen zij putten uit de voornaamste bronnen van hoop: de eredienst en de bekering.

Actie, devotie, studie

Als missioloog aan een Nederlandse rijksuniversiteit heb ik primair behoefte aan IAMS als een *studie-club*/kring/vereniging (association). Dit maakt mij echter nog niet tot een principieel tegenstander van "Some

concerns and pointers from the conference", daar missionaire spiritualiteit en missionaire actie niet alleen in de grote "missionaire beweging" van Jezus Christus, maar ook in de missiologie als academische discipline niet gemist kunnen worden. Wel vind ik dit in grote haast ontworpen document weinig geschikt om in IAMS een juist evenwicht te bereiken tussen actie, devotie en studie; bovendien is het theologisch zwak gefundeerd.

7. IAMS-Projecten: Genezing, BISAM, DAB

Na afloop van het eigenlijke congres zijn er nog enkele kleinere bijeenkomsten geweest van mensen, die betrokken zijn bij of geïnteresseerd in een van de IAMS-projecten: a. het project "Genezing", b. het project "BISAM" (Biblical Studies and Missiology) en c. het project "DAB" (Documentation, Archives and Bibliography Network).

Zelf heb ik met veel genoegen aan het laatstgenoemde project deelgenomen, dat onder leiding van Paul Jenkins (Basel Mission) en prof.dr. Norman E. Thomas (United Theological Seminary, Dayton/Ohio) stond. Hierin is uitvoerig gesproken over het opbouwen van netwerken. "Zending is uitspraak" is een van de daar gemaakte uitspraken die ik heb genoteerd. Op het terrein van DAB zijn allerlei ontwikkelingen aan de gang die in het kader van dit verslag helaas niet behandeld kunnen worden. Hopelijk kunnen de door DAB geproduceerde papieren over onder andere computers, thesaurus, mondelinge traditie en archivering op het vakgebied der missiologie in het verband van het IIMO te Leiden of in het kader van dit tijdschrift afzonderlijke aandacht krijgen.

Huiswerk

De congresgangers zijn niet met lege handen naar huis gestuurd. Zij hebben een hele vracht papieren meegekregen, die zij deels na het komende nummer van *Mission Studies* weg

kunnen geven of weg kunnen werpen.

Een nieuw IAMS-bestuur zal leiding moeten geven aan de IAMS-activiteiten tussen het nu gehouden en het volgende, over ca. drie jaar (te Honolulu of Recife?) te houden congres. Hierin zit opnieuw een Nederlander: dr. Gerdien Verstraelen-Gilhuis.

Aan IAMS-leden is ter congresse gevraagd om in de komende jaren speciaal aandacht te geven aan de volgende twee zaken:

1. de mondelinge overlevering en de mondelinge traditie, en
2. de rol van de media bij het vormen van meningen, houdingen, waarden en geloofsvertoelingen.

Wat dit laatste punt betreft is gedacht aan het met elkaar in aanraking brengen van missiologen en media-specialisten, teneinde media en missie aan elkaar te relateren en centra op te bouwen, waarin documentatie en productie plaatsvindt van door de media gepresenteerde en te presenteren programma's over de missionaire gemeente wereldwijd.

Het voornaamste huiswerk evenwel is "een weg van hoop naar het nieuwe millennium" wijzen, die niet in het Westen, maar in Israël, d.i. bij Jezus Christus begint.

1. *Mission Studies*, 5 (1988) no.1 is vóór het congres verschenen en geheel gewijd aan de thematiek van het congres.
2. E. Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, Frankfurt am Main 1959.
3. J. Moltmann, *Theologie der Hoffnung*, München 1964.
4. J. Macquarrie, *Christian Hope* New York 1978.
5. W. Brueggemann, *Hopeful imagination, prophetic voices in exile*, Philadelphia 1987. Merkwaardigergewijs citeert Pobee niet Rubem Alves, A. *theology of human hope*, Washington 1969.
6. O.a. Horst R. Flachsmeier, Stephen C. Neill, Hans-Werner Gensichen, Gerhard Rosenkranz, J. Herbert Kane, e.a. Zie voor de titels: J.A.B. Jongeneel, *Missiologie, I: Zendingwetenschap*, 's-Gravenhage 1986, p.158-159.
7. Zie R.P. Zijp, *Predikanten in Guinea, 1600-1800*, in: H.L.M. Defoer (red.), *De heiden moest eraan geloven; geschiedenis van zending, missie en ontwikkelingssamenwerking*, Utrecht 1983, p.30-37.

Dr. J.A.B. Jongeneel was van 1971-1980 werkzaam in Indonesië. Thans is hij hoogleraar missiologie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht.

Bibliografie van in Nederland en Nederlandstalig België verschenen missiologische literatuur in het jaar 1987

Deze bibliografie van in het afgelopen jaar in Nederland en Nederlandstalig verschenen missiologische, dan wel missiologisch relevante literatuur richt zich vooral op Afrika, Azië, Latijns Amerika en Oceanië. Daarnaast is een aantal titels over missionaire situaties in West-Europa, met name Nederland en België, verwerkt. Verder gelden de volgende regels: van publikaties die niet in de handel zijn, komen alleen doctoraal scripties in aanmerking. In het Nederlands vertaalde boeken en artikelen zijn eveneens opgenomen omdat deze van belang worden geacht als indicatie van de aandachtsvelden van de huidige missiologie. Bijdragen van Nederlandse en Vlaamse auteurs gepubliceerd in het buitenland zijn buiten beschouwing gelaten.

Graag wil ik iedereen bedanken die op enigerlei wijze aan de totstandkoming van deze bibliografie heeft meegewerkt, in het bijzonder pater O. Degrijze, directeur van EUNTES, Kessel-Lo en zuster Christiane VanderBogaert, die het grootste deel van de Belgische titels voor hun rekening namen.

Eventuele informatie bij: IIMO-Afd. Missiologie, Rapenburg 61, 2311 GJ Leiden, tel. 071-144248.

Indeling bibliografie

A.	ALGEMEEN	
	BIBLIOGRAFIE EN STUDIE MISSIOLOGIE	1-6
	GESCHIEDENIS EN THEOLOGIE VAN ZENDING	7-94
	RELIGIES EN IDEOLOGIEËN	95-118
	POLITIEKE, CULTURELE EN SOCIO-ECONOMISCHE VRAGEN	119-156
	VORMEN VAN GETUIGENIS EN DIENST	157-221
B.	AFRIKA	222-255
C.	AZIË	256-300
D.	LATIJS AMERIKA	301-348
E.	OCEANIË	349-350
F.	WEST-EUROPA	351-370

Tijdschriften voorkomend in de bibliografie

naam	eventuele afkorting	plaats van verschijnen	uitgever/ administratieadres
Afrikaanse Opinions	Afr. Opin.	Cadier en Keer	Rijksweg 15
Allerwegen	Allerw.	Amsterdam	NZR, Pr. Hendriklaan 37
Antrop. Verkenningen		Utrecht	RU-Heidelberglaan 2
Archief v.d. Kerken	AvdK	Leusden	Hamersveldseweg 91
De Baobab		Leiden	Vliet 50
De Bazuin	Bazuin	Utrecht	Postbus 2456
Begrip Moslims/ christenen	Begrip	Den Bosch	Luybenstr. 17
Bijdragen Taal-, Land- & Volkenkunde	Bijdr. TLV	Leiden	Reuvenplaats 2

Bijeen		Den Bosch	Postbus 750
Centraal Weekblad	CW	Amsterdam	Postbus 90373
Collationes	Coll.	Gent	Reep 1
Communicatie	CMC	Oegstgeest	Postbus 75
Communio	Comm.	Gent	Hoogstraat 41
Concilium	Conc.	Hilversum	Postbus 17
Diakonia		Driebergen	GDR-HKN, Postbus 72
Diakonaat, Het		Leusden	ADB GKN
Doc.blad. Luth. Kerkgesch.		Haarlem	Schotlandstr. 70
Emmaüs		Gent	Hoogstraat 41
Evangelisch Commentaar	EC	Kampen	Postbus 130
Exchange	Exch.	Leiden	IIMO, Rapenburg 61
EZA-Informatie	EZA-Inf.	Nunspeet	Vlaanderenlaan 54
Franciskaans leven		Utrecht	Oudegracht 23
		Leuven	Bankstraat 71
Ger. Theol. Tijdschr.	GTT	Kampen	Kok
Hervormd Nederland	HN	Den Haag	Boekencentrum
Hier en Daar	H&D	Leusden	Postbus 2211
ID-Informatiedienst	ID	Den Bosch	Postbus 750
In de Waagschaal	IdW	Utrecht	v. Humboldtstr. 89
Informissi	Inform.	Brussel	François Gaystraat 276
Itinerario	Itin.	Leiden	Doelensteeg 16
Kairos Berichten/Amandla		Utrecht	Kr. Nieuwegracht 10
Kerk en Missie	K&M	Brussel	PMW, Vorstlaan 199
Korrel		Averbode	Abdijstraat 1
Kosmos en Oekumene	K&O	Den Bosch	St. Willibrord Ver. Walpoort 10
Ministrando	Ministr.	Brugge	H. Geeststr. 4
Missie in Actie	MiA	Den Haag	PMW, L.v.N.O. Indië 191
Ned. Theol. Tijdschrift	NTT	Den Haag	Boekencentrum
Oecumenisch Bulletin	Oec. Bull.	Amersfoort	RvK. Kon. Wilhelminalaan 5
Pastorale Begeleiding		Averbode	Postbus 54
Pro Mundi Vita	PMV	Brussel	Wetenschapstr. 7
Relig. Bewegingen in Ned.	Rel.Bew.i/N.	Amsterdam	VU Uitg. Boelelaan 1105
Religieuzen i/d Derde Kerk	Religieuzen DK	Oegstgeest	Postbus 75
Rondom het Woord	RhW	Hilversum	NCRV
Spiritijne Informatie	Sp-In.	Gemert	Postbus 17
Streven		Antwerpen	Sanderusstraat 5
Teken, Het	Teken	Wezembeek- Oppem	Mechelsesteenweg 82
Tijd, De		Amsterdam	A.J. Ernststr. 585
Tijdschr. v. Geestelijk Leven	TGL	Leuven	Ravenstraat 112
Tijdschr. v. Theologie	TvT	Nijmegen	Postbus 35
Tribaal		Amsterdam	Minahassastr. 1
Vandaar		Leusden/ Oegstgeest	Zending GKN/ Zending NHK
Vrouw, kerk, 2/3 wereld nieuwsbrief	VKW-N	Utrecht	Kr. Nwe Gracht 10
Wending		Den Haag	Boekencentrum
Wereld en Zending	W&Z	Amsterdam	Pr. Hendriklaan 37
Wereldbrief	Wereldbr.	Den Bosch	Postbus 750
		Antwerpen	Arthur Goemarelei 69
Wereldwijd	WW	Antwerpen	idem
Werkgroep Betaald Antwoord		Driebergen	Postbus 180

A. ALGEMEEN

BIBLIOGRAFIE EN STUDIE MISSIOLOGIE

1. Chadwick, H. & G. Evans, Atlas van het christendom. Vert. Peter Booij. Red. Ned. uitg. Aart Aarsbergen. Amsterdam, Agon, 1987, 240pp.
2. Jongeleen, C.J.B., Nederlandsch Zendingstijdschrift, uitg. Comité voor Nederlandsche Zendingconferentiën, onder red. v. P. van Wijk Jr. Registers C.J.B. Jongeneel. Utrecht, RU, 1987, 26pp.
3. Klootwijk, Eeuwout, Bibliography of Dr. Stanley J. Samartha. Utrecht, State Univ., 1987, 26pp.
4. Lagerwerf, Leny, Bibliografie van in Nederland en Nederlandstalig België verschenen missiologische literatuur in het jaar 1986. In: W&Z 16(1987)3, 263-280
5. Lagerwerf, L. (red.), Periodicals available at the Interuniversity Institute of Missiological and Ecumenical Research (IIMO), Dept. of Miss., Leiden, 1987, 16pp.
6. Lagerwerf, L., Women in the Church in the Pacific - a short bibliography. In: Exchange nr.47, 16(1987), 73
200, 351a

GESCHIEDENIS EN THEOLOGIE VAN ZENDING

Missionaire geschiedschrijving/Niet-westerse kerkgeschiedenis

7. Boneschansker, Jan, Het Nederlandsch Zending Genootschap in zijn eerste periode. Een studie over opwekking in de Bataafse en Franse tijd. Proefschrift Theol. Fak. RU-Groningen. Leeuwarden 1987, 256pp.
8. Butselaar, G.J. v., Missionair en visionair: Géraldine Gérard en het Oostafrikaanse réveil. In: Kerkhistorische opstellen aangeboden aan prof.dr. J. van den Berg. Kampen, Kok, 1987, 157-172
9. Hogema, J., Acht jaar KomMissie Memoires. Een voorlopige afsluiting van het project. In: Jaarboek Kath. Doc. Centr. 1985. Nijmegen, KDC, 1986, 141-152
10. Jong, Albert de, Missiegeschiedenis en oral history. Een methodische terreinverkenning aan de hand van de KMM-documentatie. In: Jaarboek Kath. Doc. Centr. 1986. Hilversum, Gooi & Sticht, 1987, 121-134
11. Joosse, L.J., Reformatie en zending. De invloed van Martin Bucer op de ontwikkeling van de gereformeerde zendingsactiviteiten in het begin van de zeventiende eeuw. Doct.scr. Theol. Fac. RU-Groningen, 1987, 122pp.
12. Seinen, S.J., Zendingsfeesten en Veenkloosterbos 1877-1987. Zuidhorn, Stichting Dienst te Velde i.s.m. Danhoff, 1987, 172pp.
13. Van Raemsdonck, Jan, Als Gij bestaat. Het roepingsverhaal van Charles de Foucauld. Averbode-Apeldoorn, Altiora, 1987, 119pp.
14. Veen, Jenny v.d., Zij is mijn zuster. Strijd, hoop en verwachting van de Europese zendingsvrouw met en voor de Afrikaanse vrouw, en van de Afrikaanse vrouw met en voor haar eigen kerk en samenleving. Doct.scr. Theol. Fac. RU-Utrecht. Wadenoyen 1987, 126pp.
15. Verkuy, J., De spanning tussen westers imperialisme en kolonialisme en zending in het tijdperk van de "ethische koloniale politiek". In: Een land nog niet in kaart gebracht. Franeker, Wever, 1987, 163-215
16. Verstraelen-Gilhuis, Gardien, Afrika gezien vanuit Het Zoute. Een internationale conferentie over de christelijke zending in Afrika anno 1926. In: Kerkhistorische opstellen (zie 8), 188-206
17. Verstraelen-Gilhuis, Gardien, Women in African Church History and Theology. In: "Self-Denial - Self-Affirmation". Conference papers for the Second Conference May 28th-June 1st 1987, Helvoirt, the Netherlands. European Society of Women for Theological Research i.s.m. IIMO. Utrecht 1987, 88-89
18. Wildschut, H., De hervormde zending en de dekolonisatie van Indonesië (1945-1949); de standpunten van Nico Stufkens en Hendrik Kraemer. Doct.scr. Fac. Lett. Univ. v.A'dam, 1987, 126pp.

2, 120, 122, 129, 165, 169, 221, 228, 230, 243, 261, 262, 269, 271, 273, 276, 279, 281, 282, 284, 285, 286, 289, 291, 303, 305, 327, 345, 349, 355

Bijbels perspectief

19. Butsaelaar, Jan v., Joodse context – wereldwijd. In: *Allerw.* 18(1987)1, 55-70
20. Joodse inspiratie voor de zending. In: *Allerw.* 18(1987)1, 1-83
21. Schoon, Simon, Israël als Gods getuige en de christelijke zending. In: *Allerw.* 18(1987)1, 13-32
22. Slageren, Jaap v., Ter Inleiding (op Joodse inspiratie voor de zending). In: *Allerw.* 18(1987)1, 5-12
23. Tomson, Peter J., Zending in het perspectief van Israël. In: *Allerw.* 18(1987)1, 33-54
24. Standaert, Benoît, De drie pijlers van de wereld. Bijbels meedenken met de nieuwe evangelisering. Tielt, Lannoo, 1987, 175pp.
25. Van Nieuwenhove, Jacques, Arm en rijk in het bijbels verhaal. In: *Armoede, rijkdom en recht.* Zwolle 1987, 5-15
99, 190

Theologie van de zending

26. Beyerhaus, Peter, Evangelischen, Evangelieprediking en Theologie. Een missiologische bezinning op de Lausanne Beweging. In: *EZA-inf.* 18(1987)5, 11-18 en 18(1987)6, 11-15
27. Elven, Arie v., Onze missionaire opdracht naar het jaar 2000 toe. In: *W&Z* 16(1987)3, 195-200
28. Huybregts, M., Congres over roeping en zending van de kerk. In: *TvT* 27(1987)2, 196-197
29. Kramer, A., Kanttekeningen uit de studiedag ("Toekomst van Zending") van het Missiologisch Werkverband. In: *W&Z* 16(1987)3, 215-216
30. Laan, Paul v.d., Een evangelikale visie op toekomst van zending. In: *W&Z* 16(1987)3, 201-206
31. Lamb, Chr., Theologisch portret van Stephen Neill. In: *Soteria* 4(1987)4, 29-36
32. Maes, B., Evangelisatie is de reden van ons bestaan: de apostolische aansporing "Evangelii Nuntiandi" ingeleid en voorgesteld door H. Maes. Brugge, Tabor, 1987, 83pp.
33. McGavran, D. & R. Fung, Wereldstrategie voor zending: een discussie. In: *W&Z* 16(1987)3, 231-245
34. Slomp, Jan, Missionair futurisme in drie jubilerende tijdschriften. In: *W&Z* 16(1987)3, 246-249
35. Tanghe, O., Missie, in het hart van de Kerk. In: *Ministr.* 23(1987)12, 351-356
36. Toekomst van zending. Studiedag Missiologisch Werkverband, 20 febr. 1987. In: *W&Z* 16(1987)3, 195-216
37. Visser, P.J., Geen andere naam onder de hemel. De missiologie van Johan Herman Bavink. Doct.scr. Theol. Fac. RU-U. Wijk en Aalburg 1987, 219pp.
185, 186, 188, 194, 209, 210, 213, 217, 355

Theologie in context

38. Borgman, Erik, Bevrijdingstheologie als uitdaging aan de westerse theologie. In: *TvT* 27(1987)1, 55-73
39. Borgman, Erik, Jon Sobrino, bevrijdingstheoloog aan een universiteit. In: *Wending* 42(1987)5, 221-230
40. Christus in vele culturen. Theologische vorming van gemeenteleden. Studiemateriaal voor unit 16 en 19 Dogmatiek. Driebergen, Raad voor de Katechese en de Centrale voor Vormingswerk/Hervormde Vrouwen Dienst, 1988, 124pp.
41. Dupuis, J., Van een universele naar lokale theologieën. In: *Comm.* (1987)5, 341-354
42. Grijp, Klaas v.d., Derde wereld theologen leren elkaar. Tweede algemene vergadering van EATWOT in Oaxtepec in Mexico. In: *W&Z* 16(1987)2, 169-176
43. Hechanova, Louie G., De Christus van de bevrijdingstheologie. Reflecties van een theoloog die zich liet scholen in de Filippijnen (vert., 1987). p/a De Zwanenhof, Retraittehuisweg 6, Ambt-Delden
44. Klein Goldewijk, Berma, Congres in Münster over de dialoog tussen Latijns-Amerika en Europa. In: *TvT* 27(1987)4, 396-397
45. Van Nieuwenhove, J., De vele contexten in de derde wereld. In: *TvT* 27(1987)1, 21-36
46. West-Europese bevrijdingstheologie. Symposiummap – Faust-special jrg. 10, nr. 3. Door: Niels Morpey, Marita Reijtenbagh... (et al.). Nijmegen KU/Theol. Fac., 1987, 169pp.

Afrikaanse/Zwarte theologie

47. Appiah-Kubi, Kofi. Enkele christologische aspecten vanuit Afrikaans perspectief. In: zie nr.40, 63-70
48. Beer, David de, Het Kairos-document: vraag vanuit bevrijdend handelen. In: TvT 27(1987)1, 37-44
49. Boesak, Allan, De radicale vraag. Utrecht, Werkgroep Kairos, 1987, 8pp.
50. Botha, Nico, Zwarte en profetische theologie in Zuid-Afrika. In: Wending 42(1987)6, 259-263
51. Cone, James H., Zuid-Afrika in Zwart Amerikaans perspectief. In: W&Z 16(1987)1, 69-77
52. Dalen, Marina v., Het eerste Woord... en het laatste Woord. Enkele eschatologische thema's binnen de Zuid-Afrikaanse zwarte theologie. Doct.scr. Theol. Fac. Tilburg, 1986
53. Evangelisch getuigenis in Zuid-Afrika. Een kritiek op de evangelische theologie en praktijk van evangelischen zelf. Dokument van 132 betrokken evangelischen in Zuid-Afrika, juli 1986. In: Soteria 4(1987)3, 3-27
54. Govender, S.P., In search of tomorrow. The dialogue between black theology and Marxism in South Africa. Proefschrift Theol. Acad./Joh. Calvijnstichting Kampen. Kampen, Kok, 1987, 171pp.
55. Kabasele-Lumbala, Zonde, schuldbelijdenis en verzoening in Afrika. In: Conc. (1987)2, 69-75
56. Lagerwerf, Leny, South Africa – Women's Struggle in Theology, Church, and Society. In: Exch. no.48, 16(1987), 33-51
57. Mazamisa, L.W., Jezus heeft geen permanent adres. In: RhW 29(1987)1, 87-90
58. Ngindu Mushete, Het begrip waarheid in de Afrikaanse theologie. In: Conc. (1987)4, 47-55
59. Pobeë, J.S., Op weg naar een christologie in een Afrikaanse theologie. In: zie no.40, 71-78
60. Rietkerk, W., Steun en kanttekeningen. Kommentaar op het Evangelisch Getuigenis. In: Soteria 4(1987)3, 28-29
61. Sölle, Dorothee, "Het uur van de waarheid" – Het Kairos-document uit Zuid-Afrika. In: Conc. (1987)4, 98-103
17, 19, 255

Aziatische theologie

62. Honig, A.G., Asian women theology. In: Exch. nr.47, 16(1987), 1-48
63. Klootwijk, E., Commitment and openness. Life and thought of Stanley J. Samartha. Doct. thesis Fac. of Theol. State Univ. Utrecht, 1987, 131pp.
64. Pieris, A., De "Zoon van God" in niet-christelijke culturen, m.n. in Azië. In: zie. no.40, 28-36
65. Samartha, S.J., Het kruis en de regenboog; Christus in een multi-religieuze cultuur. In: NTT 41(1987)4, 288-305
66. Wilfred, Felix, Theologie-Kerk-Evangelisatie. Een "reader" i.v.m. gastcolleges aan Theol. Fac. te Nijmegen van 12-16 okt. 1987, samengest. door Jan van Lin. Uitg. Nat. Bur. PMW en Theol. Fac. KU-N., 1987
67. Yewangoe, A.A., Theologia crucis in Asia. Asia Christian views on suffering in the face of overwhelming poverty and multifaceted religiosity in Asia. Proefschr. Theol. Fac. VU-A'dam. Amsterdam, Rodopi, 1987, 352pp.
3, 19, 159, 166, 264, 295

Latijnsamerikaanse theologie

68. Beker, E.J. & J.M. Hasselaar, Wegen en kruispunten in de dogmatiek; dl. 4. Kok, Kampen, 1987, 79-101
69. Boff, G., De armen van Latijns-Amerika en hun nieuwe bevrijdingspraktijken. In: Conc. (1987)3, 36-46
70. Boff, L., In die tijd: de verrijzenis als triomf van de rechtvaardigheid. In: zie no.40, 103-104
71. Boff, L., Leergezag en bevrijdingstheologen onder het oordeel van de armen. In: Conc. (1987)4, 5-6
72. Boff, L., Wat is de theologie van de bevrijding? Averbode, Altiora, 1986, 120pp.
73. De Schrijver, G., Bevrijdingstheologie als eigen optie. In: TvT 27(1987)1, 5-20
74. De Schrijver, G., Spiritualiteit van de strijd en mystiek van de bevrijding. In: TGL

- 43(1987)4, 441-458
75. De Schrijver, G., Theologie van de bevrijding met Marx of Levinas. In: *Streven* 55(1987)okt., 3-13
  76. Dussel, Enrique, De uittocht als paradigma in de bevrijdingstheologie. In: *Conc.* (1987)1, 72-80
  77. Gebara, Ivone, De keuze voor de arme als een keuze voor de vrouw. In: *Conc.* (1987)6, 101-107
  78. Gebara, Ivone, De vrouw doet theologie, een poging tot reflectie. In: *W&Z* 16(1987)2, 144-153
  79. Hernandez Pico, Juan, De historische Jezus en de politieke praktijk. In: zie no.40, 110-116
  80. Höfte, Bernard, De bevrijdingstheologie naar Vaticaanse beoordeling. In: *TvT* 27(1987)1, 45-54
  81. Houlleberghs, P., Leonardo Boff: een situering, presentatie en interpretatie van zijn ecclesieologie tussen 1972 en 1981. Diss. Lic. toegep. theol., Fac. Godgel. KU-Leuven, 1987, 199pp.
  82. Kruijff, G.G. de, Serie waagstukken: Leonardo Boff. In: *IdW* 16(1987)8, 20-25
  83. The Latin-American meeting on theology from the women's perspective, 30 Oct.-3 nov. 1985. In: *PMV Bull.* no. 108, (1987)1, 33-35
  84. Nauta, Rommie, Latin American Women Theology. In: *Exch.* no.48, 16(1987), 7-32
  85. Nauta, Rommie/Berma Klein Goldewijk, Feminist perspective in Latin American Liberation Theology. In: *Exch.* no.48, 16(1987), 1-6
  86. Schuurman, L., "Andere mensen, andere dromen". In: *GTT* 87(1987)1, 25-39
  87. Schuurman, Bert, Het draagvlak van de bevrijdingstheologie: de rol van "het volk". In: *TvT* 27(1987)1, 74-94
  88. Severino Croatto, José, De sociaal-historische en hermeneutische relevantie van de uittocht. In: *Conc.* (1987)1, 108-115
  89. Sobrino, Jon, De Verrezenen is de gekruisigde. In: zie. no.40, 105-109
  90. Tepedino, Ama Maria, De vrouw in de Latijns-Amerikaanse kerk. In: *Wereldbrief* okt. 1987, 12-17
  91. Van Coillie, Bart, Jezus; navolging en bevrijding: de christologie van Jon Sobrino. Diss. Lic. Godsd.w. Fac. Godgel. KU-Leuven, 1987, 90pp.
  92. Van Schoote, J.P., "Ik heb het schreien van mijn volk gehoord", de bevrijdingstheologie. In: *Emmaüs* (1986)5, 161-170
  93. Vos, Renilde, Gustavo Gutierrez' spiritualiteit van de bevrijding en de theorie-praxis verhouding in zijn theologie: een schets van beide aspecten en een onderzoek naar hun verband. Diss. Lic. Godsd.w., Fac. Godgel. KU-Leuven, 1987, 178pp.
  94. Vijver, H.W., Eschatologie en Politiek. In: *GTT* 87(1987)1, 17-24

19, 38, 39, 44, 157, 158, 323, 326

DE CHRISTELIJKE BOODSCHAP TEMIDDE VAN DE RELIGIES EN IDEOLOGIEËN

Algemeen/dialog

95. Bruggeman, Joan, Uw kerk is te westers. De problematiek van de ontmoetingen tussen cosmische en meta-cosmische godsdiensten. Doct.scr. Theol. Fac. KU Nijmegen, 1987, 113pp.
96. Hoe uniek is Jezus? Lezing en gespreksonderwerpen van de Landelijke Themadag 1987; door A. Wessels e.a. Amsterdam, VUSA-Centrum, 1987.
97. Jong, S. de, Varen naar de overkant; een vergelijking van oosterse en westerse mystiek. Kampen, Kok, 1987, 196pp.
98. Kievit, J., Tussen Clemens en Barth. De visie van H.H. Bavinck op de religies. Doct.scr., Theol. Fac. VU-A'dam. Nieuw Balinge 1987, 90pp.
99. Kraan, J.D., Bijbel en andersgelovigen; naar een bijbelse basis voor de ontmoeting met andersgelovigen. Kampen, Kok, 1987
100. Moingt, J., Ontmoeting met de godsdiensten. Een reflectie van de eminente franse missioloog over het unieke v/h christendom en zijn relatie m/d andere wereldgodsdiensten. In: *Wereldbr.* mei 1987, 10-20
101. Naar "God" gevraagd. Een hindoe, boeddhist, jood, christen en moslim in gesprek. Onder red. v. Jan van Lin e.a. Delft, Uitg. Meinema, 1987, 60pp.
102. Spijker, G.v.'t, De duiven van Assisi. Het christendom en de wereldgodsdiensten:

- verwantschap in diepte? In: Op zoek naar verloren diepte. Den Haag 1987, 33-45
103. Tholens, C.J.A., De christen en de yoga. In: Rel.Bew. i/N.no. 15. A'dam, VU Uitg., 1987, 113-120
104. Wessels, A., Overleveren en/of verraden. In: RhW 29(1987)1, 111-120
65, 136, 196, 359, 361, 368, 369

Boeddhisme

105. Küng, H. & H. Bechert, Boeddhisme. Christendom en Wereldgodsdiensten 3. Hilversum, Gooi & Sticht, 1987.

Hindoeïsme

106. Gaiinda, R., Traditionele hulpverlening bij de hindoes. Rotterdam, Hindi Instit. Nederl., 1987, 41pp.
107. Küng, H. & H. von Stietencron, Hindoeïsme. Christendom en Wereldgodsdiensten 2. Hilversum, Gooi & Sticht, 1987, 224pp.

Islam

108. De bedevaart (Haddzj). M.m.v. M. Geijbels, G. Speelman en J. Slomp. In: Begrip, no.87, 1987, 1-15
109. Een eindje meelopen. Amersfoort, Evangelie & Moslims; Stichting voor getuigenis en dienst onder moslims in Nederland, 1987, 33pp.
110. The impact of Islam. With contrib. by John L. Esposito en Byron L. Haines. In: PMV Bull. no.109, 1987/2, 1-35
111. Jansen, J.J.G., Inleiding tot de islam. Muiderberg, Coutinho. 1987, 190pp.
112. Kroese, V., Oproep tot gebed en Koran-recht. In: Begrip, no.86, 1987, 2-18
113. Schilder, C., De dialoog met de Islam binnen de Werelddraad van Kerken. Doct.scr. Theol. Fac. RU Utrecht, 1986, 55pp.
114. Waardenburg, J.D.J., Dilemma's in de studie van de levende islam. Afscheidsrede. Assen, Van Gorcum, 1987, 23pp.
115. Zaid, H. Mijn visie op de islam; met een inleiding van prof.dr. D.C. Mulder. Amsterdam, Projectgroep interreligieuze dialoog. 1987, 41pp.
116. Zeid. M.H., Wat de Koran over Jesus zegt. In: RhW 29(1987)3, 105-110
239, 297, 351, 352, 354, 356, 357, 358, 362, 364, 367

Traditionele en volksreligies

117. Scannone, J.C., Volksreligiositeit, volkswijsheid en volkstheologie. In: Comm. (1987)5, 368-382
118. Spijkerboer, A.A., Winti. In: K&T 38 (1987)3, 250-251
333, 335, 343, 344, 348, 353, 363

Marxisme/Socialisme

54, 75, 233, 234, 242, 257, 258, 263, 340

DE CHRISTELIJKE BOODSCHAP TEMIDDE VAN POLITIEKE, CULTURELE EN SOCIO-ECONOMISCHE VRAGEN

Algemeen

119. Christenen in vele culturen. No.4: H.W. Schilperoord, Afrikanen op zoek naar eigen vormen; no.6: G. Noort, Christen zijn in Indonesië; no.6a: K. v. Oosterzee, Christenen in de vele culturen van Azië. Oegstgeest, Raad v.d. Zending NHK, 1987 (map)
120. Hoogenkamp, H., Brigit, godin en heilige. Over de ontmoeting tussen de lers-Letische kultuur en het christendom AD 400-800. Doct.scr. Theol. Fac. VU, A'dam, 1987
121. Jeurissen, R., Peace in the Ecumenical Movement. In: Exch. no.46, 16(1987), 1-118
122. Lieuwen, G.J., De grote confessionele partijen en de rol van de kerk, Missie en Zending in de Nieuw-Guinea-kwestie (1949-1962): de marge van christelijke politiek. Doct.scr. Cont. Gesch. RU, Groningen, 1987, 108pp.
123. Reuver, Marc, Uitnodiging en uitdaging. In gesprek met Preman Niles, verantwoordelijke bij de Werelddraad van Kerken voor de ontwikkeling van het conciliair proces. In: Bazuin 70(1987)49/50, 12-13

124. Van Bijnen, Toon, Kulturen als Buren (internat. congres in Lome, Togo tgv 25-jarig bestaan Pro Mundi Vita). In: WW no.172, 18(1987), 17-32
79, 94, 278, 305, 306, 309, 321, 350

Rechten van de Mens/Racisme/Kasten

125. Boersma, Coen M., Het evangelie aan de marge (Habitat). In: W&Z 16(1987)1, 7-13
126. Broek, L. v.d., Hoe zit het nou met wit: bevrijding van racisme, naar een strategie. Amsterdam, An Dekker, 1987, 132pp.
127. Brouwer, R., Tussen mondialisering en polarisatie. Analyse v/d vervreemding bij een aantal synodeleden v/h door de beleidsbepalers voorgesteld beleid nav een beschouwing v/h Zuid-Afrikabeleid v/d Ned. Herv. Kerk van 1945 tot 1987. Doct.scr. Theol. Fac. RU-Utrecht en KTU-Utrecht, 1987, 168pp.
128. Daklozen ver weg en dichtbij. Habitat-jaar 1987. Red. J. Slomp. In: W&Z 16(1987)1, 1-52
129. Fafié, Th.A., Schending van een mensenrecht. H.C. Milliës' visie op de slavernij. In: Doc. blad Luth. Kerkgesch. (1987)1, 3-15
130. Programma tot bestrijding van racisme. Leusden (etc.) Alg. Diak. Bur. GKN, 1987, 15pp.
131. Wiersma, J., Bidden voor Botha's val? Utrecht, Werkgroep Kairos, 1987, 24pp.
175 t/m 178, 248, 251 t/m 254, 298, 322, 324, 370

Huwelijk/Positie van de vrouw

132. Colpaert, Marc, De Afrikaan in ons bewustzijn. WW nr.176, 18(1987), 17-32
133. Geen tranen, maar woede; vrouwenstrijd in Azië. Eindred. R. v. Mierlo, BIJEEN-publ. nr.50. Den Bosch, St. Gezam. Missiepubl., 1987, 72pp.
134. Wie alleen loopt, raakt de weg kwijt. Samenst. en red. Woltera den Tex. BIJEEN-publ. nr.47. Den Bosch, St. Gezam. Missiepubl. ism Vrouw, Kerk, 2/3 Wereld, Utrecht, 1987, 176pp.
14, 56, 62, 77, 78, 83, 84, 214, 231, 236, 259, 308, 311

Ontwikkelingsproblematiek/bewustwording

135. Boer, Bert, Kerkelijke beleggingen. In: Diakonia 54(1987)7/8, 154-158
136. Boer, S. de, Religie en Ontwikkeling, een beschouwing bij 25 jaren Dienst over Grenzen. In: W&Z 16(1987)3, 256-262
137. Byrne, T., Enkele reflecties over ontwikkelingshulp. In: Emmaüs (1986)5, 198-200
138. CLAT en CNV slaan toe!: Een bundeling van artikelen over de houding van CLAT en CNV tav ontwikkelingen in Nicaragua en Brazilië. Utrecht, Landel. Ver. v. Wereldwinkels, 1987, 17pp.
139. Eisenburger, C.M.S., Het Afrika-Museum Berg en Dal: toen en nu. In: De Baobab 3(1987)3, 11-14
140. Gaven delen over grenzen; 25 jaar dienst over grenzen. Red. B. van Schaik e.a. Zeist, DOG, 1987.
141. Gerechtigheid en barmhartigheid. Uitgangspunten voor beleid van medefinanciering. Zeist, ICCO, 1987, 24pp.
142. Handel tegen Apartheid. Kerkelijke organisaties vragen om economische druk op Zuid-Afrika. BIJEEN-publ. nr.48. Den Bosch, St. Gez. Missiepubl., 1987, 104pp.
143. Islamic Values, political structures and development models in four Asian countries. In: PMV Asia-Austr. Doss.no.43, 1987/4, 23pp.
144. Johannes Paulus II, Twintig jaar "Populorum progressio". Een evangelische encycliëk over een werkelijk drama van de geschiedenis: de ontwikkeling van velen, de ellende van de meesten. In: AvdK 42(1987)10, 783-789
145. Melle, Job v., Dienst over Grenzen 1962-1987: getuigenis, gerechtigheid, dienst. In: W&Z 16(1987)3, 254-255
146. Met het oog op de Derde Wereld: een boekje open over voedingswerk. Amsterdam, Interkerkelijk Overleg Wereldvoedselvraagstuk, 1987, 70pp.
147. De O in ZWO. Een verslag van de werkdag over dit thema gehouden op 9 mei 1987 in Amersfoort, met een lezing van Hans Schravessande over ZWO en Solidariteit. In: Hier en Daar 10(1987)2, 1-44
148. Ontwikkeling, Bevrijding en Solidariteit; twintig jaar kerkelijk ontwikkelingsdenken:

nav de twintigste verjaardag van Populorum Progressio en v/d Comm. Rechtvaardigheid en Vrede. Eindred. Christine Savat. Brussel, (1210, Koningsstr. 171), Comm. Rechtvaardigheid en vrede, 1987, 63pp.

149. Solidair met wie en waarom? Christenen op zoek naar vormen van solidariteit met de Derde Wereld, mmv M. Coolen, J.M.G. Kleinpenning e.a. Den Bosch, St. Gez. Missiepubl., 1987, 206pp.
150. Tien hoekstenen voor een nieuw ontwikkelingsbeleid. Een bijdrage vanuit de kerken. BIJEEN-publ. nr.49, Den Bosch, St. Gez. Missiepubl., 1987, 56pp.
151. Van Bijnen, T., Alles bestaat in Hem: tot in het wereldbestel: 20 jaar na Populorum Progressio. Mechelen, Kerk en Wereld, 1987, 79pp.
152. Van Schoote, J.P., De kerk en de stijgende schuldenlast van de Derde Wereld. In: Emmaüs (1987)2, 64-69
153. Van schuld tot ontwikkeling. Schuldenlast van de Derde Wereld. Antwerpen, Pax Christi Vlaander en, 1987, 115pp.
154. Verhagen, K., Self-help promotion: a challenge to the NGO Community. Amsterdam, Royal Trop. Instit./Oegstgeest, CEBEMO, 1987, 152pp.
155. Waar Uw schat is...: een kritische kijk op "de" economie vanuit DISK. DISK cahier no.11. Amsterdam, DISK/Amstelveen, Luyten, 1987, 96pp.
156. Zending, werelddiakonaat en ontwikkelingssamenwerking. Mw. R. Raman in gesprek met ds. G. de Boer en ds. G.J. v. Butselaar. In: RhW 29(1987)3, 61-76
25, 265, 317, 318

VORMEN VAN GETUIGENIS EN DIENST

Vernieuwing kerkelijke structuren

157. Berg, J. v.d., De bijbel waarin armen zich herkennen. In: W&Z 16(1987) 2, 115-123
158. Boff, L., En de Kerk is volk geworden. Averbode, Altiora, 1987, 196pp.
159. Capelleveen, J. v., Minjung Kerk in de sloppenwijken. Kampen, Kok, 1987, 104pp.
160. Dutry, Christian, Etnische groep en lokale kerk: missiologische reflexies bij de inheemse kerkopbouw in Latijns-Amerika. Diss. Lic. missiol. wetensch., Fac. Godgel. KU-Leuven, 1987, 90pp.
161. Parochie en gemeenschap. Kerkopbouw in Nederland: een grensverleggende verkenning in Indonesië, Zaire en Brazilië. Jan van Lin (red.). Hilversum, Gooi & Sticht, 1987, 112pp.
162. Van de Voorde, M., In gesprek met Jan van Lin: de jonge kerk in de wereldkerk. In: Tekens 59(1987) 8, 241-245
268, 277, 288, 316, 323, 325, 328, 330, 331, 332, 366

Spiritualiteit/Liturgie

163. Klamer, Willem, Trouw aan de stem in je leven. Laatste gesprek met Leendert Oranje. In: Wending 42(1987)4, 161-169 (zie ook: 1987/2, 81-82)
164. Lin, Jan van, Als ogen open gaan. Missionaire organisaties samen in één liturgisch katern. In: MiA 42(1987)2, 10
165. Ratnasari, Ignatia N., De vrucht van het Licht kan alleen maar zijn: Goedheid, Gerechtigheid, Waarheid (Ef. 5,9) (Over de stichter en het charisma v/d congregatie v/d zusters v/d Goddel. Voorzienigheid en het werk v/d zusters in Indonesië). Missionarissenencursus Theol. Fac. KU-Nijmegen 1986-1987. Venlo 1987, 68pp.
166. Rayan, Samuel, Bewijs Hem eer met brood en rijst. In: zie no.40, 17-21
167. Spiritualiteit en engagement, Mmv H. Berkhof, W. Bouw, A. de Haan, T. v.d. Leer. In: Allerw. 18(1987)2, 5-42. Eveneens gepubl. in: Soteria 4(1987)2, 1-24
168. Teunissen, Jos, "Niet fietsen met lege banden". Prof. Jo Verkuyl wordt tachtig. In: HN 43(1987)49.
169. 50 Jaar optie voor de armen 1937-1987. red. J. Hendrickx; uitgeg. tgv het 50-jarige bestaansfeest v/d Missie- en Aanbiddingszusters v/d Heilige Familie, Baarlo. Baarlo, Generaal der Missie- etc., 1987, 44pp.
170. Willaert, Ludwig, De spiritualiteit van Mgr. Romero. Diss. Lic. Godsd.w., Fac. Godgel. KU-Leuven, 1987, 150pp.
171. vervallen
74, 93, 95, 250, 267, 275, 320, 339

Pastoralia

172. Bakker, Freek, Kerk als schuilplaats in Groningen. In: W&Z 16(1987)1, 25-28
173. Kieft, R., Kerk als vrijplaats. De Sanctuary-beweging in Amerika. In: W&Z 16(1987)1, 19-24
174. Lansu, P., Het vluchtelingenprobleem. In: Past. Begeleiding 64(1987) 6/7, 17-27
175. Schultheis, M.J., Vluchtelingen in de wereld. In: Streven (1987)jan., 291-303
176. Thoolen, Frans, De weg over de grens. In: W&Z 16(1987)1, 29-35
177. Visser, Hans, Kerk in de context van thuislozen. In: W&Z 16(1987)1, 14-17
178. De thuislozen onder ons. In: W&Z 16(1987)1, 3-6

125, 128

Ambten/Theologische opleiding

179. Dake, H.Th., Hendrik Kraemer - agogie en ontwikkeling. In: Agogie als onderneming: opstellen voor P. Kraemer aangeboden tgv zijn afscheid als hoogleraar i/d leer v/h andragogisch handelen a/d VU op 4 sept. 1987. Red. Jan Nauta e.a. A'dam VU-vak-groep Pedagog., 1987, 109-119
  180. Grootaers, Jan, Laity in the field: polarities and convergences. In: PMV Bull, no.110, 1987/3, 1-34
  181. Kerkhofs, Jan, The laity and the extraordinary synod 1985. In: PMV Bull. no.107, 1986/4, 1-43
  182. Priesters uit de Derde Wereld: Wie de jeugd heeft, heeft de toekomst. Antoon Verschuur sprak met een 25-tal priesters die in Rome studeren. In: ID (1987)6, 1-3
  183. Roldanus, Hans, Het theologisch onderwijs zet voor Afrika zijn bestek uit. In: W&Z 16(1987)2, 164-168
  184. Tang, Edmond, Theological education in Asia: attempts at contextualisation. In: PMV Asia-Austr. Doss. no. 42, 1987/3, 1-23
- 14, 56, 62, 83, 84, 90, 214, 244, 246, 255, 280

Evangelisatie/Apostolaat

185. Bezinning op Urban Rural Mission. URM-Reflections door de Comm. v. Wereldzending en Evangelisatie (CWME) aanbevolen aan kerken ter voorbereiding v/d Wereldzendingconferentie in 1989 (vert. art. IRM no.303). Oegstgeest, Raad v.d. Zending NHK, 1987, 33pp.
  186. Butselaar, G.J./G.J.C. v.d. Horst/B.C. Lap, Met zending bij de armen. 25 jaar Urban Rural Mission. Amsterdam, NZR/Zeist, ICCO, 1987, 74pp.
  187. Faber, Riemer, Straatgesprekken. Een oecumenisch en missionair initiatief. In: EC 5(1987)1
  188. Geffen, B. v., Evangelisatie te vroeg of te laat; verkenning van de relatie tussen evangelisatie en kerkopbouw in opdracht v/d St. Willibrordvereniging. Den Bosch, St. Willib.ver., 1987, 185pp.
  189. Geffen, Bob v., Geloven bij het leven: een onderzoek naar evangelisatie. Samengest. door Henk v. Hout n.a.v. Evangelisatie te vroeg of te laat. Den Bosch, St. Willibr. ver./Amersfoort, Raad v. Kerken, 1987, 36pp.
  190. Hofkens, J., Omdat zij geloofd heeft (Lc. 1,45): bij een nieuwe evangelisatie. In: Emmaüs 18(1987) 3, 81-86
  191. Is Uw wapenrusting in orde? Over geestelijke voorbereiding op het werk van zending en evangelisatie. Toerustingswerk GZB-IZB. Amersfoort, Echo, 1987, 56pp.
  192. Loeve, Hans, Eigentijdse Gospelmuziek en zending. In: EZA-Inf. 18(1987)5, 5-6
  193. Op zoek naar een alternatieve evangelisatie. Red. H. v. Hout. In: K en O 21(1987)9/10, 258-305
  194. Tanghe, O., Ga, ik zend u... In: Ministr. (1987) 8, 223-226
  195. vervallen
- 66, 307, 312, 365

Catechese/Missionaire vorming

196. Debruyne, Marie, Dialoogcatechese: dialoog met niet-christelijke godsdiensten in de schoolcatechese: de visie van U. Tworuschka en W. Owen Cole. Diss. Lic. Godsd.w. KU-Leuven, 1987, 124pp.
197. Elkaar helpen geloven. Met christenen uit Indonesië, Guatemala en Kenya in gesprek

over de Bijbel. Een werkschrift voor M.O.V.-groepen, bijbelgroepen, toerustingscursussen, volwassenkatechese. Den Haag, Nat. Bur. PMW, 1987, 27pp.

198. Handreiking voor gemeentelijke zendingscommissies. Oegstgeest RvdZ NHK/Driebergen, GZB NHK, 1987, 48pp.
199. Lin, Jan van, Wat is missionaire vorming van kinderen? In: MiA 42(1987)1, 6-7
200. Oosterom, L.J., Wolanda Hindia. Zendings-tijdschrift voor jongeren, 1e jrg. nr.1, Oct. 1927. Registers: L.J. Oosterom. RU-Utrecht 1987, 32pp.
201. Over de horizon: vertel- en werkboek voor kinderen over de zending. Red. J.J. Sinnema mmv José Melcher, Ine Stiel-Koch, Bert de Vries. Amsterdam, Ned. Zondagsschoolver., 1987, 40pp.

Onderwijs

202. Gasibirege, S.R., The Education System and Change in Africa. In: PMV Afr. Doss. no.40-41, 1987/1-2, 1-46
203. Wessen, Conmany B., De rol van universiteiten in de samenleving, met name in Afrika. In: Afrik. Opinies nr. 4, 1987, 1-14
247, 283, 356, 357, 368, 369, 370

Genezing

204. Mbonyinkebe Sebahire, Healing through faith? The Afro-Christian Churches. In: PMV Africa Doss. no.42, 1987/3, 1-26

Communicatie

205. Christian principles of communication. Amsterdam, NZR/Lectuur-, Radio en TV-comm., 1987, 12pp.
235, 256

Kerkelijke relatiepatronen/Missionaire werker

206. Arensen, Cameron & Dave Salseth, Zendingen kinderen geven hun mening over hun schooltijd. In: EZA-Inf. 18(1987)2, 11-6
207. Baan, Cees, Directeur Zendingencentrum neemt na twintig jaar afscheid (ds. Anthon Vos). In: CW 35(1987)43, 8-9
208. Bakker, Dick, Wederkerigheid tussen Europese trainingsinstituten. Bezinning in West-europees verband op vorming van (missionaire) werkers in andere culturen. In: W&Z 16(1987)4, 363-371
209. Brock, Jan, Bisschoppen zetten missieraad op de helling. Halt aan nieuwe missie-opvattingen. In: Bijeen 20(1987)9, 18-20 (Zie ook: Missieraad in beroering, in: ID 1987/10, 1-4)
210. Camps, A., Missieraad te Nairobi 1987. In: Franciscaans Leven 70(1987)3, 133-139
211. Geest, Sj. v.d., Antropologen en missionarissen: verborgen gelijkenissen? In: Antrop. Verken. 6(1987)4, 1-18
212. Indonesië-Nederland. Kongregaties praten over overdracht. In: ID (1987)2, 1-4
213. Nederlandse Missieraad, Beleidsverklaring: doel, grondslag, uitgangspunten, keuze voor de armen. In: W&Z 16(1987) 3, 250-253
214. Recht op herkenning. Jubileumbundel van de Komm. Vrouw/Man van Deputaten Zending en Werelddiakonaat GKN. Leusden 1987, 55pp.
215. Slageren, Jaap v., De Nederlandse Zendingraad in toekomstperspectief. In: W&Z 16(1987)3, 207-214
216. Timmermans, Frans, In Afrika moeten de religieuzenkonferenties versterkt worden. In: ID (1987)3, 1-4
217. Tuerlinckx, Yves & Fr. Van Oudenhove. Scheut en missie vandaag. In: K&M no.247, 1987, 144-148
218. Twintigjarig CLM nog steeds niet uitgegroeid. In: ID (1987)10, 5-6
219. Verslag DOG-EMS week 1987 (in) Tofo. Prehistorie of toekomst: sektorenbeleid, een visie vanuit de eigen ervaring. Zeist, Dienst over Grenzen, 1987, 66pp.
220. Verslag Procuratorendag 6 nov. 1987, Kontakt der Continenten, Soesterberg. Werkgroep Missieproc. F.J. Steenbrink (red.) Bijl. bij Comm. CMC, Kerstmis 1987, 22pp.
221. Millenarianism and Empire. Portugese Asian Decline and the "Crisis de Conscience" of the Missionaries. In: Itin. 11(1987)2, 37-51

B. AFRIKA**Algemeen**

222. J.P.I.C. en Afrika. In: Oec. Bull. 2(1987)7, 5
 223. Spijker, G. v. 't, De onafhankelijke kerken in Afrika. In: zie no.40, 59-62
 14, 16, 119, 132, 134, 139, 171, 183, 202, 203, 204, 216

Oost-Afrika

8

Angola

224. Houdijk, Krien, Slachtoffer van zinloos geweld. Niko Ligthart vermoord 23 februari 1987 in Angola. In: Sp-In., nr.9, 1987, 1-12

Burkina Faso

225. Genechten, M.v., Clan van God. In: K&M, no.247, 1987, 130-135

Burundi

226. Aelvoet, W., Christelijke vrijheid en bevrijding voor Burundi. In: Inform., no.107, 1987, 37-49
 227. Burundi, Katholieke opvoeding verboden. In: Inform., no.106, 1987, 14-21
 228. Deltour, Mark, De kerk in Burundi. In: K&M, no.248, 1987, 178-185
 229. Hoe de kristenen de weggedrumde kerk in Burundi hebben doorleefd. In: K&M, no.248, 1987, 194-201

Egypte

230. Haan, A. de, De geschiedenis van de Egyptezending in kort bestek. Eindred. Lolke Osinga. Oegstgeest, RvdZ NHK. 1987, 39pp.
 231. Löbs, Ulrike, Vrouwen aan de Nijl. Dorpsactiviteiten van de Koptische Evangelische Kerk. In: Vandaar 13(1987)1, 4-6

Equatoriaal Guinee

232. Aan de kant van de rand. Interview van Dries Fransen met C.M. Eya Nchama. In: WW, nr.178, 18(1987), 10-13

Ethiopië

233. Doggenaar, J. v., De Ethiopische Orthodoxe Kerk op weg in een socialistische samenleving. In: het diakonaat 84(1987)9, 8-14
 234. Kraemer, H.R., De Kerk in Ethiopië. In: Teken 50(1987) juni, 17-21

Gambia

239

Kenya

235. Kraus, Karin, De Masai-bijbel. Tekeningen van een Afrikaans volk. Inl.: Gabriëlle Miller. Ned. bew.: R.J. ten Have. Haarlem, Schuyt & Co., 1987, 40pp.
 236. Scholten-Bruins Slot, Anneke, Impressies uit Kenya. In: VKW-N. 10(1987)3, 13-16
 197

Namibië

237. Fransen, Dries, Dossier: Namibia. In: WW, nr.173, 18(1987), 17-32
 238. Hulsen, C.G., Report on Namibia. Nijmegen, geen uitg., 1987, 142pp.

Senegal

239. Kerke, J.H. v.d., Aspecten van de islam in Senegal (en Gambia). Enkele recente ontwikkelingen en een evaluatie van de geraadpleegde literatuur. Doct.scr. Theol. Fac. RU-Utrecht en KTU-Utrecht, 1987, 78pp.

Tanzania

240. Blokland, Henny W., Two Nyamwezi Texts. An exercise in translation and understanding. Doct.scr. Godsd. gesch. RU-Leiden, 1987, 284pp.
241. Lin, Jan v. Wij zijn de vruchten. In gesprek met Zr. L. Batagaki, alg. overste v/d Congregatie v/d St. Theresia Sisters in Tanzania. In: MiA 42(1987)5, 10
242. Mierlo, R. v., Tanzania: "Ujamaa is niet dood". Ontwikkeling volgens deltamethode. In: Bijeen 20(1987)10, 10-15
- 235

Zaire

243. Joris, Lieve, Terug naar Kongo. Amsterdam, Meulenhoff/Leuven, Kritak, 1987, 246pp.
244. Leken-ambten in de kerk te Kinshasa. Dokumenten van de "Commission des ministères laïcs de Kinshasa". Ingeleid door Gerard Koenen. Brussel (1030, Brialmontstr. 11/02), Kath. Beurzenfonds voor Afrikanen, 1987, 64pp.
245. Tibax, R., De Kerk in Zaire. In: Teken 60(1987) okt., 101-105
246. Verstraelen, F.J., Zaire: Lekepastoors in een kerk van het volk. In: zie no.161, 53-73

Zambia

247. Draisma, Tom, The struggle against underdevelopment in Zambia since Independence: what role for education? Proefschr. VU-A'dam. Amsterdam, Free Univ. Press, 1987, 523pp.

17

Zuid-Afrika

248. Zuid-Afrika, de NGK veroordeelt apartheid: een historische ommekeer. In: Inform., no.106, 1987, 8-13
249. ANC heeft nu departement voor godsdienstzaken. In: Kairos Ber./Amanda 11(1987)12, 23-24
250. God, waar bent U? Liturgische teksten uit en over Zuidelijk Afrika. Samengest. door Hans Snoek. Delft, Meinema, 1987, 60pp.
251. Het was erger dan wij dachten: een bezoek aan Zuid-Afrika en Namibië. Mmv G. Verstijnen, D. Miedema, e.a. Maastricht, Werkgroep Gebed, 1987, 40pp.
252. Küng, Hans, Het uur van de waarheid voor Zuid-Afrika. In: Conc. (1987)1, 6-7
253. De nieuwe koers van de NGK. In: Kairos Ber./Amanda 11(1987)10, 31
254. Verstraelen-Gilhuis, Gerdien, Doorbraak in blanke NG Kerk? In: CW 13-2-1987, 8
255. Vrouwen en de Zuidafrikaanse Raad van Kerken. In: VKW-N 10(1987)3, 17-19
- 48 t/m 54, 56, 57, 60, 61, 127, 131, 142

C. AZIË

Algemeen

119, 133, 184

Bangladesh

143

China

256. Capelleveen, Jan J. v., China en de bijbel. Een reeks NBG-hoofdstukken, Tweede geheel gewijzigde herdruk. Haarlem, Ned. Bijbelgenootschap, 1987, 40pp.
257. Christenen in China. Nieuwe wegen in een socialistisch land. Red. Arie Kramer. In: W&Z 16(1987)4, 289-362
258. Deltour, M., In gesprek met J. Heyndrickx: de Kerk in China. In: Teken 60(1987) sept., 81-86
259. Kraemer, Henriëtte & R. Kramers. Vrouwen in China. Van gebonden voeten tot wasmachines. In: W&Z 16(1987)4, 339-344
260. Kramers, R., China's opening naar het Westen. In: W&Z 16(1987)4, 297-301
261. Spaë, J., Mandarijn Paul Spingaerd. Brussel, Kon. Acad. voor Overzeese Wetenschappen, 1986, 212pp.

262. Spence, Jonathan, Het geheugenpaleis van Matteo Ricci. De missie van een jezuiet in China, 1552-1610. Vert. Jacob Groot. Amsterdam, Uitg. Elsevier, 1987, 341pp.

Filippijnen

263. Carroll, J.J., De Filippijnen: het linkse dilemma. In: *Streven* (1987) juli, 886-890
264. De la Torre, Ed., Uit de aarde gegroeid: actualiteit en strijdtheologie in de Filippijnen. Berchem, EPO, 1987, 175pp.
265. "Unsay imong problema?" (Wat is jouw probleem?) (Op bezoek bij de Filippijnse Boerenbeweging en de Fed. v. Fil. plattelandsvrouwen). In: *H&D* 10(1987)1, 1-58
266. Koning, Edgar, Getuigenissen: Filippijnen - op weg naar vrede? Amstelveen, Uitg. Luyten, 1987, 80pp.
267. O'Brien, N., Een spiritualiteit van geweldloosheid in een situatie van geweld. In: *Streven* (1987) febr., 399-408
268. Roy, Paul de, Basisingemeenschappen in de Filippijnen. Het enige middel tegen de armoede. In: *ID* (1987)4, 1-4
43, 287

India

269. McPherson, Kenneth, A secret people of South Asia, The origins, evolution and rôle of the Luso-Indian Goan Community from the Sixteenth to the Twentieth Centuries, In: *Itin.* 11(1987)2, 72-86
270. Ven, Hans v.d., Religie tussen Oost en West. Een reis door India. Baarn, Ambo, 1987, 88pp.
31, 63, 65, 66

Indonesië

271. Ds. Basoeki Probawinoto van Midden-Java. Een leven in dienst van kerk en samenleving. In: *Vandaar* 13(1987)7, 14-15, 22
272. Buikema, Jan, Kerk van de Armen? Impressies van een conferentie in Indonesië en enkele daaraan gekoppelde overwegingen. In: *EC* 5(1987)18
273. End, Th. v.d., Gereformeerde Zending op Sumba 1859-1972. Een bronnenpublicatie. Uitg. Raad v/d Zending NHK/Zending Geref. Kerken in Ned./Geref. Zendingbond NHK, 1987, 726pp.
274. Helm, E. v.d. & G. v.d. Linden, Kerk moet meer maatschappijbewust zijn, interview met Marianne Katoppo. In: *VKW- N.* (1987)1, 12-14
275. Heyst, A. v., Annelies van Heyst in gesprek met zuster Maria Sri Astutilah. In: *Naar een wereld van menselijkheid. Zusters van O.L. Vrouw van Amersfoort.* Amstelveen, Luyten, 1987, 142-153
276. Hogendorp, Marjo A., Tussen distantie en plaatsbepaling. Een oriënterend onderzoek naar de reactie van de protestantse kerk in Nederlands-Indië op het Indonesisch nationalistisch streven in de eerste helft van de twintigste eeuw. Doct.scr. Univ. Prot. Theol. Fac. Brussel, 1987
277. Hooijdonk, P. v., Parochieontwikkeling in Indonesië. In: zie no. 161, 28-52
278. Indonesische bisschoppenconferentie ontheven van Pancasila-plicht. In: *Comm. CMC*, nr.100, 1987, 18
279. Jens, P.A., Uit het dagboek van zending W.L. Jens, Nieuw Guinea 1876-1899. Apeldoorn, in eigen beheer, 117pp.
280. Jongeling, M.C., Indonesian theologians on women-men relationships in Church and Society. In: *Exch.*, nr.47, 16(1987), 49-70
281. Knaap, G.J., Kruidnagelen en Christenen. De VOC en de bevolking van Ambon, 1656-1696, 1987, 323pp.
282. Lamme, A., Dominee's met blinde vlekken. Enige mid-19e-eeuwse reisberichten uit de residentie Soerabaja, Oost-Java. In: *Focaal*, febr. 1987, 51-70
283. Lin, Jan van, Historische gebeurtenis op Sumatra. (De Kath. Univ. v. Medan kreeg in 1981 offic. erkenning v/d Indonesische regering). In: *MiA* 42(1987)4, 8-9
284. Moorsel, Ellen v., De komst van het heil. Zending als voorloper en uitvoerder van het Ethisch Beleid in Noord- Celebes 1889-1914. Doct.scr. Soc.-econ. Gesch. RU-Leiden, 1985, 60pp.
285. Necrologisch onderzoek door de Oorlogsgravenstichting naar omgekomen leden van de R.K. Geestelijkheid in het voormalig Nederlands-Indië, periode 1942-1950. Bijl.

bij Comm. CMC, nr.97, 1987, 4pp.

286. Prent, Karel & Jan Roes, Het archief van het aartsbisdom Jakarta. In: Jaarboek Kath. Doc. Centr. 1985. Nijmegen, KDC, 1986, 130-140
287. Roekaerts, Mil, Indigenous people and ancestral lands: two case studies compared. In: PMV Asia-Austr. Doss. no.41, 1987/2, 1-31
288. Setianingsih, Helena E., Op weg naar een evenwichtige harmonische samenleving. Basis-gemeenschap. Utopie-Realiteit. Missionarissencursus Theol. Fac. Nijmegen 1986- 1987. 73pp.
289. Sneekers, Jan, Hadden ze ons maar wild gelaten. Sittard (6131 EN, Oude Markt 18), Aartsbroederschap van O.L. Vrouw van het H. Hart, 1987, 88pp.
290. Witjes, Ben & Fons Tuinstra, Priester Manguwajaya uit stevige kritiek. "Indonesië lijkt op een vulkaan". In: Bijeen 20(1987)3, 9-11
15, 18, 67, 119, 122, 143, 154, 165, 197, 212, 351a

Japan

291. Adriaensens, E., De christelijke eeuw van Japan: 1549-1641. In: Tekn 60(1987) juli/aug., 41-45
292. Boon, Herman, Kerk in Japan. In: K&M, no.246, 1987, 100-107; en Hiroshima, kerk van het wijde eiland. In: K&M, no. 247, 1987, 152-157
293. Goossens, L., Kijk op Japan. In: Inform., no.110, 1987, 34-40
294. Juguet, E., Japan: the world of work. In: PMV Asia-Austr. Doss. no.40, 1987/1, 1-24

Korea

295. Song, C.S., Christus achter de maskerdans. In: zie no.40, 22-27

Maleisië

143

Nepal

296. Minderhoud, Jan, Contemporary Nepalese Christianity: churches without tradition? Doct. thesis Fac. of Theol. State Univ.-Utrecht, 1987, 161pp.

Pakistan

297. Kraan, J.D., Pakistaans studiecentrum in de marge 1967-1987. In: W&Z 16(1987)1, 53-58
298. Linden, Jan v.d., Habitat van de lage-inkomsgroepen in Karachi, Pakistan. In: W&Z 16(1987)1, 46-52
143

Taiwan

299. Winsen, G. v., De werken van de Lazaristen en Dochters der Liefde op Taiwan. Momentopname 1986. Vincentiaanse reeks no. 7. Missiehuis Panningen 1987.

Thailand

300. Simmers, Jan, Traditie en Ontwikkeling in Thailand. In: MiA 42(1987)3, 6-8
154

D. LATIJNS AMERIKA

Algemeen

301. Vervallen
302. Een boodschap aan de armen; de opkomst van sekten in Latijns-Amerika. Red. Roel Aalbersberg. Zeist, ICCO/Amsterdam, NZR, 1987, 36pp.
303. Colpaert, Marc, De Jezuietenstaat. In: WW, no.171, 18(1987), 35
304. La Iglesia y el endeudamiento externo de America Latina. In: PMV Doss. Lat. Am. no.48, 1987, 1-26
305. Lemaire, Ton, De Indiaan in ons bewustzijn. De ontmoeting van de Oude met de Nieuwe Wereld. Baarn, Ambo 1986, 320pp.

306. Maduro, Otto, Christen-democratie en keuze tot bevrijding van de verdrukten in het Latijnsamerikaanse katholicisme. In: *Conc.* (1987)5, 89-100
307. Mendoza Sadaba, A., Comunidad y trabajo en el discursi social de la iglesia. In: *PMV Doss. Lat. Am.*, no.49, 1987, 1-32
308. Nauta, R.P., Hoe kan de maatschappelijke positie van vrouwen verbeterd worden? Analyse en evaluatie van liberaal feminisme en Latijnsamerikaans feminisme. *Doct.scr. Theol. Fac. VU-A'dam*, 1987, 105pp.
309. Richard, Pablo. De politieke organisatie van de christenen in Latijns-Amerika. In: *Conc.* (1987)5, 22-28
310. Rosier, I. & M. Huijbregts, Onverwoestbare levensdrift. Over de ellende van de armen. Mensen met een missie. *Uitg. v/d Week voor de Nederlandse missionaris. Oegstgeest, Pinksteren 1987*, 119pp.
311. De stem van vrouwen: het andere gezicht van Latijns-Amerika. Utrecht, Stichting Vrouw, Kerk, 2/3 Wereld e.a., 1987, 80pp.
312. Triana y Antorveza, H., Evangelización y Sociedades Negras en America Latina. In: *PMV Doss. Lat. Am.* no.47, 1987, 1-28
313. Van Bijnen, T.v., Alles bestaat in Hem, dl. 3, Latijns Amerika. Als armen spreken. Mechelen, Kerk en Wereld, 1987, 79pp
160, 173

Brazilië

314. Boff, C. en L., Brazilië: Goed nieuws, maar slecht nieuws blijft onvermeld. (Een reactie op de pastorale brief bisschoppen VS over economie). In: *Wereldbr. nov.* 1987, 1-8
315. Gilhuis, P., Zending in Brazilië. In: *RhW* 29 (1987)4, 79-82
316. Gouvea Mendonca, A., Een radicale ommekeer. Een protestantse visie op de basisgemeenten in Brazilië. In: *W&Z* 16(1987)2, 124-133
317. 's-Gravenzande, Joke, Ontwikkelingssamenwerking in Brazilië. In: *RhW* 29(1987)4, 87-90
318. Hans, Jan, Werelddiakonaat in Brazilië. In: *RhW* 29(1987)4, 83-86
319. Hendrickx, H., Bahia in Brasil, In: *Korrel* 9(1987)1, 18-21
320. Het kerstverhaal: Jezus is Indiaan - Hij wordt in Nonoai geboren. In: zie 40, 98-101.
321. Kijk op Brazilië, twee jaar burgerbewind. In: *Inform.*, no.111, 1987, 5-8
322. Klein Goldewijk, Berma. De rechten van de armen. Kardinaal Ams: "Wie zich niet inzet voor mensenrechten, heeft geen recht op leven". In: *Bazuin* 70(1987)49/50, 14-15
323. Klein Goldewijk, Berma, De zes landelijke bijeenkomsten van kerkelijke basisgemeenschappen 1975-1986, Brazilië. *Bijdragen van L. Boff*. In: *W&Z* 16(1987)2, 154-163
324. Kooistra, Lutsen, Een kruis op "kraak"-grond. Geloofsprotest in Brazilië. (Gesprek met André Droogers). In: *Vandaar* 13(1987)3, 14-15
325. Model van kerk-zijn, basisgemeenschappen in Brazilië. In: *W&Z* 16(1987)2, 97-176
326. Moreira, A., Orthodoxie ter bescherming van de armen? In: *Conc.* (1987)4, 93-97
327. Oostveen, Ton, Hier wordt niet veel meer gepraat. We kaarten liever. Roomse restanten in Rio. In: *De Tijd*, 18 dec. 1987, 28-33
328. Ploeg, R. v.d., De basisgemeenschappen in Trindade: een waar loofhuttenfeest. In: *W&Z* 16(1987)2, 105-114
329. vervallen
330. Rossum, R.v., Basispastoraat in Brazilië: parochie en kerkelijke basisgemeenschap. In: *W&Z* 16(1987) 2, 134-143
331. Slotdocument van de zesde interdiocesane bijeenkomst van kerkelijke basisgemeenschappen in Brazilië, Trindade 1986. In: *W&Z* 16(1987)2, 99-104
332. Van Nieuwenhove, J., Kerkelijke basisgemeenschappen in Brazilië. In: zie no.161, 74-97
333. Willemier Westra, A.D., *Axe, kracht om te leven. Het gebruik van symbolen bij de hulpverlening in de Candomblé-religie in Alagoias, Bahia, Brazilië.* Amsterdam, CED-LA, 1987, 277pp.
138,154

Chili

334. Brock, Jan, Chili: volksgroepen maken Pinochet bang. In: *Bijeen* 20(1987)2, 8-19
335. Kessel, J. v., De twaalfduizend dansers van de maagd. (Over bedevaartsplaatsen in Noord-Chili). *Proefschr. VU ca/nws. Amsterdam Uitg. VU*, 1987.

Colombia

336. Smeets, Jos, Dossier: Colombia. In: WW, nr.171. 18(1987) 17-32

Ecuador

337. Deltour, M., In gesprek met D'Haene Raoul: Westvlaming bij de Indianen in Ecuador. In: Tekens 59(1987)7, 209-214
338. Vanhopplinus, R., Monseigneur Proano, een vervelende bisschop. Brugge, Tabor, 1986, 125pp.

Centraal Amerika/Caribisch Gebied

Algemeen

339. Kessler, J.B.A., Geestelijke groei in Midden-Amerika. In: Eza-Inf. 18(1987)4, 11-17

Cuba

340. Gilhuis, Piet, Wat meer ruimte voor kerk op Cuba. In: Vandaar 13(1987)9, 4-6

Haïti

341. Beel, Jos & R. de Caluwe, Haïti. Een kerk voor het volk. Averbode-Apeldoorn, Altiora, 1987, 256pp.
342. Jegen, Mary E., Haïti. De strijd gaat verder. Vert. A. Rymen. Antwerpen (Italiëlei 98A), Pax Christi Vlaanderen, 1987, 78pp.

Guatemala

197

Jamaica

343. Laar, H. v.d., Echo's uit Babylon. De Rastafari-beweging van Jamaica. In: W&Z 16(1987)1, 78-83

Mexico

344. Lok, Rossana, Tameles voor doden. Voorouderverering in Mexico (in relatie tot het feest van Allerzielen en Allerheiligen). In: Tribaal, nr.30, 1987, 19-20

Nederlandse Antillen

345. De fraters van Swijzen: 100 jaar fraters op de Nederlandse Antillen. Red. A. v. Oirschot e.a. Zutphen, De Walburg, 1986, 191pp.

Nicaragua

346. Dossier over keuze voor de armen. In: Religieuzen DK, nov. 1987, H1, 1-24
138

El Salvador

170

Suriname

347. Vernooij, Joop, Nieuwe religieuze bewegingen. In: SWI Forum 3(1986-1987)2, 24-46 (Corn. Jongbawstr. 19, Paramaribo, Suriname)
363

Venezuela

348. Kersten, M., Continuïteit in Venezuela. Als de kardinaal een dutje doet... (missionarissen, religieuzen en leken-onderwijskrachten verklaarden per motie dat de Indianen recht hebben op eigen godsdienst). In: Tribaal, nr.30, 1987, 15-18.

E. OCEANIË

349. Bakel, Martin A. v., Historische bronnen in antropologisch onderzoek. In: Bijdr. KITLV, dl.143, (1987)1, 3-13

350. De kerk in Papua Nieuw Guinea. Inkulturatie: de grote uitdaging. (ID sprak met pater Ennio Mantovani svd van het Melanesisch Instituut). In: ID (1987)9, 1-3

6

F. WEST-EUROPA

Algemeen

351. Van den Broeck, Luc, Islam in het Westen? Een nieuw perspectief. Gent (9000, Blandijnberg 2), Communicatie & Cognitie, 1987, 127pp.
- 351a. Directory of West European Indonesianists 1987. Comp. by Doc. Centre for Modern Indonesia, KITLV. Dordrecht, Foris Publ., 1987, 313pp.

België

352. Moslims onder ons. In: Korrel 8(1986)2, themanummer
353. Van Aerschot, R., Op weg met de volksreligiositeit in Vlaanderen, een pastorale uitdaging. In: Comm. (1987)5, 383-392
354. Volders, Myriam. De islam in het huidige godsdienstondericht. Diss. Lic. Godsd.w., Fac. Godgel. KU-Leuven, 1987, 114pp.
- 74, 174, 190

Frankrijk

355. Spindler, M.R., The forgotten Legacy of Edouard Vaucher (1847-1920) to French Protestant Missiology. In: zie no.8, 173-187
- 100

Nederland

356. Islam en Onderwijs. In: Begrip, no.85, 1987, 1-19
357. Islam in Nederland. Islam op school. Red. K. Wagtendonk. Muiderberg, Coutinho, 1987, 190pp.
358. Klomp, Marcus, Samen een gebedshuis bouwen, maar geen woord over het gebed. Een onderzoek, in het kader v/d dialoog, naar de houding van Turkse Moslims en Nederlandse Almeloërs, waaronder christenen, voor, tijdens en na de bouw van de Almeloëse moskee. Doct.scr. Theol. Univ. Kampen, 1987, 85pp.
359. Kraan, J.D., Vier brochures van Werkgroep Pluriforme Samenleving. In: W&Z 16(1987)1, 63-65
360. Molukse kerken in Nederland "Zoeken naar Zin". In: RhW 29(1987)4, 4-34
361. Ontmoeting van Christenen en andersgelovigen in Nederland. Red. Jan v. Lin. In: K+O 21(1987)8, 218-248
362. Palte, Vladimir, Christenen en moslims in Nederland. Aspecten van de ontmoeting van christenen en moslims; naar een beter begrip en dialoog. Doct.scr. Theol. Fac.-Tilburg, 1987.
363. Raalte, J. v., Kerk en Wintigodsdienst. Stichting Landelijke Federatie van Welzijnsorganisaties voor Surinamers, 1987, 17pp. (Ongepubl. paper)
364. Reedijk, Pleun, De Armeense Kwestie (Turken vragen onze mening). In: Allerw. 18(1987)3, 11-79
365. Rossum, R. v., De mensen laten struikelen over de boodschap: re-evangelisatie in Limburg. In: W&Z 16(1987)3, 225- 230
366. Siebert, G., Van dominant tot remplaçant. Een bouwschets uit Utrecht voor een missionaire gemeente in een stedelijke en mondiale samenleving. In: W&Z 16(1987)3, 217-224
317. Slomp, Jan, De Armeense kwestie gaat ook ons aan. In: Allerw. 18(1987)3, 5-10
368. Verkuyil, J., Christelijk onderwijs in een multi-religieuze samenleving. In: CW 35(1987)36, 3
369. Voorbij, Ad C.W., Ontmoeting in de christelijke school. Christenen kunnen ook nog wel iets leren van anderen. In: CW 35(1987)43, 6 (zie 368)
370. Westerman, Wim, Geschiedenis-methode voor basisschool geen bijdrage aan multi-culturele samenleving. In: Werkgr. Bet. Antw., Bericht no.12, 1987, 2-3
- 106, 118, 127, 161, 172

Boekbesprekingen

Alle besprekingen hebben betrekking op het onderwerp van dit thema-nummer. De eerste bespreking heeft een bijzonder karakter. Het is een uitzonderlijk lange bespreking van een boek van Ulrich Duchrow die het openingsartikel in dit nummer schrijft. De stellingname van Duchrow in dat openingsartikel is een ingrijpende zaak en dat rechtvaardigt een grondige bespreking van het omvangrijke boek waarin Duchrow zijn uitdagende denkbeelden uiteenzet.

Ulrich Duchrow, *Global Economy. A confessional issue for the churches?* WCC Publications, World Council of Churches, Genève 1987, 231 pag., US \$ 15,-; (vertaald uit het Duits: *Weltwirtschaft heute. Ein Feld für bekennende Kirche?*, München 1986).

De auteur heeft in Wereldraadverband aan de wieg gestaan van het oecumenische conciliaire proces van onderlinge verplichting tot inzet voor gerechtigheid, vrede en "eerbied voor de schepping" (zoals ik "integrity of creation" zou willen vertalen). Hij is in dit proces een nauw betrokken raadgever en bedoelt dit boek als een bijdrage daaraan. Wil zo'n bijdrage geworteld zijn, dan moet hij contextueel zijn. Voor Duchrow betekent dit, dat hij wil schrijven vanuit zijn eigen, Duitse situatie, hetgeen de zeggingskracht van zijn boek, zoals het geval is bij alle goede contextuele theologie zeer verhoogt.

De Engelse versie is gebaseerd op de oorspronkelijk Duitse editie van 1986: *Weltwirtschaft heute. Ein Feld für Bekennende Kirche?* (uitgegeven bij Chr. Kaiser Verlag in München). Reeds in 1987 was er, tot verrassing van de auteur zelf, in Duitsland een tweede druk nodig. In een naschrift bij de Duitse heruitgave verklaart Duchrow deze belangstelling uit het diffuse onbehagen van veel mensen in de rijke landen met betrekking tot de schijnbaar bloeiende economie die hen omringt; iets klopt er niet en dat iets is fundamenteel. Tegelijkertijd worden zij door de ingewikkeldheid van de problematiek en hun eigen machteloosheid bevangen. Duchrow geeft mijns inziens aan deze mensen inderdaad een – even fundamentele – handreiking: hij roept op tot geloof in het Woord van God, naast hetwelk, in de woorden van de Bekennende Kirche, aan geen andere "gebeurtenissen, machten, gestalten of waarheden" het gezag van openbaring mag worden toegekend, dus ook niet aan "eigengesetzliche economische processen". De grote (pastorale) betekenis

van het boek ligt mijns inziens dan ook hierin: het economische wereldmechanisme wordt doorschouwd in de aanslag die het doet op de confessie van de kerk. Het zware geschut van deze analyse, die wordt herkend door diegenen die aan dit systeem lijden, leidt de lezer echter niet naar een gevoel van onmacht, omdat juist de belijdenis van de kerk daarop het antwoord is. Het analyseren en betreuren van de situatie is in zichzelf contraproductief (204), maar daar ligt noch de inzet noch de uitkomst van de auteur.

In het zojuist genoemde naschrift merkt Duchrow op: "Een intensieve behandeling van de hier geformuleerde vragen is ook in de Nederlandse kerken begonnen. De nationale Raad van Kerken aldaar zal een internationale discussie over dit boek publiceren". Daar dit speciale nummer van *Wereld en Zending* uiteindelijk de vervulling van deze verwachting is geworden, lijkt het op zijn plaats iets meer ruimte aan de bespreking van *Global economy* te wijden dan gebruikelijk is in deze rubriek.

Twee rijken-leer

Duchrow is een groot kenner van de Lutherse en de neo-Lutherse theologie. Het is de neo-Lutherse traditie die wil verhinderen dat het oorspronkelijke Lutherse geloof "in het (economische) leven wordt getrokken". Zij hanteert de term "twee rijken-leer" en wil daarmee de dichotomie handhaven die in het westerse denken en handelen sinds Descartes heerst tussen geest en materie. Het denkende subject acht zich onafhankelijk van de wereld van het object. Met een beroep op de twee rijken-leer verdedigden de "Duitse christenen" in de jaren dertig hun passiviteit met betrekking tot de nationaal-socialistische jodenvervolgving. Zelfs de Bekennende Kirche achtte het opkomen voor de joden niet in de eerste plaats een kerkelijke taak maar een politieke aangelegenheid, hetgeen Dietrich Bonhoeffer ertoe bracht deze kwestie de "*status confessio-*

nis" toe te kennen.

Deze term werd in de Reformatietijd gebruikt om hoofdzaken van belijden aan te geven. Bijzaken (*adiaphora*) hadden die status niet, tenzij een bepaalde zaak door bijzondere oorzaken van buiten af een bepaald belang kreeg. De term "*status confessionis*" is zonder deze Duitse en neo-Lutherse context niet verklaarbaar. Duchrow merkt terecht op, dat de Reformatoren geen enkele twijfel lieten bestaan over de relevantie van het geloof voor het economische en politieke leven. Duchrow zelf verwijst uiteraard naar Luther; wat Calvin betreft kan nog steeds de uitgebreide studie worden vermeld van André Biéler, *La pensée économique et sociale de Calvin* (Georg, Genève 1961, 562 pag.).

Aangetekend zij dat in Nederland zowel het kuypertiaanse neo-Calvinisme (geen duimbreed van het aardse leven waarvan Christus niet zegt "Mijn") als de barthiaanse lijn die van invloed was op de vernieuwing in het denken binnen de Nederlandse Hervormde Kerk over "kerk en wereld" sinds de jaren veertig, op een twee rijken-leer haaks stonden. In Kuiterts boek *Alles is politiek maar politiek is niet alles* (Baarn 1985) wordt zij weliswaar door een theoloog van gereformeerden huize van stal gehaald, maar om te begrijpen waar het hier over gaat kunnen Nederlandse lezers beter te rade gaan bij de Lutherse leketheoloog, het oud-lid van de Raad van State dr. M. Ruppert, van wie in 1987 het prachtige boek verscheen *Het Rijk Gods en de wereld. Over de verhouding tussen het Rijk Gods en de wereld naar aanleiding van Luthers onderscheiding van het eeuwige Rijk van God en Gods tijdelijke wereldlijke regiment* (Kampen, 342 pag.). Deze ondertitel is reeds weerlegging van de "twee-rijken-ideologie" (de term is van Duchrow). Gods regiment in de kerk en in de wereld zijn verbonden, aldus Duchrow, door zijn liefde. Zij zijn in een eschatologische spanningsverhouding op elkaar betrokken en kunnen niet afzonderlijk bestaan.

Theologische basis

In de eerste hoofdstukken legt Duchrow de theologische basis voor zijn verdere bespreking van de moderne economische realiteit. In het Avondmaals-sacrament is de kerk zichtbaar als een gemeente van vlees en bloed, een historische realiteit van gemeenschap, die in de geatomiseerde en abstracte samenleving van vandaag volle betekenis moet krijgen (37-38). De

auteur citeert Bonhoeffer: "De kerk is van de wereld alleen gescheiden door het feit dat zij in geloof de werkelijkheid bevestigt van Gods aanvaarding van de mens, een werkelijkheid die eigendom is van de hele wereld". (44) Luthers twee "regimenten" mogen niet tegen elkaar worden uitgespeeld; zij vormen een polemische eenheid, aldus Bonhoeffer. Tegenover de sacralisering van het rooms-katholieke kerkinstituut wees Luther op het eigen recht van het "wereldlijke regiment". Maar dat wereldlijke domein dient op zijn beurt in Christus' naam te worden weerstaan zodra het aanspraak maakt op absolute autonomie (44-45).

Kerk-zijn

Het westerse economische stelsel, zegt Duchrow, maakt deze aanspraak. Daarom rijst niet slechts een probleem van economische ethiek, maar wordt de kerk bevraagd op haar geloof en dus op de kern van haar kerk zijn. Wat is de kerk? Duchrow onderscheidt vier uitdrukkingvormen: 1) de lokale gemeente; 2) de universele kerk – van alle eeuwen; 3) "discipelschapsgroepen", zoals orden en congregaties, maar ook kerkelijke actiegroepen en comités; en 4) de regionale of particuliere kerk. De speciale functie van het regionale (bijvoorbeeld nationale) kerkverband heeft steeds gelegen in het getuigen spreken ten overstaan van de politieke verbanden waarbinnen de kerk leefde. (61) De grote zwakheid van de protestantse kerken, reeds in de feodale en later in de burgerlijke maatschappij, is geweest het ontbreken van discipelschapsgroepen. Tegenwoordig nemen allerlei initiatiefgroepen in de kerk in betekenis toe; dit is een belangrijke ontwikkeling, mits deze groepen geen eigen leven gaan leiden maar in contact blijven met de andere uitdrukkingvormen van het kerk-zijn. (66) Kerkelijke verzetsgroepen en "bekeerde" gemeenten en regionale kerkverbanden dienen door hun eigen voorbeeld de samenleving als geheel te overtuigen van de noodzaak en mogelijkheid van het ontwikkelen van rechtvaardige en participatieve structuren ter oplossing van de vitale problemen tegenover welke de mensheid als geheel zich ziet geplaatst. (67)

Demonische machten

De levenvernietigende economische, politieke en technologische wereldproblemen zijn niet slechts kwesties van rationaliteit of sociale ethiek. Het zijn demonische

machten die ons tegenkomen in de systematische verdwijning van mensen, in de stelselmatige verminking en marteling, in de dood van tientallen miljoenen mensen per jaar door de honger, in de wanorganisatie van de arbeid (werkloosheid), in de schending van vrouwen door het westerse massatoerisme in de Derde Wereld, de vernietiging van tropische bossen terwille van onze "economische groei", in de voortdurende groei van de militaire bestedingen. Demonen dienen door de kerk te worden uitgedreven; zij moet ze weerstaan, buiten maar ook binnen haarzelf. (93) Daarom gaat Duchrow in de rest van zijn boek te rade bij de Barmer Thesen uit 1934, die ons zijn nagelaten door de Bekennende Kirche, onder een gelijktijdig pleidooi voor een grondige bestudering van de economie, juist zoals de kerk zich deskundigheid heeft verworven ten aanzien van de twee andere bedreigingen voor haar geloof: de apartheid en de massavernietigingswapens. (97) "Het eerste in de belijdenis van het geloof is altijd de belijdenis van onze eigen schuld of medeplichtigheid in schuld". (102) Wat nodig is in de westerse industriële samenleving is een theologische verklaring in de stijl van Barmen "die uitdrukkelijk handelt over deze schuld en bemoediging en praktische handreiking ter bekering". (111) De verwevenheid (intern en extern) van de kerk met het heersende economische systeem moet daarbij onder ogen worden gezien; zo blijkt de kritiek op de economie een taboe in de door de overheid gefinancierde Duitse kerken. Het minimum dat moet gebeuren is 1) het creëren van uniforme materiële voorwaarden voor de werkers binnen de kerk zelf, 2) een structureel participeren in de lasten van de Derde Wereld-kerken op gelijke voet; en 3) het resoluut en concreet bepleiten van stappen in de richting van een nieuwe economische wereldorde. (112)

De Kerk

Het gaat de auteur steeds om de kerk, die moet leren handelen vanuit haar eigen bronnen en niet met wereldse strijdmethoden. (88) Zuiver politieke actie kan nooit Christus' naam zich toeëigenen. (122) In de strijd en de arbeid voor gerechtigheid, vrede en eerbied voor de schepping moet immers volledige alliantie mogelijk zijn met iedere niet-christelijke partner die zich aansluit. God werkt in zijn liefde onder mensen van alle religies en ideologieën. Deze mede-werkers zijn een

"vijfde uitdruktingsvorm" van het volk van God. (199) Voor alle anderen geldt: het uitgangspunt van de kerk is het eigen berouw, niet de uitsluiting van anderen. (126) Zeer waardevolle bondgenoten in dit kerkelijke proces van inkeer kunnen de conservatieve evangelicale groepen zijn, gegeven hun traditionele vroomheid en hun integrale visie op het christelijk leven. (130)

Leerproces

Het gaat om een leerproces, een "procesus confessionis", waarin theologisch inzicht en concrete actie in betrokkenheid op elkaar vorm krijgen. (131) Voor interne conflicten mag de kerk niet bang zijn. "Wij hebben te weinig vertrouwen in de beginselen van conflictmanagement die kunnen worden ontleend aan het Nieuwe Testament, het canonieke recht en de oecumenische praktijk". Het besluit van de Rijnlandse Synode, zijn eerdere afwijzing van het Programma tot Bestrijding van het Racisme te herroepen is een van de voorbeelden waaruit blijkt wat volhouden vermag. (132) Gehoorzaamheid in de zin van Bonhoeffer is ook een levensvoorwaarde voor het kerkinstituut zelf.

Economisch systeem

Hoofdstuk 7 is de kern van het boek. Het draagt tot titel "De keuze voor het leven: verzet tegen idolatrie en 'autonomie' op economisch gebied". Duchrow geeft een beschrijving van het functioneren van de moderne economische samenleving en analyseert de mythe van de "vrije markt". De moderne leven-bedreigende economische misstanden zijn systematisch van aard. Dat plaatst de kerk voor een nieuw probleem: het is niet mogelijk, zoals in de tijd van Luther, aan uitbuiting en onderdrukking géén deel te hebben; het is ook niet mogelijk om het protest te richten aan het adres van één instantie die aan de misstand een einde kan maken, zoals in het geval van de apartheid of van de kernbepanning, waarin overheden een beslissingsmogelijkheid hebben.

Wie verantwoordelijk?

Wie zijn hier de dragers van verantwoordelijkheid? "Alleen in gevallen van notoir economisch onrecht kunnen individuen of bedrijven ter verantwoording worden geroepen. Dat de rijken rijker worden en de armen armer is een algemene trend in het huidige economische wereldsysteem. Deze trend is het resultaat van de interactie

tussen verschillende verantwoordelijken. De kern van het probleem is dat de economische krachten ofwel zich onttrekken aan effectieve beheersing door publieke instanties, ofwel deze coöpteren, en uiteindelijk geen van de verantwoordelijke betrokkenen vrij blijkt te kunnen handelen, doordat al wat in de z.g. "vrije markt" gebeurt, gehoorzaamt aan regels op het nadere onderzoek waarvan een taboe ligt". (141)

Zo kan het gewelddadige "national security capitalism" van onze dagen zijn brute onderdrukkingslogica verbergen achter de pretentie van de "autonomie" van de economie. Het is onpersoonlijk; niemand is verantwoordelijk. Het is, in de woorden van Max Weber, een systeem van "slavernij zonder slaveneigenaars". (149) Voor ethiek is geen plaats (in positieve noch negatieve zin); in ethische termen kan – alweer Weber – over het kapitalisme alleen worden gesproken wanneer men deze institutie als zodanig wil beoordelen.

Kernproblemen

Tegenover het gevoel van machteloosheid die deze stand van zaken kan oproepen, brengt Duchrow, naast zijn theologische kritiek (met minder kunnen wij immers niet toe), ook een *ander economisch denken* in stelling. Methodologisch kiest hij voor wat in vaktermen heet de "institutionele economie". Als *fundamentele economische probleemstelling* kiest hij het gebrek aan voorziening in basisbehoeften op wereldschaal. Dit gedeelte, dat gaat over de concrete uitwerking van Duchrow's theologische kritiek in positief-economische termen, is deugdelijk. De bronvermeldingen kunnen de lezer verder helpen op een weg, die Duchrow in dit boek niet in concreto kan afgaan, maar waarvan hij de richting m.i. op verantwoorde wijze aangeeft.

Missiologie en economie

Wat zou er gebeuren wanneer wij onze economische intelligentie even massaal op de "just and sustainable society" zouden richten als thans gebeurt in dienst van het blinde systeem van de "totale markt" (Hinkelammert)? *In de economie is "grondslagenkritiek" niet voldoende*; economen willen worden geïnteresseerd in positieve theorievorming. De kerk kan door haar eigen ervaring in en betrekkingen met de Derde Wereld de reële problematiek aandragen die zal moeten worden bestudeerd. Is het geen tijd dat de kerken

binnen het missiologisch onderwijs in Nederland een plaats helpen creëren voor het enthousiasmeren van de studentestroom voor de economische problemen die bij onze kerkelijke en andere partners overzee massaal aan de orde zijn en onmiddellijk te maken hebben met leven en dood? *Kerkelijk* economisch onderzoek en onderwijs is de consequentie van Duchrow's theologisch-economische probleemstelling. Er is immers ook *theoretische* vorming nodig in de aangegeven richting.

Duchrow gaat tenslotte zelf nog in op ecclesiologische en bijbelse aanknopingspunten die zich aandienen voor het economische programma van de kerken dat hij bepleit. Hij onderscheidt drie modellen van kerkzijn: 1) het Constantijnse model, dat idealiter de domesticatie van de macht beoogt; 2) het model van de vredeskerken (bij ons al gauw het "doperse" model genoemd), dat medewerking aan de macht weigert en alternatieve gemeenschappen wil creëren, en 3) het postconstantijnse model van de "kerk van de bevrijding", die kritiek levert op destructieve machtsystemen en een oecumenische, belijden-de kerk wil zijn, op de bres staand voor het leven van alle mensen en de zorg voor de gehele schepping. Fundamentele inzichten uit de Latijnsamerikaanse bevrijdingstheologie (Hinkelammert, Richard e.a.) passeren de revue, alsmede voorbeelden van kerkvernieuwing uit Brazilië en uit Duchrow's eigen ervaring in Bade. Het boek eindigt met een nadere beschrijving van het "JPIC"-programma.

Deze studie is een belangrijke stimulans voor de kerken. Het neo-Lutheranisme van de "twee rijken-leer" is niet alleen het probleem van de Lutherse kerken, daar deze term fungeert als een "theologisch symbool" waarmee overal in het Westen de belijdenisvragen waarmee Duchrow ons confronteert worden ontweken. Jezus erkent als zijn volgelingen slechts hen, die, zonder naar een christelijk paspoort te vragen of het te tonen, de ellendigen zijn tegemoetgetreden in wat economen noemen hun *basisbehoeften*: voedsel, huisvesting, kleding, gezondheidszorg, en mensenrechten. Ze staan allemaal in Mattheus 25; het gaat er om of wij aan "kwesaties" van honger, dorst, vreemdelingschap, naaktheid, ziekte en gevangenis de "status confessionis" zullen hebben gegeven die zij volgens dat Schriftwoord hebben. (191-192).

Wanneer ik een woord van kritiek heb,

geldt dat de wijze van uitgeven: een zaak-, naam- en literatuurindex wordt node gemist.

Roelf Haan

Kenneth Slack (Ed.), Hope in the desert. The Churches' United Response to Human Need, 1944-1984. Essays to mark the fortieth anniversary of the work of the World Council of Churches' Commission on Inter-Church Aid, Refugee and World Service, WCC Genève 1986, 143 pag.

Klaus Poser (Ed.), Diakonia 2000. Called to be neighbours. Official Report WCC World Consultation Inter-Church Aid, Refugee and World Service, Larnaca 1986, WCC Genève 1987, 133 pag., SFr 13,50

Cl. Ceccon and Kr. Paludan, My Neighbour-myself. Visions of Diakonia, WCC Publications, Genève, 112 pag., SFr. 7.90
In 1984 bestond de commissie van de Wereldraad van Kerken voor interkerkelijke hulpverlening, vluchtelingen en werelddiakonaat (CICARWS) veertig jaar. In 1986 had er voor het eerst sinds 1966 weer een grote wereldconsultatie plaats over dit werk van de Wereldraad in Larnaca (Cyprus).

In dit kader zijn de drie genoemde publicaties verschenen, die met elkaar een goed beeld geven van verleden, heden en toekomst van dit werk, de uitdagingen en de perspectieven. Voor wie niet direct betrokken is bij het werk van CICARWS is het "historische" boek **Hope in the desert** het meest van belang. Hier vinden we de tekst van het nog altijd indrukwekkende memorandum over de "Opbouw van christelijke instellingen in Europa", dat Visser 't Hooft in 1942 schreef en dat gezien kan worden als het begin van de hulpverlening vanuit de Wereldraad van Kerken. Het is een sterk pleidooi voor de noodzaak om in de hulpverlening samen te werken met de plaatselijke kerken en voor coördinatie binnen de oecumene: "Alleen zo kan een reactie tegen werkelijk of vermeend imperialisme van een natie of een groep van naties vermeden worden." (p.5). In een nawoord geeft Visser 't Hooft aan dat deze verwachtingen te hoog gesteld werden. Dit thema, de noodzaak van coördinatie, de gelijkwaardigheid tussen gevers en ontvangers en tussen zendingsorganisaties en jonge kerken, komt naar voren in de boeiendste bijdragen in de bundel.

Alan Brash beschrijft in een voor de ge-

schiedenis van de oecumenische beweging interessant hoofdstuk de moeite die er bestond om de kerken in Azië een eigen verantwoordelijkheid te geven, meer los van Genève en de grote zendingsorganisaties. Een andere voormalig directeur van CICARWS, Jean Fischer, stelt in een artikel over "*Interkerkelijke Hulpverlening en de Toekomst*" een aantal uitdagende en kritische vragen. Zo stelt hij de vraag of de moratoriumdiscussie niet opnieuw moet worden opgenomen. Het thema van te grote afhankelijkheid in de hulpverlening is nog altijd actueel, maar verdwijnt naar de achtergrond door de noodzaak de fondsenstromen door te laten gaan. Een boeiende bijdrage is er van de Grieks-Orthodoxe theoloog Alexandros Papaderos. Hij maakt duidelijk wat oecumenische contacten en – als afgeleide daarvan – interkerkelijke hulpverlening voor zijn kerk hebben betekend. Hij werkt in zijn bijdrage een onderscheid uit tussen "microdiakonia" en "macrodiakonia". "Microdiakonia" is "therapeutische filantropie" en "macrodiakonia" is "proflactische (voorkomende) diakonie", een structuurverandering die op den duur de microdiakonia overbodig moet maken. Wat dat voor zijn eigen werk op Kreta betekent weet hij aan de hand van voorbeelden boeiend te beschrijven.

Het boek **Diakonia 2000** is een conferentieverlag. Het boek bevat onder meer de bijbelstudies van Albert van den Heuvel en een bijdrage van Victor Araya over "De diakonia van de Samaritanen: een keuze voor leven". Voor wie wat thuis is in het denken en de praktijk van de Wereldraad (en met name van dit soort grote consultaties) bevat dit boek niet veel nieuws. Een antwoord op de kritische vragen van Jean Fischer is met moeite te vinden. Wel komt de onverbreekelijke relatie tussen diakonaat en de betrokkenheid op de politiek duidelijk en overtuigend naar voren. Stotend vond ik de grote ruimte (86-122) die er is ingeruimd voor de vele rapporten van werk- en discussiegroepen. De CARWS-commissie had daar beter eerst kritisch naar kunnen kijken om vervolgens de belangrijkste en meest uitspringende aanbevelingen in boekvorm aan het papier toe te vertrouwen.

My neighbour-myself is een boek dat begint met de zin: "Dit is niet een boek- het is een verzameling verhalen die zijn samengesteld op basis van interviews die gehouden zijn tijdens de Larnaca Consultatie." In het voorwoord wordt gezegd,

dat deze uitgave gerechtvaardigd is omdat in Larnaca de nadruk lag op persoonlijke uitwisseling van ervaringen in kleine groepen van ongeveer tien mensen. Het boek stond voor de moeilijke opgave om dit over te brengen naar een breder publiek. Het is de vraag of men daarin voldoende geslaagd is. De interviews zijn gearrangeerd in drie delen en van korte inleidingen voorzien. Het bevat veel foto's van deelnemers. Toch blijft het geheel erg fragmentarisch. Bij een ongeveer honderd pagina's met korte citaten uit interviews ontstaat er bij de lezer al snel vermoeidheid, omdat er geen gelegenheid is zich met de geïnterviewde personen te identificeren. Het boek is overigens wat lay-out betreft zeer goed verzorgd. Maar of de inhoud, afgezien van de voortreffelijke tekeningen van Claudius Cecon, zijn weg zal weten te vinden naar een breder publiek, waag ik te betwijfelen.

Hans Schraivesande

Waar uw schat is... Een kritische kijk op "de" economie vanuit DISK, Disk cahier nr. 11, DISK, Amsterdam 1987, 96 blz. Een helder geschreven boekje dat bedoeld is om mensen op de werkvloer te helpen inzicht te krijgen in hoe "de" economie werkt en wat voor waarden en normen degenen die de leiding in handen hebben, hanteren. Het boekje heeft o.a. de intentie om de resultaten van het werk van Van Leeuwen in "*De nacht van het kapitaal*" te vertalen voor het grondvlak, en stelt tegenover de wetten van het westers economisch stelsel het evangelisch-bijbels uitgangspunt.

Eduard Kimman, Over de Amerikaanse brief. Nr.1 uit de serie Christelijke ethiek van het economisch handelen, uitgegeven door het R.K. Kerkgenootschap in Nederland, Utrecht 1988, 40 blz. Kimman behandelt in deze uitgave de brief van de Amerikaanse bisschoppen over de katholieke sociale leer en de economie van de VS "*Economic Justice for all*" en plaatst deze in de context van hun tijd en traditie. Andere nummers in deze serie die in voorbereiding zijn: deel 2: over de schulden van de Derde Wereld en deel 3: over bedrijfscodes.

Uitgaven van de Wereldraad van Kerken over kerken en economische kwesties, te bestellen bij Kok, Kampen. De Wereldraad van Kerken (afdeling CCPD) heeft op dit terrein veel publikaties

verzorgd: over thema's als het wereldvoedselvraagstuk, technologie, transnationale ondernemingen, vrouwen en werk, arbeid en werkloosheid, het internationale financiële systeem en de schulden crisis. Verschillende van deze uitgaven werden samengesteld door AGEM, de Advisory Group on Economic Matters, die wordt voorgezeten door de Nederlander Jan Pronk.

Onlangs verscheen:

Economics: a matter of faith. CCPD-Documents nr.11, juli 1988, 71 blz.

Dit CCPD-document bevat reacties uit verschillende delen van de wereld op de oproep van São Paulo (*Churches, Christians and Economic systems: A call for obedient Discipleship*), die eveneens is opgenomen. In São Paulo kwamen in 1987 mensen uit basisgroepen uit de hele wereld bijeen om te spreken over hun dagelijkse praktijk en het bijbels getuigenis, hetgeen een sterke oproep aan kerken en christelijke groepen opleverde om mee te doen in de strijd tegen de boosaardige manifestaties van het economisch systeem en die strijd een zaak van het belijden te laten zijn.

H.D. van Hoogstraten, J.Th. Witvliet, A.Th. van Leeuwen (e.a.), Zoeklichten in de nacht van het kapitaal. Een discussie over de economische theologie van A.Th. van Leeuwen, Voorburg 1987, 120 blz.

Dit boekje is de bundeling van de bijdragen van zes theologen aan de Theologen-cursus in Utrecht, die gevraagd waren te reageren op het boek van Van Leeuwen "*De nacht van het kapitaal*". Het eerste artikel is een inleiding op het werk van Van Leeuwen, zodat ook voor degenen die "*De nacht...*" niet hebben gelezen, het boekje zeer wel leesbaar is.

F.J. Hinkelammert, Die ideologischen Waffen des Todes; zur Metaphysik des Kapitalismus, Freiburg/München 1985, 330 blz. Vertaling van *Las armas ideológicas de la muerte*, 1981.

Hinkelammert, van Duitse afkomst maar al 25 jaar als docent economie werkzaam in verschillende landen in Latijns Amerika, schrijft dit boek tegen de achtergrond en aan de hand van de werkelijkheid van dit werelddeel. Hij analyseert de ideologie die ten grondslag ligt aan de politiek van de VS en die weerspiegeld wordt in de ideologie van de nationale veiligheid van de dictaturen in Latijns Amerika, waarbij o.a.

Marx, Friedman en de Trilaterale Commissie de revue passeren. Hij spreekt over de ideologie van de totale markt, die een absoluut geloof inhoudt in de onfeilbaarheid van het marktmechanisme, dat uiteindelijk iedereen het heil zal brengen. Tegenover deze afgodendienst plaatst Hinkelammert de bevrijdingstheologie die vanuit de basis opkomt.

Charles Elliott, Comfortable compassion? Poverty, Power and the Church, London 1987, 194 blz.

Elliott, voormalig directeur van de grote hulporganisatie Christian Aid stelt in dit boek kritische vragen over het ontwikkelingsdenken en -handelen in de kerken. Heeft dit denken de notie "macht" wel voldoende verwerkt? Hebben de kerkelijke en christelijke ontwikkelingsorganisaties zich niet vaak - onbewust - geplaatst tegenover de armen die ze zeiden te willen helpen doordat ze er zo'n moeite mee hebben structuren en machten te onderscheiden?

Roelf Haan, Economie van de eerbied. Kanttekeningen bij het bijbels spreken over Geld en goed, Uit de serie Ter Sprake van Meinema, Delft, 1985, 60 blz.

De econoom Roelf Haan bespreekt in 14 korte hoofdstukken bijbelteksten vanuit de context het huidige economisch handelen. Het resultaat daarvan zijn 14 heel verrassende en verhelderende teksten die inzicht en uitzicht verschaffen in het heersende economische onrecht.

Ronald Jeurissen, Gods kinderen en de machten. Het Vaticaan en de Wereldraad van Kerken over internationale economische verhoudingen, ontwikkeling en bevrijding, 1965-1985, IIMO Research Pamphlet no.17, IIMO, Utrecht/Leiden 1986.

De hoofdmoot van dit boek wordt uitgemakkt door een weergave en rubricering van kerkelijke visies inzake de in de titel genoemde thematiek. Deze worden gevolgd door een vergelijking, met name van de achterliggende theologische argumentaties van "Rome" en "Genève" en door een hoofdstuk over structureel bepaalde stijlverschillen tussen het Vaticaan en de Wereldraad.

Bovenstaande acht korte besprekingen door G. Witte-Rang, medewerkster van OSACI, Oecumenisch Studie- en Actiecentrum voor Investerings- en Actie-

J. Simmers (red.), Boeren in het Klein; in Afrika, Latijns-Amerika en Azië, Cebemo/KNBTB z.j. (1987), 28 pag., f 3,-
De brochure *Boeren in het Klein* is een gezamenlijke uitgave van de Commissie Landbouw en Ontwikkelingssamenwerking van de Katholieke Nederlandse Boeren en Tuinders Bond, KNBTB en Cebemo, de katholieke organisatie voor medefinanciering van ontwikkelingsprogramma's. Ze is uitgebracht in het kader van Wereldvoedseldag 1987. In het kader wordt een aantal situaties geschetst van Afrikaanse, Latijnsamerikaanse en Aziatische boeren. Tevens wordt aangegeven hoe via programmahulp wordt getracht een bijdrage te leveren aan de verbetering van hun omstandigheden. Beschrijvingen van gebeurtenissen en ontwikkelingen in Derde Wereld-landen worden herkenbaar gemaakt via projectie tegen de achtergrond van sociaal-economische omstandigheden rond de eeuwwisseling in bepaalde Nederlandse regio's. Zo wordt een parallel getrokken tussen het "morsen met mensen" binnen de arbeidsverhoudingen op Tholen in zuid-west Nederland en de marginalisatie van boeren en boerinnen in Bolivia en Peru en wordt het benarde lot van Indiase vrouwen die als dagloners worden ingezet in de landbouw verbonden met de slechte arbeidsomstandigheden van landarbeidsters in Groningen. Het is niet zo dat uit deze koppeling en analyse van de geschiedenis pasklare antwoorden worden gedestilleerd voor de ontwikkeling van het platteland in de Derde Wereld. Daarvoor zijn de situaties te specifiek. Maar er is wel herkenbaarheid. Wat verder in de verhalen en beschrijvingen oplicht is dat kleine boeren en boerinnen, hoewel ze vaak schromelijk worden onderdrukt en uitgebuit, vanuit hun eigen, zeer geschakeerde achtergrond door overleg, training en hechte organisatie genoeg creatieve kracht kunnen opbrengen om hun toekomst zelf ter hand te nemen. Ook wordt eens te meer duidelijk dat "boeren in het klein" vooral een zaak is van vrouwen. De brochure bevat voor bespreking in groepen een aantal discussievragen over landbouw en de Derde Wereld, over voedseloverschotten en honger en over KNBTB en ontwikkelingsamenwerking.

Gert de Gans

English Summaries

THEME: Neglect and Expectation – Faithful Confession in the World Economy

If it is true that today's world economic system clearly and unavoidably casts untold millions into situations of inhuman misery, may those in positions of ecclesiastical leadership continue to limit themselves to the formulation of mere statements or appeals? Ought we or ought we not to expect statements containing clear choices from the World Council of Churches, synods, the Pope, conferences of bishops?

Appeal

Ulrich Duchrow opens this issue with a stirring and challenging appeal. The ideology of *laissez-faire* capitalism misuses Christian teaching. Taking a position against the existing economic system, he argues, must be viewed as part of the Christian's confession of faith, as *status confessionis*.

The neglect of the churches

Harry de Lange sketches the developments in thinking in the last thirty years within WCC circles regarding poverty, the struggle to do away with it, and the specific place of the Church in that struggle. **Jan Pronk** reacts in his capacity as development economist to De Lange's survey. There are many mechanisms in our societies that lend themselves to the emergence and preservation of an economy that pushes people roughly aside. Was 1987 a turning point? **Theo van Boven**, a legal expert, points, in reaction to De Lange's article, to the importance both of safeguarding existing laws and the elaboration of new ones. **Theo van Eupen** delineates developments in Catholic thinking respecting the world economy, particularly as reflected in the statements of the Second Vatican Council and subsequent papal documents. **Jo De Tavernier** describes the reactions of liberation theologians to the social-economic standpoints found in various papal and Vatican documents.

The expectation of the people

Julio de Santa Ana's essay is the first of three direct responses to Duchrow's appeal. De Santa Ana supports this appeal but finds himself in disagreement with Duchrow's argumentation. Theologians and churches must not try to controvert the theories of economists with biblical reflections. **Richard Dickinson** poses a number of critical questions regarding Duchrow's assessment of the economy. Is the prevailing economy totally bad? Is a free economy always disadvantageous to the poor? What alternative economic system should be substituted for it? **Bert Hoedemaker** gives a careful explanation of the meaning of the term *status confessionis*. What is the meaning and significance, he asks, of ecclesiastical pronouncements? Is it really possible for churches to make statements bearing worldwide validity? Economic problems always have a local character as well. The existing economic system must certainly be opposed, but this opposition must not be seen as part of the Christian confession.

Practical experiences

Christian Rave describes the process of reflection taking place in the local Evangelical-Lutheran congregations in the Netherlands as a result of Duchrow's appeal. The results of this reflection will be submitted shortly to the Evangelical-Lutheran synod. **Henk Koetsier** points out, with astonishment, that those most directly involved as victims of the economic system (minimum-wage earners, the unemployed) are never found among those sitting around the meeting tables of ecclesiastical policy-making bodies. He calls on the Dutch Council of Churches to form a confessional group including such victims of the system.

Conclusions

Kees van der Poort and Jan Bouke Wijbrandi, attempt to draw a number of conclusions from the articles appearing in this issue. Churches must make an effort, they argue, to gain more basic knowledge in the area of economics. This will make it possible for them to take certain small but nevertheless important prophetic steps.

Inhoudsopgave jaargang 17, 1988

Thema's

1. Wereldvoedselvraagstuk en kerken 1- 68
2. Missionair België in heden en verleden 97-151
3. Christenen en andersgelovigen. Verhalen uit de praktijk, bijdragen uit de theologie. (Hendrik Kraemer 1888-1988, symposium te Oegstgeest) . 181-264
4. Verzuim en Verwachting. Gelovig belijden in de wereldeconomie 293-366

Artikelen

E. Adler	<i>Een christelijke gemeenschap in een omgeving van post-christelijke ideologieën, vooral in de Tweede Wereld</i>	247-253
S.W. Ariarajah	<i>Een christelijke minderheid in een niet-christelijke culturele en religieuze omgeving, vooral in de Derde Wereld</i>	239-246
J. Bouke Wijbrandi	<i>Op weg naar een kerkelijke voedselbeweging?</i>	62-68
J. Bouke Wijbrandi/ C. van der Poort	<i>Verzuim en Verwachting, een nabeschuiving: van grote woorden naar kleine profetische stappen</i>	362-366
H. Boudin	<i>Protestantse zending in Kongo en Kerkenheid in België</i>	124-130
Th. van Boven	<i>Onherstelbaar verzuim?</i>	321-323
B. Broug-van der Haven/C. van der Poort	<i>Interview met Jan Pronk</i>	314-320
G.J. van Butselaar	<i>Tambaram revisited. De betekenis van de wereldzendingconferentie van 1938 kritisch bekeken</i>	207-212
F. Damen	<i>De christelijke kerken en het fenomeen van de sekten in Latijns-Amerika</i>	158-164
R. Dickinson	<i>Vragen bij Duchrow's oproep tot "status confessionis" van het economisch systeem</i>	342-345
U. Duchrow	<i>"Gehoorzame navolging" in het economisch leven. Oproep tot geloofsbelijdenis, tot "status confessionis"</i>	296-303
A. Ericx	<i>De ontwikkeling van denken en handelen van de vastenactie "Broederlijk Delen"</i>	108-112
A. Etambala Zana	<i>De houding van het Belgische episcopaat tegenover het Kongo van Leopold II, 1885-1908</i>	113-123
Th. van Eupen	<i>Het spreken van de rooms-katholieke kerk over de wereldeconomie</i>	342-345
G. de Gans	<i>Kerkelijke organisaties en het voedselvraagstuk: inventarisatie en verbindinglijnen</i>	16- 28
G. de Gans	<i>Met een volk op weg. Apostolaat onder de Turkana-nomaden in Kenya</i>	75- 85
A. Garon	<i>Missionum Magister. Leermeester van de zending/missie. Hendrik Kraemer 1888-1965</i>	213-221
L.A. Hoedemaker	<i>Hendrik Kraemer in de spiegel van de actuele oecumenische discussie. Indrukken van het symposium te Oegstgeest</i>	259-264
L.A. Hoedemaker	<i>Het schema van de wereld en het belijden van de kerk</i>	346-352
F. Houtart	<i>Leuven en de bevrijdingstheologie</i>	142-146
J. Jongeneel	<i>Zevende wereldcongres van missiologen: alleen studie of ook participatie in de missionaire beweging?</i>	369-374
H. Kieft	<i>Visies op voedsel, de kerken aan het woord</i>	29- 43
H. Koetsier	<i>Belijden van onderop. Een oproep voor een belijdenisgroep mét de slachtoffers van het economisch systeem</i>	357-361
A. Kramer/ J. Schravessande	<i>Werken aan het wereldvoedselvraagstuk: wat is daaraan christelijk, missionair?</i>	51- 55

H. de Lange	<i>Verantwoording en opdracht. Denken over de economie in de Wereldraad van Kerken</i>	304-313
J. Lefebvre	<i>Nieuw missiebegrip en missionerende instituten</i>	100-107
J. van Lin	<i>Christenen en hindoes. Ontmoeting bij een crematieplechtigheid</i>	184-188
D.C. Mulder	<i>De dialoog tussen culturen en godsdiensten. Kraemers bijdrage in het licht van latere ontwikkelingen</i>	230-238
C.A. van Peursen	<i>Een christelijke gemeenschap in een gesecculariseerde wereld, vooral in de Eerste Wereld. Naar een post-seculair tijdperk</i>	254-258
E. Platti	<i>Kerk en moslims in België</i>	136-141
C. v.d. Poort/	<i>Interview met Jan Pronk</i>	314-320
B. Broug-v.d. Haven		
C. v.d. Poort/J. Bouke	<i>Verzuim en Verwachting, een nabeschouwing: van grote woorden naar kleine profetische stappen</i>	362-366
Wijbrandi	<i>Interview met Jan Pronk</i>	314-320
J. Pronk	<i>Raakt de economische orde de "status confessionis"? Een discussie in de Evangelisch-Lutherse Kerk in Nederland</i>	353-356
Chr. Rave		
P. Reedijk	<i>Geen andere Naam, maar hoe spreken wij die uit?</i>	189-193
D. Renkema	<i>Dialoog of machtsstrijd? Kerken en agropondernemingen, een moeizame verhouding</i>	44- 50
J. de Santa Ana	<i>Opmerkingen over Duchrow's benadering van het vraagstuk van de relaties tussen theologie en economie</i>	335-341
J. Schraivesande	<i>Het wereldvoedselvraagstuk als uitdaging aan de theologie</i>	4- 15
J. Schraivesande/	<i>Werken aan het wereldvoedselvraagstuk: wat is daaraan christelijk, missionair?</i>	51- 55
A. Kramer	<i>De ontwikkeling van de aalmoezeniersdienst voor buitenlandse studenten door de Verenigde Protestantse Kerk in België</i>	131-135
A. Scougal		
J. van Slageren	<i>Evangelie en religieuze doorvertaling</i>	165-172
J. Slomp	<i>Dialoog met andersgelovigen: bijbels-theologische onderbouwing in Nederland</i>	203-205
J. Slomp	<i>Kraemer en de dialoog met de moslims</i>	222-227
T. Storcken	<i>Christenen en moslims: een dialoog van erkenning en niet van bekering</i>	194-202
J. De Tavernier	<i>De bevrijdingstheologie en de kerkelijke sociale leer</i>	330-334
F. Wijsen	<i>Om waarheid en waardigheid, de media en hongers</i>	56- 61

Bibliografie

L. Lagerwerf	<i>Bibliografie van in Nederland en Nederlandstalig België verschenen missiologische literatuur in het jaar 1987</i>	375-392
--------------	--	---------

Boekbesprekingen

S. Amirtham, S.W. Ariarajah (eds), <i>Ministerial Formation in a Multifaith Milieu</i>	F. Wijsen	93
M. v. Asseldonk, <i>Je hebt vuile nagels, broer</i>	Tr. Versteegen	174
A.J. van de Bent, <i>Christian response in a World of crisis</i>	H. Groenen	173
J. Bergmans, J. Landman, R. van Mierlo (red.), <i>Tien hoekstenen voor een nieuw ontwikkelingsbeleid</i>	J. van Lin	177
J. Boneschansker, <i>Het Nederlandsch Zendeling Genootschap in zijn eerste periode</i>	P. Holtrop	91
A.L. Brockway, J.P. Rajashekar (eds.), <i>New Religious Movements and the Churches</i>	J. van Lin	175
A. Bsteh (Hrsg.), <i>Dialog aus der Mitte christlicher Theologie</i>	J. van Lin	289
G.J. van Butselaar, G. van der Horst, B.C. Lap, <i>Met de zen-</i>		

<i>ding bij de armen</i>	A. Kramer	90
W. Byron (ed.), <i>The causes of World Hunger</i>	G. de Gans	86
Cl. Ceccon and Kristian Paludan, <i>My Neighbour-myself. Visions of Diakonia</i>	J. Schraevesande	397
E. Chacour, <i>Kinderen van één vader. Over de dialoog tussen Palestijnen en Joden</i>	W. Filius	289
M.L. Daneel, <i>Quest for belonging. Introduction to a study of African Independent Churches</i>	J. Heijke	174
H. Davis and D. Gosling, <i>Will the future work?</i>	H. Groenen	95
M. Dirkzwager e.a., <i>Hendrik Kraemer. Bibliografie en Archief DISK, Waar uw schat is. Een kritische kijk op "de" economie vanuit DISK</i>	J. Slomp	288
U. Duchrow, <i>Global Economy. A confessional issue for the churches?</i>	G. Witte-Rang	398
Ch. Elliot, <i>Comfortable compassion? Poverty, Power and the Church</i>	R. Haan	393
A.F. Evans, R. Evans, W.B. Kennedy, <i>Pedagogies for the non-poor</i>	G. Witte-Rang	399
Th. Fenton, M. Heffron (eds.), <i>Food, Hunger, Agribusiness. A directory of Resources</i>	J. Schraevesande	88
P. Galdámez, <i>Faith of a people. The life of a Basic Christian community in El Salvador</i>	G. de Gans	86
D. de Gaspar, C. Espiritu, R. Green (eds.), <i>World Hunger: a Christian Reappraisal</i>	H. Groenen	173
J. Grassi, <i>Broken Bread and Broken Bodies: the Lord's Supper and World Hunger</i>	G. de Gans	87
A. de Groot, <i>Barmhartigheid en rechtvaardigheid omhelzen elkaar</i>	G. de Gans	87
R. Haan, <i>Economie van de eerbied. Kanttekeningen bij het bijbels spreken over geld en goed</i>	E. Tuinstra	89
B.L. Haines and Fr. Cooley (eds.), <i>Christians and Muslims Together: an Exploration by Presbyterians</i>	G. Witte-Rang	399
F.J. Hinkelhammert, <i>Die ideologischen Waffen des Todes; zur Metaphysik des Kapitalismus</i>	J. Slomp	289
H. van Hoogstraten, J. Witvliet, A. van Leeuwen (e.a.), <i>Zoeklichten in de nacht van het kapitaal</i>	G. Witte-Rang	398
R. Jeurissen, <i>Gods kinderen en de machten. Het Vaticaan en de Wereldraad van Kerken over internationale economische verhoudingen, ontwikkeling en bevrjding, 1965-1985</i>	G. Witte-Rang	399
J. Kavunkel, <i>To Gather Them Into One. Evangelization in India today</i>	J. van Lin	92
E. Kimman, <i>Over de Amerikaanse brief van de bisschoppen over de katholieke sociale leer en de economie</i>	G. Witte-Rang	398
H. Küng en J. van Ess, <i>Christendom en wereldgodsdiensten Wegbereiding tot de dialoog. 1. Islam</i>	K. Steenbrink	265
H. Küng en H. von Stietencron, <i>Christendom en Wereldgodsdiensten. Wegbereiding tot de dialoog. 2. Hindoeïsme</i>	A. Wessels	268
H. Küng en H. Bechert, <i>Christendom en wereldgodsdiensten. Wegbereiding tot de dialoog. 3. Boeddhisme</i>	A. van Dijk	271
A. Lascaris, <i>Uitzicht voor een oude wereld. West-Europa op een keerpunt</i>	R. Kranenborg	274
Masamba ma Mpolo and C. De Sweene (eds.), <i>Families in Transition. The case for counseling in context</i>	M. Kloppenberg	276
D. Massignon (red.), <i>Présence de Louis Massignon, Hommage et Témoignages</i>	J. Kamstra	280
P. Meiring, <i>Afrika: die hamer, die kruis en die sekel</i>	R. Haan	177
A.L. Molendijk, <i>Getuigen in Missionair en Oecumenisch verband</i>	J. van Slageren	175
K. Müller, <i>Mission Theology. An Introduction</i>	P. Reesink	173
J. Nelson, <i>Hunger for Justice. The politics of food and faith</i>	G.J. van Butselaar	93
	R. van Rossum	94
	F. Verstraelen	176
	G. de Gans	87

K. van Oosterzee, <i>Hendrik Kraemer, 1888-1965. Een kerk voor de wereld</i>	J. Slomp	288
J.S. Pobeë, <i>Who are the poor? The beatitudes as a call to Community</i>	R. Haan	88
Kl. Poser, <i>Diakonia 2000. Called to be neighbours</i>	J. Schravésande	397
R. Sider, <i>Rich Christians in an Age of Hunger. A Biblical Study</i>	G. de Gans	87
J. Simmers (red.), <i>Boeren in het Klein; in Afrika, Latijns-Amerika en Azië</i>	G. de Gans	399
A. Simon, <i>Bread for the World</i>	G. de Gans	87
K. Slack, <i>Hope in the desert. The Churches' United Response to Human Need. 1944-1984.</i>	J. Schravésande	397
P. Solomon Raj, <i>A Christian Folk-Religion in India</i>	J. van Slageren	179
C.S. Song, <i>Theology from the womb of Asia.</i>	J. van Slageren	176
Studia Missionalia, <i>Spiritual Masters. Christianity and other Religions</i>	R. Fernhout	290
S. Toton, <i>World Hunger, the Responsibility of Christian education.</i>	G. de Gans	88
C.F. von Weizsäcker, <i>De tijd dringt. Pleidooi voor een vredesconcilie van alle christenen in de wereld over gerechtigheid, vrede en behoud van de schepping</i>	R. Haan	178
Wereldraad van Kerken, <i>Economics: a matter of faith</i>	G. Witte-Rang	398
Wereldraad van Kerken, <i>Mijn geloof en dat van mijn bureu. Theologische ontdekkingen door dialoog met andersgelovigen</i>	J. Slomp	288
Ch.M. de Witte, <i>Les lettres papales concernant l'expansion portugaise au XVIe siècle</i>	J. Heijke	90

Mededeling over abonnementsprijs buiten Europa

In de vier nummers van dit jaar staat als prijs voor abonnementen buiten Europa 40 gulden of 745 Belgische franken aangegeven. Deze prijs gold voor nieuwe abonnementen in 1988. Omdat de verhoging van 35 gulden naar 40 gulden in de loop van 1987 niet werd aangekondigd, bleven de oude abonnees buiten Europa in 1988 de oude abonnementsprijs betalen. Vanaf 1989 geldt ook voor hen het abonnement van 40 gulden of 745 Belgische franken.

Directie

WERELD EN ZENDING

● Wereld en Zending is een oecumenisch tijdschrift voor missiologie en missionaire praktijk, gezamenlijk uitgegeven door de Nederlandse Zendingsraad in Amsterdam en de Nederlandse Missieraad in Den Bosch. Wereld en Zending wordt geredigeerd door een Nederlands-Belgische redactie.

● Ontwikkelingen en ervaringen in kerk en theologie in de Derde Wereld worden geregistreerd en vanuit het evangelie kritisch doordacht, in samenhang met dezelfde vragen in onze westerse landen.

● Missionair engagement kan niet bestaan zonder inspanning voor een betere samenleving, bestrijding van onrecht, armoede en onvrede. Christenen moeten die strijd voeren in dialoog met andere godsdiensten en levensovertuigingen.

● Wereld en Zending wil zijn een ontmoetingsplaats van mensen die zich in de Derde Wereld en in onze westerse landen beroepsmatig met missionaire wetenschappen bezighouden met mensen die in Nederland en België in landelijke organisaties en in plaatselijke gemeenten en parochies op het terrein van missie/zending, werelddiakonaat en ontwikkelingssamenwerking een voorttrekkende taak hebben in begeleiding, bewustwording en actie.

● Wereld en Zending wil zijn een forum van reflectie over de actuele missionaire vragen in de Derde Wereld en in onze westerse landen.

GEPLAND VOOR 1989 e.v.

- Een oecumenische Nederlandse Zendings/Missieconferentie
- Missie/zending met en zonder geld
- Media en geloofscommunicatie
- Urban Rural/Industrial Mission. Zending/missie met de armen
- Bijbelgebruik in de Derde Wereld

Bestelbon

Wereld en Zending

Inzenden naar administratie in Amsterdam of Brussel of bestellen per giro / per telefoon. Zie adressen en telefoonnummers voorin op binnenomslag.

Ondergetekende abonneert zich op Wereld en Zending.

- jaarabonnement à f 35,—
  - jaarabt. buiten Europa à f 40,—
  - studentenabonnement 1989 à f 25,—
- en kiest als geschenk themanummer

.....
bestelt (een van) de volgende

themanummers:

- Christenen en andersgelovigen (1988/3) à f 10,—
- Missionair België (1988/2) à f 10,—
- Wereldvoedselvraagstuk en Kerken (1988/1) à f 10,—
- Christenen in China (1987/4) à f 10,—
- Toekomst van zending (1987/3) à f 10,—
- Model van kerk-zijn; basisgemeenschappen in Brazilië (1987/2) à f 10,—
- Daklozen ver weg en dichtbij (1987/1) à f 10,—
- Missionaris-cultuur à f 10,—
- Interreligieuze dialoog à f 10,—
- Economie, cultuur en evangelie à f 10,—
- India à f 7,50
- Missionaire opleiding à f 7,50
- Terugkoppeling à f 7,50
- Zuid-Afrika à f 7,50
- Islam à f 6,—

Alle prijzen zijn incl. verzendkosten.

Naam: .....

Adres: .....

Postcode/plaats: .....